

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARAPGİR VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Bahattin ÇATMA

Hazırlayan
Ömer EYİĞÜN

MALATYA 2020

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

ARAPGİR VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer EYİGÜN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Bahattin ÇATMA

MALATYA 2020

ONUR SÖZÜ

Dr. Öğr. Üyesi Bahattin ÇATMA danışmanlığında hazırlamış olduğum “Arapgir ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek yardıma başvurmaksızın tarafımca yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Ömer EYİĞÜN

ÖNSÖZ

Arapgir tarih boyunca önemli yol güzergâhları, kuzeyi güneye bağlayan veya daha başka bir şekilde Karadeniz'i, Doğu Akdeniz bölgesine bağlayan yol güzergâhları üzerinde bulunmasına rağmen bu kasabanın, şehrin veya bölgenin tarihi coğrafyası yeterince araştırılıp, bu coğrafyanın bölgeye etkisi ve bölgenin şekillenmesindeki rolünün ne olduğu ortaya konulabilmiş değildir.

Arapgir, güneyde; Basra Körfezi'nden başlayarak Musul, Diyarbakır, Elazığ, Malatya, Sivas ve Tokat'a ulaşan, kuzeyde: Sinop, Amasya, Kayseri, Maraş üzerinden tekrar Malatya'ya bağlanan ticaret yollarının kesiştiği bir yerleşim merkezi olması hasebiyle tarihte önemli bir yere sahiptir. Diğer taraftan doğu ve batıdan gelen ticaret yollarının da bu yollarla birleşmesi bölgenin ticari ve coğrafi konumunu daha da güçlendirmektedir. Birçok uygarlığın elinden geçen Arapgir, nihayet Yavuz Sultan Selim'in İran seferiyle 1514 yılında, kesin bir suretle, Osmanlı Devleti'ne bağlanmış ve sonrasında önemli bir sancak merkezi olmuştur. Sancağın bağlı bulunduğu idari birim zaman zaman değişmiş ve farklı eyaletlere bağlanmıştır. 1856 yılında Kaza olan Arapgir, çeşitli eyalet ve vilayetlere bağlandıktan sonra, 1926 yılında Malatya iline bağlanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin parçalanması nedeniyle ticaret yolları da önemini yitirmiştir. Bu da şehrin sürekli göç vermesine ve küçülmesine sebep olmuştur.

Arapgir'le ilgili çalışmalar bölgenin tarih içerisindeki yerini ve önemini ortaya koymakla beraber tarihi coğrafya alanında yeterli bir çalışma yapılmamıştır. Ulaşabildiğimiz her bilgiyi eleştiri süzgecinden geçirerek, bu konunun aydınlanmasına bir nebze de olsa katkıda bulunmaya çalıştık. Burada her şeyi hallettiğimiz söylenemez ancak araştırmacılara ve okuyuculara katkı sağlayacağını umuyoruz. Söz konusu bölgeyle ilgili yapılan çalışmalarını incelediğimiz zaman birçok konunun aydınlatılmadığını görmekteyiz. Bunlar; Şehrin eski isminin ne olduğu, Arapgir isminin kökeni ve nereden geldiği meselesidir ki bu konuda birçok rivayet vardır. Bir diğer mesele, siyasi tarihle ilgili sürekli bir atıfta bulunulmak zorunda kalınmasıdır. Örneğin: "Malatya, şu tarihte Moğolların hâkimiyetine girmiş; muhtemelen Arapgir de Moğol hâkimiyetine girmiştir" gibi. Arapgir'le ilgili şehirde yaşayan halk ve özellikle bazı ileri gelenler arasında da

birçok efsane dilden dile abartılarak anlatılmaktadır. Bunun gibi daha birçok konu yeteri kadar aydınlığa kavuşturulamamıştır.

Arapgir Ovası dağ, tepe ve yaylalarla kaplı bir yapıya sahiptir. Toprakları verimli ancak ekilebilir arazi ve sulama imkânları yetersizdir. Hayvancılık dışında ziraata çokta elverişli olmayan bir coğrafi yapıya sahip olmasına rağmen el sanatlarında büyük bir ivme kazanarak kısa sürede müreffeh bir seviye yakalamış olması ölçeğinde, incelenmeye değer bir yerleşim yeri olarak ön görülmüştür.

Öncelikle bu çalışmada, danışmanım olarak her türlü desteği veren ve tezi bitirmemize az bir zaman kala hakkın rahmetine kavuşan kıymetli hocam Prof. Dr. Salim CÖHCE Bey'i rahmetle anıp, kendisine minnettar olduğumun bilinmesini isterim. Ayrıca, görüşlerine müracaat ettiğim zaman yardımlarını esirgemeyen, değerli hocalarım; Prof. Dr. Orhan YAZICI'ya, Doç. Dr. Recep ÖZMAN'a, Doç. Dr. Yahya BAŞKAN'a, Dr. Öğr. Üyesi Murat ZENGİN'e ve özellikle Arapgir'deki birçok tarihi yapının fotoğraflarını verdiği için, Emekli Tarih Öğretmeni Cumali LEVENT'e teşekkürü bir borç bilirim. Hocam Prof. Dr. Salim CÖHCE'nin amansız bir hastalık sonucu aramızdan ayrılmasıyla danışmanlık görevini üstlenen değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Bahattin ÇATMA'ya, ilgisinden ve eksiklerimi düzeltmem için bana yol göstermesinden dolayı minnettarım. Son olarak, Hocamın vefatından sonra eğitimime devam etmem için ilgi ve yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ'e ayrıca teşekkür ederim.

MALATYA 2020

Ömer EYİĞÜN

ÖZET

Arapgir, ticaret yollarının kesiştiği bir coğrafyada bulunmaktadır. Bu özelliğın yanı sıra iklimi ve doğası insanların bölgeye yerleşmesinde önemli bir faktör olmuştur. Selçukluların bölgeye hâkim olmasıyla huzur ortamı sağlanmış, şehir ticaretin gelişmesine bağlı olarak hızla kalkınmıştır. Bugün Eski Şehir olarak bilinen vadi, Orta Çağın önemli bir ticaret şehri haline gelmiştir. Belde gelişimini Osmanlı Devleti döneminde de sürdürerek çağına göre oldukça kalabalık bir sancak merkezi olmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Eski Şehir Vadisi'nden göçen insanlar bağ ve bahçelerinin bulunduğu bugünkü merkeze taşınmaya başlamış ve şehir burada hızlı bir gelişim göstererek mamur bir kasaba olmuştur; XIX. yüzyılda eski Arapgir merkezinin memuriyetleri yeni merkeze geçmiştir. İlçe aktif bir ticaret merkezi olarak I. Cihan Harbine kadar gelişimini ve nüfus yoğunluğunu sürdürmüştür. Bu dönemde dokuma başta olmak üzere el sanatları büyük bir ilerleme yakalamıştır. Ancak savaştan sonra Osmanlı Devleti yıkılmış, ticaret yolları eski önemini ve işleyişini yitirmiştir. Bu sebeple büyük şehirlere yönelik göç hareketleri hızlanmıştır. Bu çalışma ile ilçenin yeteri kadar incelenmeyen tarihi coğrafyası ele alınmış olup, şehrin genelini kapsayan bir araştırma hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arapgir, Selçuklular, Osmanlı Devleti, Eski Şehir Vadisi

ABSTRACT

Araggir is located in a geography where trade routes intersect. In addition to this feature, its climate and nature have been an important factor for people to settle in the region. With the dominance of the Seljuks in the region, an atmosphere of peace was provided, and the city developed rapidly because of the development of trade. Known today as the Old City, the valley has become an important commercial city of the Middle Ages. The town continued to develop during the Ottoman Empire and became a very crowded sanjak center compared to its era. Towards the end of the 18th century, especially the people who migrated from the Old City Valley started to move to today's center, where the fields and gardens had been located, and the city developed rapidly and became a prosperous town; in the 19th century, the offices of the old Araggir center were transferred to the new center. The district kept its development and population density as an active trade center until the World War I. In this period, handicrafts, especially weaving, made great progress. However, after the war, the Ottoman Empire collapsed, trade routes lost their former importance and functioning. For this reason, migration movements towards big cities became faster. With this study, the historical geography of the district, which has not been studied sufficiently, has been taken into consideration, and a research covering the city in general has been aimed.

Keywords: Araggir, Seljuks, Ottoman Empire, Old City Valley

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR	xi
TABLolar LİSTESİ	xiii
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR.....	xiv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HELLENİSTİK, ROMA VE BİZANS DÖNEMİNDE ARAPGİR

1.1. Hellenistik Dönem	31
1.1.1. İskender'in Doğu Seferi Ve Anadolu'nun Ele Geçirilmesi.....	31
1.1.2. Kapadokya Krallığı Dönemi.....	32
1.2. Roma Dönemi	33
1.3. Bizans Dönemi	40
1.3.1. Bizans İmparatorluğu'nun Arapgir Ve Çevresine Hâkim Olduğu Yıllar, Frat ve Dicle Boylarında Bizans Ve Sasani Mücadelesi.....	40
1.3.2. İslam Devleti'nin Arapgir Ve Çevresini Fethi	42
1.3.3. Abbasilerin Çöküşü, Bizans'ın Arapgir ve Çevresine Tekrar Hakim Olması.....	48
1.3.4. Arapgir Çevresindeki Bizans Yerleşim Yerleri	50
1.4. Arapgir'deki Eski Çağdan Günümüze Ulaşan Buluntu Yerleri.....	53
1.4.1. Kaya Mezarları.....	53
1.4.2. Tümülüsler	60
1.4.3. Ören Yerleri Ve Harabeler	61
1.4.4. Roma Dönemi'ne Ait Olduğu Düşünülen Köprüler.....	64

İKİNCİ BÖLÜM
TÜRKLER DÖNEMİNDE ARAPGİR

2.1. Türklerin Anadolu'ya Olan İlgileri.....	67
2.2. Anadolu'ya Yapılan Türkmen Akınları.....	69
2.2.1. Selçukluların Ortaya Çıkışı.....	69
2.2.2. Çağrı Bey'in Anadolu Akını.....	71
2.2.3. Çağrı Bey'den Sonra Yapılan Türk Akınları.....	73
2.2.4. Tuğrul Bey Dönemi'ndeki Akınlar.....	75
2.2.5. Alp Arslan'ın Anadolu Akınları.....	78
2.3. Dânişmendler Dönemi.....	85
2.4. Türkiye Selçukluları Dönemi.....	90
2.4.1. Arapgir'in Türkiye Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyetine Girmesi.....	90
2.4.2. Anadolu'da Moğol Tehdidinin Baş göstermesi.....	94
2.4.3. Ögeday Kağan'ın 1236 Yılında Şemseddin Ömer'i Kazvini'yi Alaeddin Keykubat'a Elçi Olarak Göndermesi.....	96
2.4.4. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev B. Keykubat'ın Saltanat Tahtına Oturması (31 Mayıs 1237) ve Köseadağ Savaşından Sonra Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgal Edilmesi.....	97
2.5. Arapgir'in Türkler Tarafından Fethinden Osmanlı Devleti Dönemine Kadarki Buluntu Yerleri veya Harabeler.....	105
2.5.1. Kaleler.....	107
2.5.2. Köprüler.....	109
2.5.3. Hanlar.....	111
2.5.4. Cami, Klise, Zaviye Ve Kümbetler.....	112
2.6. Osmanlı Devleti Dönemi.....	120
2.6.1. Yıldırım Bayezid'in Türk Beyliklerine Yönelik Siyaseti Ve Arapgir Civarının Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi.....	120
2.6.2. Timur'un Anadolu'yu İşgal Etmesi Ve Anadolu Türk Birliğinin Parçalanması.....	123
2.6.3. Arapgir'in Osmanlı Hakimiyetine Tekrar Girmesi.....	126
2.7. Osmanlı Devleti Dönemi'nden Günümüze Ulaşan Bazı Mimari Yapılar ve Harabeler.....	151

2.7.1. Camiler	151
2.7.2. Kiliseler	156
2.7.3. Hamamlar	156
2.7.4. Hanlar	159
2.7.5. Köprüler	159

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BATILI SEYYAHLARIN GÖZÜ İLE XIX. YÜYILDA ARAPGİR VE ÇEVRESİ

3.1. Frederick Burnaby'nin Seyahatine Göre Arapgir	164
3.2. Charles Texier'in Seyahatine Göre Arapgir ve Egin.....	168
3.3. Helmuth Von Moltke'nin Seyahatine Göre Arapgir ve Egin.....	170
3.4. J. G. Taylor'un Seyahatine Göre Arapgir ve Ağın	172
SONUÇ	176
BİBLİYOGRAFYA	179
EKLER	195
DİZİN.....	270

KISALTMALAR

BDAGM	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel M¼d¼rl¼g¼
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlı Osmanlı Arşivleri
Bs.	: Baskı, Basım
C	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fak¼ltesi
DTCFD	: Dil- Tarih Coğrafya Fak¼ltesi Dergi
GTT	: Genel T¼rk Tarihi
H	: Hicri
İA	: İslam Ansiklopedisi
İÜ	: İnön¼ Üniversitesi
İÖ	: İsa'dan Önce
Km	: Kilometre
M	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Nu-No	: Numara
S- sa.	: Sayfa
S-Sa.	: Sayı

TDEK	: Türk Dünyası El Kitabı
TED	: Tarih Enstitüsü Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
Vs.	: Ve saire
Vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri- ve devamı
Yay.	: Yayını, Yayınları

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 2.1. H. 708 Tarihli Hüsâmeddin El-Hacı Dilenci Vakfiyesine Bağlı Yerler	104
Tablo 2.2. 1514-1550 Yıllarında Diyar-ı Bekr Eyaleti	130
Tablo 2.3. 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab Ve Zü’l- Kâdiriyye Defterine göre “Livâ- i ‘Arabkir – ‘Kazâ-i Arabkir”	131
Tablo 2.4. Cem ‘an Livâ - Kazâ- i ‘Arabkir (Arapgir).....	132
Tablo 2.5. Arabkir (Arapgir) Livası (1530-1556)	134
Tablo 2.6. 1560 Tarihli Deftere Göre Arapgir’in Mahalleleri ve Vergi Nüfusu.....	134
Tablo 2.7. Harput Eyaletine Bağlı Arapgir Kazasının Cizye Miktarı	137
Tablo 2.8. Arapgir’e Tabî Nahiyeler	138
Tablo 2.9. 1883 Tarihinde Ma’mûratü’l-Aziz Vilayeti’nin İdari Taksimatı ve Malatya Sancağı.....	143
Tablo 2.10. “Arapgir Kazası”nın Mamuretülaziz Vilayetine Bağlı Bulunduğu Yıllardaki Nüfusu.....	143
Tablo 2.11. Arapgir Kazası’nın Yıllık Gelir ve Giderleri	144
Tablo 2.12. Malatya’nın Arapgir İlçesi’ne Bağlı Mahallelerin Eski ve Yeni İsimleri	149

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Bu tez hazırlarken azami ölçüde ana kaynaklara bağlı kalınmış olup, araştırma eserleri de göz ardı edilmemiştir. Tezde kullanılan ana kaynaklarla Arapgir hakkında yapılan çalışmaların aşağıda belirtilmesinin yararlı olacağı düşünülmüştür. Ayrıca tezde sık sık kullanılan diğer araştırma çalışmaları da genel bibliyografyanın içerisinde verilmiştir.

A. ANA KAYNAKLAR

Herodot Tarihi: Tarihin babası olarak da bilinen Herodot (M.Ö. 484-425), Yunanlı Tarihçi ve yazardır. Halikarnassos (Batı Anadolu'daki bir yer)'da doğan Yazar, eserinde esas olarak Pers-Yunan savaşlarını konu edinmiştir. Eser, Anadolu ile ilgili bilgiler içermesi bakımından önemlidir.¹

Ksenophon'un "*Anabasis*"i, kullandığımız bir diğer önemli eserdir. Ksenophon (d. İ.Ö. 430)'un bizzat şahit olduğu olayları anlatmaktadır. Eserin Anadolu'yu ilgilendiren kısmı, tezimiz açısından önemli bilgiler vermektedir; özellikle İskit ve Hun Türkleriyle alakalı yerleri oldukça değerlidir. Tanju Gökçöl tarafından Türkçeye çevrilmiştir.²

Strabon'un "*Geographika*" adlı eseri:³ Strabon (MÖ 64-MS 24)'un 17 ciltten oluşan *Geographika* (Coğrafya) çalışmalarının XII, XIII ve XIV. kitapları Anadolu'nun tarihi coğrafyası ile ilgilidir. Arapgir'in o dönemdeki yeri açık şekilde belli değilse de çevresi hakkında, özellikle Kapadokya ve Melitene (Malatya) hakkında önemli bilgiler içermektedir. Yazarın bizzat gördüğü yerler hakkında bilgi vermesi, eseri daha da değerli kılmaktadır. Bu eserin Anadolu ile ilgili kısmı, "*Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*" başlığıyla Adnan Pekman tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

El- Belâzurî'nin "*Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*" adlı eseri: Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud el- Belâzurî, hicretin üçüncü asrında yaşamış; tarihçi, ensâb âlimi, edip ve şairdir. Farsçadan Arapçaya tercüme yapmış olup, meşhur bir âlimdir.

¹ Herodotos (çev. Müntekim Ökmen), **Herodot Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973

² Ksenophon (çev. Tanju Gökçöl) "*Anabasis - Onbinlerin Dönüşü*", Birinci Baskı, Hürriyet yay. 88- Büyük Klasikler 12- Yunan Klasikleri 8, İstanbul 1974

³ Strabon (çev. Adnan Pekman), **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)**, İstanbul, 2000.

O, muhtemelen İran asıllıdır. Müellifin ölüm tarihi olarak, yaygın bir görüşe göre, H. 279/M. 892 yılı kabul edilmektedir. O, vefat ettiğinde seksen yaşın üzerinde idi. Belâzurî'nin tezde kullanılan eseri İslâm fetihleri hakkında yazılmış olup, zamanımıza kadar ulaşabilmiş nadir yapıtlardan biridir. Eserin en çok faydalanılan kısmı, İslam Devleti'nin Anadolu'daki en önemli hudut şehirlerinden olan Malatya ve Kemah'ın İslam ordularınca fethi konusudur. Eser Mustafa Fayda tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴

İbn Hurdazbih 'in "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik" adlı coğrafya kitabı: İslam Devleti'nin Araplar Dönemi'ndeki hudut şehirleri ve yolları hakkında verdiği malumat oldukça mühimdir. Müellifin tam adı Ebu'l-Kasım Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdazbih ed Bağdadî el- Fârisî'dir. Aslen İranlı olup erken dönem İslâm coğrafyacılarının babası olarak nitelendirilmiştir. Eserini H. 232/M. 846-847 yıllarında kaleme almıştır. Bunun ikinci nüshası ise 885-886 yıllarına aittir. Kendinden sonra birçok İslâm Coğrafyacısını etkilemiş olması, eserinin değerini ortaya koymaktadır. Müellifin, H. 300/M.912-913 yılında vefat ettiği kaynaklarda zikredilmektedir. Bu çalışmada Murat Ağarı'nın Türkçe tercümesi kullanılmıştır.⁵

İbnü'l-Esîr'in "El Kâmil Fi't-Tarih"⁶ adlı eseri: Eserin müellifi Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî Muhammed b. Muhammed eş- Şeybânî el Cezerî (1160-1233), Cizre'de doğmuştur. Babasının Esîrüddin lakabını taşımasından dolayı İbnü'l- Esîr künyesiyle tanınmıştır, ancak asıl üne "El Kâmil Fi't-Tarih" adlı eseriyle kavuşmuştur. Umumi bir tarih olan eser, yazarın güvenilir kaynaklara başvurmasıyla değer kazanmıştır.⁷

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin "Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-âyan"⁸ adlı yapıtı: Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdadî (1186-1256) künyesi ile bilinen müellif, Bağdat'ta doğmuştur. Babası Abbasi memlûkü Türk asıllı

⁴ El- Belâzurî (çev. Mustafa Fayda), **Fütûhu'l Büldân/Ülkelerin Fetihleri**, Birinci Baskı, İstanbul 2013

⁵ İbn Hurdazbih (çev. Murat Ağarı), **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, İstanbul 2008; Hurdazbih için bkz. Sayyid Maqbul Ahmad, **DİA**, C. XX, İstanbul 1999, s. 78-79.

⁶ İbnü'l-Esîr, El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, Bahar Yayınları, C. X

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "İbnü'ül- Esîr, İzzeddin", **DİA**, C.XXI, İstanbul 2000, s. 26-27.

⁸ Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, (Nşr ve Trc. Ali Sevim), **Sıbt İbnü'l- Cevzî'nin Mir'âtü'z- Zaman Fî Tarihi'l- Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi**, TTK, (Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. XVIII,- S. 22), Ankara 1997; Sıbt İbnü'l-Cevzî, (Nşr ve Trc. Ali Sevim), **Sıbt İbnü'l- Cevzî'nin Mir'âtü'z- Zaman Fî Tarihi'l- Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi**, , TTK, (Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. XX, sa. 24), Ankara 1999.

Hüsâmeddin Kızıoğlu, annesi Ebü'l-Ferec İbnu'l Cevzî'nin kızı Râbia'dır. Bu sebeple Sıbt İbnu'l Cevzî olarak tanınmıştır. Yazarın yukarıda adı geçen eseri kırk ciltlik umumi bir tarihtir.⁹

Hüsynî (ö. 590/1194)'nin “*Ahbârü'd- Devleti's- Selcukiyye*”¹⁰si: Bazı araştırmalarda bu eserin müellifi olarak, Ebü'l-Hasen es-Seyyid Sadruddîn Alî b. el-İmâm eş-Şehîd Ebi'l-Fevâris Nâsır b. Alî el Hüseyinî (ö. 1194'ten sonra) künyesiyle verilmiştir.¹¹

İbn Kesîr, “*El-Bidâye ve'n-Nihâye*” adlı eseri: Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dımaşkî el- Kureyşî künyesiyle tanınan müellif, Şam yakınlarındaki Busrâ'ya bağlı Micdel veya Mecdel köyünde H. 701 (M. 1301) yılı civarında dünyaya gelmiştir. H. 703 senesinde babası vefat ettiği zaman kendisi üç veya dört yaşlarındadır. İbn Kesîr yedi yaşlarında ailesiyle birlikte Şam'a yerleşmiştir. Onun yetişmesinde ağabeyi Abdülvehhab etkilidir. İlk dinî bilgileri ailesinden öğrendikten sonra Burhâneddin el-Fezârî, Kemaleddin İbn Kâdî Şihne, Kâsım ibn Asakir, İshak ibn Amidî, Muhammed İbn Zinâd, İbn er-Rabî ve İbn Teymiyye gibi devrin ünlü bilginlerinden fıkıh, tefsir ve hadis öğrenmiştir. Hocası el Mizzî'nin kızıyla evlenmiştir. Karafî, Debûsî, Uranî ve Hutênî gibi âlimlerden icazet alan müellif, uzun yıllar Şam'ın ünlü medreselerinde dersler vermiştir. Ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybetmiş olan İbn Kesîr, H. 774 (M. 1373) yılında vefat etmiştir.¹² Yazarın büyük İslâm tarihçileri arasında yer almasını sağlayan eseri, başlangıçtan H. 767 (1365/1366) yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir. Eser Mehmet Keskin tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹³

İbn Bibi (El- Hüseyin B. Muhammed B. Ali El- Ca'feri- Er- Rugadi)'nin “*El Evamirü'l-Ala'iyeye Fi'l Umuri'l-Ala'iyeye (Selçuk Name)*” adlı eseri: Selçuk-name veya Tarih-i İbn Bibi adıyla da bilinmektedir. İbn Bibi tarafından 1281 yılında Farsça olarak yazılmış ve Alaaddin Ata Melik Cüveynî'ye sunulmuştur. 1192-1280 yılları arası Türkiye

⁹ Ali Sevim, “*Sıbt İbnü'l-Cevzî*” **DİA**, C.XXXVII, İstanbul 2009.

¹⁰ Bu kitabın müellifi meçhuldür. Ancak sünni olduğu ve Bağdat'da yaşadığı anlaşılmaktadır. Hüseyinî (çev. Necati Lügal), *Ahbârü'd- Devleti's- Selcukiyye*, İkinci Baskı, TTK. Yay. Dizi II-S. 8, Ankara 1999.

¹¹ Osman Gazi Özgüdenli, “*Hüseyinî, Ali b. Nâsır*”, **DİA**, Ek-1. , İstanbul 2016, s. 572-573.

¹² İbn Kesir (çev. Mehmet Keskin), **El-Bidâye ve'n-Nihâye-Büyük İslâm Tarihi 1**, İstanbul 1994.

¹³ Abdülkerim Özeydin, **DİA**, C. XX, İstanbul 1999.

Selçukluların tarihinin temel kaynağıdır. 740 sayfalık eser, Mürsel Öztürk tarafından iki cilt halinde Türkçeye çevrilmiştir.¹⁴

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî (ö. 733/1333)'nin, “*Müsameretü'l Ahbar*” adlı eseri: Müellifi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz Aksarayî sıfatından Aksaraylı olduğu anlaşılmaktadır. Müellif'in adı geçen eseri İbn Bibî'nin *El Evamirü'l-Ala'ie* adlı eserinden sonra Türkiye Selçukluların tarihinin en önemli kaynağı olarak kabul edilmektedir.¹⁵

Reşîdü'd-din Fazlullah-ı Hemedânî (1240-1318)'nin “*Câmi, ü't Tevârih*”i: Bu çalışmada kullandığımız bir diğer eserdir. Şemseddin Günaltay bu yapıtı “Türk tarihinin İslâmî devirde yazılan en önemli eseri” olarak görmektedir. İki büyük ciltten oluşan eserin Selçuklularla ilgili verdiği malumatın dönemin kaynaklarıyla uyuşması ve Zahîred-dîn Nîşâbü'rî'nin “Selçuknâmesi”yle bir tutulması önemini arttırmaktadır.¹⁶ Müellif, Ebü'l Hayr (Ebü'l-Fazl) Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâdiddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî künyesine sahip olup, İlhanlı devlet adamı, tabip, âlim ve tarihçidir. Yazarın adı geçen eseri ise, modern anlamda ilk dünya tarihi olarak kabul edilen farsça eserdir.¹⁷

Niketas'ın “*Historia*” adlı eseri: Fikret Işıltan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. 1118-1206 yılları arasında hüküm süren Bizans imparatorlarının saltanat sürelerini birbirinden ayrı tutan eser, aslında 21 kitaptan oluşmaktadır. Yapıt Türkiye Selçuklu sultanı Mesud (1116-1155) dönemindeki olayları, Türk-Bizans ilişkilerini ve Sultan II. Kılıç Arslan (1155-1192) zamanını aydınlatan birinci derecedeki kaynaklar arasındadır.¹⁸

Anna Kommena'nın “*Alexiad*”ı: Malazgirt zaferinden sonraki olayları konu edinmektedir. Anna, 2 Aralık 1083 Cumartesi günü, imparator Alexios Komnenos ile eşi Eiréné Komnena'nın ilk çocuğu olarak doğdu. 1097'de anne ve babasının isteği ile bir Rum soylusu olan Niképhoros Bryennios ile evlendi. Anna'nın bu elilikten 4 çocuğu oldu, eşinin ölümüne dek, 40 yıl onunla yaşadı ve Onun 1137 yılında, bir savaş seferinde

¹⁴ İbni Bibi (El- Hüseyin B. Muhammed B. Ali El- Ca'feri- Er- Rugadi, çev. Mürsel Öztürk, **El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name) I ve II**, Ankara 1996

¹⁵ Aksaryî (çev. Mürsel Öztürk), **Müsameretü'l-Ahbar**, TTK Yay. II. Dizi- S. 38, Ankara 2000

¹⁶ Reşîdü'd-din Fazlullah (çev. Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş), **Câmi, ü't Tevârih**, İstanbul 2010.

¹⁷ Osman Gazi Özgüdenli, “*Reşîdüddin Fazlullâh-Hemedânî*”, **DİA**, C.XXXV, İstanbul 2008, s. 19-21

¹⁸ Niketas Khoniates, (çev. Fikret Işıltan), **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, TTK Yay. XIX. Dizi- Sa. 15, Ankara 1995

hastalanarak ölmesiyle 54 yaşında dul kaldı. Anna, kendi çağına göre çok iyi bir öğrenim görmüştü. O araştırmaya, öğrenmeye, bilgiye ve yazmaya oldukça düşküdü. Keza eşi Nikephoros da öyle. Yazar, eşinin ölümünden sonra kendini okumaya, araştırmaya ve yazmaya verdi. Böylece “Alexiad” bu dönemde, yıllarca süren bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıktı. Anna’nın kaç yılında bu eseri tamamladığı ve kaç yılında öldüğü tam olarak bilinmiyor ancak 1153’de öldüğü zannedilmektedir. Yapıtın asıl adı, Alexias’tır. Alexiad ismi, batı dillerindeki çevirileriyle ilgili görülmektedir. Alexias, hem ele aldığı dönemin tarihini hem de Türklerin Malazgirt zaferinden sonraki durumunu aydınlatması açısından önemli bir kaynaktır. Eser, Bilge Umar tarafından üç kaynak metinden (yaygın batı dillerindeki çevirilerinden) yararlanılarak “Malazgirt’in Sonrası” başlığı altında Türkçeye çevrilmiştir.¹⁹

Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162): Müellif’in XI. yüzyılın sonlarıyla XII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olabileceği üzerinde durulmaktadır. Türk tarih araştırmaları açısından oldukça değerli bir eserdir.²⁰ Urfalı Mateos’un bu eserine öğrencisi²¹ Papaz Grigor tarafından bir zeyil yazılmıştır. Bu zeyilde 1136-1162 yıllarındaki olaylar kaydedilmiştir.

Müverrih Vardan (ö. 1271)’in eseri; tezimiz açısından oldukça önemli bilgiler vermektedir. Türklerin Anadolu’daki fütühatları hakkında verdiği malumat oldukça değerlidir.²² XIII. Asır Ermeni müellifleri arasında önemli bir yere sahip olan yazar Vardapet Vardan, bilhassa “*Cihan Tarihi*” adlı eseriyle büyük bir üne kavuşmuştur. Söz konusu eser, hilkatten başlayarak 6000 yıllık tarihi ihtiva eder.²³

Süryanî Patrik Mihail’in *Vekayinâmesi*²⁴: Süryanî kaynakları arasında Malatya tarihi hakkında en fazla malumat veren eserdir. Eserde, 1195 yılına kadar gelen olaylar anlatılmaktadır. Müellifin Malatya’da ikamet etmesinden dolayı şehirdeki olaylara

¹⁹ Anna Kommena Alexiad (çev. Bilge Umar), **Malazgirt’in Sonrası**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

²⁰ Urfalı Mateos (çev. Hrant D. Andreasyan), **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) Ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)**, Üçüncü Baskı, TTK yay, II. Dizi- Sayı 21², Ankara 2000.

²¹ Murat Zengin, **Türkler Tarafından Fethinden Moğol İstiflâsına Kadar Malatya**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

²² Müverrih Vardan, (Çev. Hrant D. Andreasyan), **Türk Fütühatı Tarihi (889- 1269)**, Tarih Semineri Dergisi, İstanbul 1937

²³ Hrant D. Andreasyan, “*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları*”, **Tarih Dergisi-26**, S. 1’den devam, s. 402-438

²⁴ Süryanî Mihail, (çev. Hrant. D. Andreasyan), **Süryanî Patrik Mihailin Vekayinamesi İkinci Kısım (1042-1195)**, 1944

doğrudan şahit olduğu görülmektedir. Türk akınlarıyla ilgili verdiği bilgiler oldukça önemlidir.²⁵ Eser, Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Bir diğer önemli Süryanî kaynağı ise, Ebû'l-Farac İbnü'l- İbrî (Bar Hebraeus, ö. 1286)'ın "*Vekayiname*"sidir. Müellifin Malatya'da doğması, tezimiz açısından eserin önemini daha da arttırmaktadır. Eser, Ömer Rîza Doğrul tarafından iki cilt halinde Türkçeye tercüme edilmiştir; Ernest A. Wallis Budge'nin Süryaniceden İngilizceye yaptığı çevri esas alınarak Arapça nüshası göz önünde bulundurulmuştur. Eserin İngilizce nüshası 500 kusura sayfalık bir cilt oluşturmaktadır. Ömer Rîza Doğrul'un çevirisinin ikinci cildi daha ziyade Türk tarihini ilgilendirdiğinden bizim için daha kıymetlidir. Eserin bu kısmı: Hilkatın iptidasından M. 1286 yılına kadar dünyanın kronolojik ve politik tarihini içermektedir.²⁶

TD 64 Numaralı Ve 1518 Tarihli Tahrir defteri: Başbakanlık Arşivi'nde bulunmaktadır. Defterde mahalle ve köylerde oturanların adları fert fert vermiştir. Ayrıca köylerin Müslim ve gayrimüslim durumuna da değinilmiştir.²⁷

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530): Osmanlı Devleti'nden günümüze ulaşan ve Osmanlı Arşivi'nde bulunan bu defterler, yeni fethedilen ülkelerin arazisini kayıt altına almaktadır. Ayrıca ekonomik kaynakların kullanım şekillerini, vergi oranlarını ve reayanın hak ve yükümlülüklerini geniş ölçüde belirtmekte olup, dönemle ilgili sıklıkla başvurulmuş kaynaklardan biridir.²⁸ 1530 Tarihli Tahrir Defterinde, köylerin adları ve vergi nüfuzları yer almaktadır. Ancak nüfuzu teşkil eden fertler gösterilmemiştir.²⁹ Bu defter "998 numaralı Muhâsebey-i vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l- Kâdiriyye Defteri (937/1530)" başlığı altında yayınlanmıştır.³⁰

Avârız-hane Defteri: Başbakanlık Arşivi Kâmil Kepeci Tasnifi Mevkufat Bölümü'nde 2600 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Rum Vilayeti Defterdarı Murad

²⁵ Zengin, 2008.

²⁶ Bar Hebraeus (çev. Ömer Riza Doğrul), *Ebû'l-Farac Tarihi II*, TTK Yay, Üçüncü Baskı, Ankara 1999; Zengin, 2008.

²⁷ Enver Çakar- Füsün Kara, "17. Yüzyılın Ortalarında Arapgir Sancağında İskân ve Nüfus (1643 Tarihli Avârız-Hane Defterine Göre)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15-Sa. 2, Elazığ 2005

²⁸ BOA, *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)*, Tıpkı Basım, Ankara 1998, s.156

²⁹ Çakar-Kara, 2005.

³⁰ Çakar-Kara, 2005.

Efendi tarafından 1053/1643 yılında yapılan tahririn neticelerini içeren bu defterin tamamı 10 sayfa olup, 1. ve 10. sayfaları boştur. Defterde Arapgir Sancağının mahalle ve köylerinde oturan vergi mükellefiyeti olan şahısların adları fert fert gösterilmemiş, sadece Sancak dâhilindeki yerleşim birimlerinin adları ve toplam vergi nüfuzlarıyla avârızhanesi miktarı verilmiştir. Ayrıca nüfusun dini ve etnik menşei hakkında da bilgi verilmemiştir.³¹

1052/1642 tarihli Arapgir Sancağı Cizye Defteri: Bu defterde Arapgir Sancağını teşkil eden Arapgir ve Eğin Kazalarının mahalle ve köylerindeki gayrimüslim tebaanın cizye nüfuzu verilmiştir. Tamamı 44 sayfa olan bu defterlerin 2.-4. sayfalarında kaza, kasaba ve nahiyelerin cizye nüfuzu özet olarak verilir. Daha sonra 14.-40. sayfalarında cizye nüfuzunu teşkil edenler buldukları mahalle ve köylere göre fert fert gösterilmiştir. Defterin 1, 3, 5-12 ve 41- 44. Sayfaları boştur.³²

163 No'lu Arapgir Şer'iyeye Sicili: 163 No'lu defterden yararlanılarak H.1308–1311 (1892–1895) tarihlerindeki Arapgir'in sosyal, kültürel, ekonomik, hukuki ve siyasi hayatı hakkında bilgi sahibi olmaktadır. Defter, Ahmet Yakman tarafından “163 No'lu Arapgir Şer'iyeye Siciline Göre Arapgir” başlığı adı altında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.³³

164 Numaralı Şer'iyeye Sicili: 164 No'lu ikinci defter H. 1325-1329 (M.1909-1913) yıllarına ait olup, çeşitli konulardaki kayıt ve hükümleri içermektedir. Kararların büyük bir bölümü ölen kimsenin mirasına hak kazanan şahısların tespitine ve vekâlet konularına aittir. Bu hal Arapgir kazasının o dönemdeki sosyal yapısını büyük ölçüde değerlendirebilme imkânı vermektedir. Ayrıca iktisadi durum ve nüfuz yapısı gibi konulara dair malumatlara ulaşılması bakımından da oldukça önemlidir. Hasan Şen tarafından “164 Numaralı Şer'iyeye Siciline Göre Arapgir” başlığı altında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.³⁴

242 No'lu Arapgir Şer'iyeye Sicil Defteri 1335-1342 (1919-1926): “242 No'lu Arapgir Şer'iyeye Sicili” 174 belge ve 185 sayfadan oluşmaktadır. Genelde Müslim ve gayrimüslim tebaanın mahkeme kayıtlarıdır. Tereke taksimatı, nikâh akdi ve talakla ilgili belgeler çoğunluktadır. Bu Şer'iyeye Sicil Defteri, Abdullah Kayhan tarafından “242

³¹ Çakar-Kara, 2005.

³² Çakar-Kara, 2005.

³³ Ahmet Yakman, **163 Nolu Arapgir Şer'iyeye Siciline Göre Arapgir**, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2015.

³⁴ Hasan Şen, **164 Numaralı (H. 1325-1329) Şer'iyeye Siciline Göre Arapgir**, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1995.

No’lu Arapgir Şer’iyye Sicil Defteri 1335/1919-1342/1926” başlığı altında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.³⁵

Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Tezde kullandığımız seyahatname, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı tarafından tercüme etmiştir. Çevirinin III. Cildinde Arapgir Şehri’nin kuruluşuna, kalesine ve idari yönetimine ilişkin genel bilgiler verilmektedir. Bazı satırlar boş bırakılmıştır. Ancak Arapgir’in ismine, Sivas’a bağlı bulunduğu yıllardaki yıllık gelirine ve yöneticilerine dair bilgiler oldukça değerlidir.³⁶

Frederick Burnaby’nin Seyahatnamesi: “At Sirtında Anadolu” başlığı altında Türkçe olarak yayınlanmıştır. Frederic Burnaby (1842-1885) 1876 yılında, Anadolu’yu beş ay gibi bir süre zarfında gezen bir İngiliz subaydır.³⁷ Tezde istifade edilen çeviri ise, onun gezi notlarına aittir. Meral Gaspıralı tarafından Türkçeye tercümesi yapılan eserin 154.-161. sayfaları 19. yy. Arapgir’i hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Charles Texier’in “Asia Mineure” Adlı Eseri: Texier (1802-1871) Fransız mimar, arkeolog ve gezgindir. Türkiye’ye ilk seyahatini 1833-1837 yıllarında, ikinci seyahatini 1843 yılında yapmıştır.³⁸ O, Anadolu’nun birçok yerini gezerek araştırmalarda bulunmuş, çalışmalarını ülkesinde yayınlamıştır. Eser, Arapgir’in fiziki coğrafyasıyla ilgili bilgiler vermesi açısından önemlidir.³⁹

Helmut Von Moltke’nin “Türkiye Mektupları”: Eser, Hayrullah Örs tarafından “Moltke’nin Türkiye Mektupları” başlığı altında Türkçeye tercüme edilmiştir. Kitabı değerli kılan ise, Moltke’nin kendi gözlemlerine dayanmasıdır. Moltke (1800-1891), 1919 senesinde Danimarka ordusunda subay olarak göreve başladı. 1822 yılında Almanya’nın hizmetine girdikten sonra, 1835-1839 yıllarında Osmanlı Devleti’nde askeri öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak çalıştı. O, 1840 yılında Almanya’ya dönerek çeşitli görevlere getirildi ve Amanya Millî Savunma Kurulu Başkanlığı görevindeyken 1891 senesinde öldü.⁴⁰ Motke, Türkiye’de incelemelerde bulunduğu esnada Arapgir’e ve daha

³⁵ Abdullah Kayhan, **242 No’lu Arapgir Şer’iyye Sicil Defteri 1335/1919-1342/1926**, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1997

³⁶ Evliya Çelebi, (çev. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), **Seyahatnamesi, (Konya - Kayseri - Antakya-Şam – Urfa – Maraş – Sivas – Gazze – Sofya - Edirne)**, C. III/1. Kitap, İstanbul 2006.

³⁷ Frederick Burnaby için bkz. <http://kitapozettanim.blogspot.com/2012/03/at-srtnda-anadolu-fred-burnaby.html?m=1> (13.06.2020).

³⁸ Bkz. https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Charles_Texier (13.06.2020)

³⁹ Charles Texier (çev. Ali Suat), **Küçük Asya- Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, C. III, Ankara 2002.

⁴⁰ Helmuth Von Moltke (çev. Hayrullah Örs), **Moltke’nin Türkiye Mektupları**, İstanbul 1969.

sonra Eğin'e uğramıştır. Eserinde yolculuğundan bahsederken Arapgir ve Eğin'in fiziki coğrafyasına yer vermiş olup, kültürle alakalı izlenimlerini de belirtmiştir.

Taylor'un "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins In Teir Neighbourhood"⁴¹ başlığıyla yayınlanan eseri: Yazarın bizzat müşahit olduğu olaylarla kişileri kapsamaktadır. Arapgir Şehri'nin fiziki yapısı, insanları, nüfusu ve kültürel özellikleri hakkında değerli bilgiler içermektedir.

T. A. Sinclair (1899-1961?), "Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey (Doğu Türkiye: Mimari ve Arkeolojik Bir Araştırma)" adlı eserinin III. cildinde Arapgir ve çevresinden bahsetmekte olup, mimari eser ve harabeleri yerinde inceleyerek tarihi dönemlerini ortaya koymaya çalışmıştır. O, aynı zamanda araştırmalarını yoğunlaştırdığı beldenin coğrafi özelliklerini de belirtmiştir. Eser daha çok Arapgir'in doğusunu ve kuzeyini kapsamaktadır; çalışmalar mevcut ilçe merkezi, Eski Şehir Vadisi, Kemaliye ve Ağın civarlarında yoğunlaşmıştır. Bunun dışında Arapgir'in kuzeybatısına ve güneybatısına araştırmada yer verilmemiştir. Bu yönüyle eksik kalsa da vermiş olduğu bilgiler açısından oldukça değerli bir çalışmadır.⁴²

B. ARAŞTIRMA ESERLERİ

Tez hazırlanırken doğrudan Arapgir'i ele alan araştırma eserleri de göz önünde bulundurulmuş ve gerekli yerlerde bu çalışmalardan istifade edilmiştir. Bu çalışmalar, aşağıda sıralanırken yayın tarihleri dikkate alınmış ve geçmişten günümüze doğru gelen bir kronoloji takip edilmiştir.

Afif Erzen'in "Arapgir'in Kuruluşu ve Adı Hakkında"ki makalesi:⁴³ Yazar 24 Ekim 1913 yılında, Arapgir İlçesinin Cömertli Mahallesindeki evlerinde dünyaya gelmiştir. Babası Erzenzâde Teğmen Mustafa Sabri Bey, annesi Münire hanımdır. Üç kadeş arasında en küçük olanıdır. İlköğrenimini Arapgir Numune Mektebi'nde tamamladıktan sonra 1925'te Elazığ Ortaokulu'na kaydolmuş, daha sonra Sivas Erkek Lisesi'ni 1932 senesinde birincilikle bitirmiştir. 1933'te, "Tarih" eğitimi için Almanya'ya gitmiştir. Burada birçok üniversitede ve dönemin ünlü bilim adamlarından öğrenim görmüştür.

⁴¹ J.G. Taylor, **Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins In Teir Neighbourhood**, Blackwell Publishing, 2012.

⁴² T. A. Sinclair, **Eastern Turkey: An Architectural And Archaeological Survey**, Vol. III, The Pindar Press, London 1989.

⁴³ Afif Erzen, "Arapgir'in Kuruluşu ve Adı Hakkında", **Göldağı**, 1955. s. 2-3.

Türkiye'ye döndükten sonra özellikle Arkeoloji alanında yaptığı çalışmalarla ünlenmiştir. 1955'te Eskiçağ Tarihi Profesörlüğüne yükselmiştir.⁴⁴

Fikri Yücel'in "Arapgir Tarihi" adlı kitabı:⁴⁵ Toplam 72 sayfalık eserin 48 sayfası başlangıcından Cumhuriyet Dönemi'ne kadar Arapgir tarihini içerir. 50-67 sayfaları ilave I ve ilave II'ye ayrılmıştır. İlave I "Arapgir Onar Köyü'nün Vakfiye Fermanı, İlave II "Doğu Anadolu'da Bir Köyün Etnografik İncelemesi" başlıklarını taşımaktadır. 70-71 sayfalarında ise Arapgir'e ait resimlere yer verilmiştir.

Besim Darkot'un "Arapkir" maddesi:⁴⁶ Yazar 17 Şubat 1903'te Üsküdar'da doğdu. Babası şehzade Abdülkadir Efendi'nin öğretmeni Mehmed Âsaf Bey, annesi Tevhide Safiye Hanım'dır. 1923'te İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nden mezun olduktan sonra ilkokul hocalığı yapmış, bir yandan da Dârülfünun'un Coğrafya Dârülmesâisi'ne devam etmiştir. 1928 yılında Fransaya gönderildi ve 1928-1932 yıllarını Strasbourg Üniversitesi'nde geçirdi. Cumhuriyet döneminin ilk büyük coğrafyacılarından biri olan Ord. Prof. Dr. Mehmet Besim Darkot, 1973 yılında emekli olmuş ve 1 Nisan 1990 günü İstanbul'da hayata gözlerini yummuştur.⁴⁷

Yusuf Halaçoğlu'nun "Arapkir" maddesi:⁴⁸ Arapgir Şehri'nin coğrafi konumuna ve ismine yer vermiş olup, İran, Bizans hâkimiyetlerinden sonra, XI. yüzyılın sonlarında Selçuklu Türkleri'nin eline geçtiğine dair malumat belirtilmiştir. Ayrıca Timûrîlerin zaptından sonra Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı idaresine bağlandığına da değinilmiştir. Çalışmanın büyük kısmı Osmanlı dönemine ayrılmış olup; Arapgir Şehri'nin farklı yıllardaki nüfusuna, ticari gelişimine ve mimari yapılarına ilişkin kayıtlara yer verilmiştir.

Cahit İskender'in "Ağın-Arapgir Çevresinin (Elazığ Kuzeybatısı) Jeomorfolojisi" adlı Yüksek Lisan Tezi: Çalışma alanını Elazığ'ın kuzeybatısındaki Ağın (Elazığ) ve Arapgir (Malatya) ilçeleriyle Kemaliye (Erzincan)'nin Başpınar ve Dutluca nahiyeleri oluşturmaktadır.⁴⁹

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Taner Tarhan, "Sevgili Hocamız Prof. Dr. Afif Erzen", Florya 1995, s. 1-19

⁴⁵ Fikri Yücel, **Arapgir Tarihi**, Arapgir Matbaası, Arapgir 1967.

⁴⁶ Besim Darkot, "Arapkir Maddesi", **İA**, C. I, İstanbul, 1988, s. 553-554.

⁴⁷ Metin Tuncel, "Darkot, Mehmet Besim" **DİA**, C.VIII, İstanbul 1993, s. 500-501.

⁴⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Arapgir", **DİA**, C. III, İstanbul 1991, s. 328-329.

⁴⁹ Cahit İskender, **Ağın- Arapgir Çevresinin (Elazığ Kuzeybatısı) Jeomorfolojisi**, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1994.

Erdal Karakaş'ın “Merkezî Fonksiyonları Açısından Ağın-Arapkir ve Kemaliye İlçeleri” adlı Doktora Tezi: Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alan üç ilçenin genel fonksiyonel özelliklerini, geçmişten günümüze göstermiş oldukları değişimleri ve bu dönüşümlerin nedenleri konu edilmiştir. Tez doğal çevre, beşeri çevre, fonksiyonel özellikler ve genel arazi kullanımını olmak üzere dört ana bölümden oluşur.⁵⁰

Müjgân Üçer ve H. Suna Ertekin Akkaya'nın birlikte hazırladığı “Göldağı'nın Güldestesi Arapgir-Mutfığı, Gelenek Göreneklere ve Sözlü Kültürü” adlı çalışma, İlçenin kültürel dokusunun yanı sıra tarihi ve coğrafi özelliklerini de konu edinmektedir. Eser, şehrin unutulmaya yüz tutmuş örf ve ananelerini kayıt altına alması bakımından oldukça değerli bir çalışmadır.⁵¹

Mehmet Köçer, Murat Babuçoğlu ve Cengiz Eroğlu'nun birlikte kaleme aldığı “Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz (1869-1907)” adlı eser, Arapgir'in coğrafi konumu, nüfusu, mimari eserleri ve tarımı başta olmak üzere birçok konuda bilgi vermektedir.⁵²

Malatya Kültür Envanteri: T.C. Malatya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğüne hazırlanan eser, Malatya ve ilçelerindeki maddi kültür öğelerinden tarihi yapıları kapsamakta olup, Arapgir'deki tarihi eserlerin büyük kısmını kayıt altına almaktadır.⁵³

Kemal Kutgün Eyüpgiller'in yönetiminde çıkarılan “Arapgir Tarih, Mimari ve Yaşam Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri” Arapgir Kültür Derneği tarafından yayınlanmıştır. Eser, bir takım tarihsel bilginin ışığında Arapgir'deki mimari yapıların tanıtımını amaçlamıştır.⁵⁴

⁵⁰ Erdal Karakaş, **Merkezî Fonksiyonları Açısından Ağın-Arapkir ve Kemaliye İlçeleri**, Elazığ 1996

⁵¹ Müjgân Üçer-H. Suna Ertekin Akkaya, **Göldağı'nın Güldestesi Arapgir- Mutfığı, Gelenek Göreneklere ve Sözlü Kültürü**, Sivas 2008.

⁵² Mehmet Köçer- Murat Babuçoğlu- Cengiz Eroğlu, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz (1869-1907)**, Ankara 2009

⁵³ T.C Malatya Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, **Malatya Kültür Envanteri**, Malatya 2012

⁵⁴ Kemal Kutgün Eyüpgiller vd. , **Arapgir Tarih, Mimari ve Yaşam Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri**, İstanbul 2014.

GİRİŞ

Arapgir, günümüz Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nin batı sınırları içerisinde, Fırat Nehri'nin 22 km batısında, deniz seviyesinden yaklaşık 1200 m. yükseklikte bulunmakta olup, Malatya İl'ine bağlı bir ilçe merkezidir. Yolların dolambaçlı olmasından dolayı bağlı bulunduğu İl'e olan uzaklığı yaklaşık 120 km kadardır.⁵⁵ İlçenin batı sınırını, güneydoğu istikametinde; Arguvan (Malatya) ilçesi, kuzey sınırını; Divriği (Sivas) ve Kemaliye (Erzincan) ilçeleri, doğu sınırını; Ağın (Elazığ), Keban (Elazığ) ilçeleri ile güney sınırını; doğudan batıya doğru Keban, Baskil (Elazığ) ve Arguvan ilçeleri oluşturur.⁵⁶ Yüz ölçümü 964 km karedir. 2007 yılındaki sayıma göre toplam nüfuzu 11.470⁵⁷ olan ilçenin nüfuzu, 2018 yılında 10.868'e ve son olarak 2019 yılında 10.275'e düşmüştür.⁵⁸ Ayrıca Dünya'nın 39,0405. enlem ve 38,4875. boylamında yer almakta olup, kuzey yarım kürede bulunur.⁵⁹

Şehrin kuzey batı ciheti, yer yer ovalık ve oldukça dağlık bir görünüme sahiptir. Kuzeydeki dağların bir uzantısı olan Sarıçiçek dağları ve onun bir kolu, Göldağı, Arapgir için oldukça önemli bir yere sahiptir. Şehrin güney batısında yer alan Göldağı yaklaşık 2500 m. yüksekliğinde olup, tepesinde bir volkan ağzı bulunmaktadır. Bu krater çukurunun suyla, özellikle de bahar aylarında eriyen kar sularıyla, dolmasıyla alakalı olarak, zamanla bu isimle anılır hale gelmiştir.⁶⁰ İlçenin önemli içme suyu kaynakları bu dağ silsilesinden sağlanmaktadır.

⁵⁵ Bkz. Besin Darkot, "Arapkir Maddesi", İA, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988, s. 553; Yusuf Halaçoğlu, "Arapgir", DİA, C. III, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.328; Eski Malatya -Arapgir yolunun bir kısmı, Karakaya Baraj gölünün altında kalmıştır. Arapgir-Malatya arası, kuş uçuşu, uydu görüntülerine göre, yaklaşık 78 kilometredir. Arapgir-Battalgazi arası, 71 km kadardır. Arapgir'in Bostancık Köyü ise, Battalgazi'ye 53 km, Malatya'ya 60 km uzaklıktadır. Mahalledeki yaşlılardan öğrendiğimiz bilgilere göre; Baraj yapılmadan evvel yörede yaşayan köylülerin çoğu, Malatya'ya yürüyerek gidip geliyorlarmış. Tohma suyunu, Kırkgöz Köprüsü vasıtasıyla geçip, Malatya(Eski Malatya)'ya ulaşıyorlarmış. Yukarıda zikrettiğimiz mahalle ile Malatya arasındaki yolun, bu gün 95 kilometre olduğu göz önüne alınır, o günkü yolun ne kadar kestirme olduğu anlaşılır. Tabiki o günkü ulaşımın at, katır, merkep vb. hayvanlar vasıtasıyla yapıldığını da unutmamak gerekir. Ayrıca başka bir çalışmada Arapgir'in ilçe merkezindeki yükseltisi 1260 m. olarak verilmiştir. Bkz. Mehmet Köçer-Murat Babuçoğlu-Cengiz Eroğlu, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz (1869- 1907)**, Ankara 2009, s.51

⁵⁶ <https://www.lafsozluk.com> (20.11.2019)

⁵⁷ <https://www.malatya.ktp.gov.tr> (28.11.2019)

⁵⁸ 2019 TÜİK verileri için bkz. <http://malatyahaber.com> (5.02.2020)

⁵⁹ <https://mgm.gov.tr> (5.12.2019)

⁶⁰ Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s.76.

Arapgir arazisinde yer yer deniz canlılarına ait olan fosillere rastlanmaktadır. Bu da Türkiye'nin, deniz altından yükselerek veya suların çekilmesiyle günümüzdeki şeklini aldığını göstermektedir. Torosların bir uzantısı konumunda olan Göldağı ve Harmancık dağları dördüncü zamanda yükselmiş ve günümüzdeki şeklini almıştır. Bu dağlardan Batıdaki Eğerli dağı sönmüş bir volkanik dağdır; zamanla kraterinin iki yandan çökmesiyle eğer şeklini almış ve Eğerli olarak adlandırılmıştır. Arapgir'deki dağların tepelerinin konik şekilde olması bunların daha önceki Kaledonya– Hersinyen devirlerde şekillendiğini ve dördüncü zamanda yeniden şekillendiğini göstermektedir.

Şehir, Anti-torosların parçası olan Sarıçiçek dağlarından Harmancık ve Göldağı parçalarının doğu eteklerinde kurulmuştur. Ayrıca köylerinin bir kısmı bu dağ silsilesinin kuzeydoğu ve güneybatısındaki yaylalarda meskündür.⁶¹ Arapgir'in kuzeybatı istikametinde uzanan sıra dağlar, Anti-torosların bir uzantısı olarak karşımıza çıkar. Çemişgezek'in kuzeyinde Yılan dağı ve Karasu'nun batısında, Arapgir civarında, Sarıçiçek dağları (halk arasında bilinen adıyla Bey, Anberan, Karababa, Göl dağları), kuzeybatı istikametiyle batı yönünde bulunan Geyiklibaba ve oradan da Yama Dağlarıyla birleşir.⁶²

Arapgir, yeryüzü şekilleri bakımından kuzeyde ve güneybatı istikametinde dağlık bir araziye sahipken güney ve güneydoğuda küçük tepelerin bulunduğu ve düz alanların arttığı, yer yer tepelik bir araziye bürünür. Bu dağ ve tepeler genişçe ovaları içine alır. Ayrıca Malatya'nın en önemli platoları kuzeydeki platolarıdır. Bu platolar, Yama dağının eteklerinden Fırat vadisine doğru uzanan, yüksek düzlüklerdir. Kuzey platolarının, Sivas sınırına yakın kesimleri daha geniş ve daha düzdür.⁶³ Arapgir ilçesinin yükseltisi en fazla olan yeri, güneybatıdaki Hasan dağı ve Göldağları çevreleridir. Ayrıca Göldağı'nın en yüksek noktası halk arasında "Kuyruk Sallamaz" olarak bilinir.

Arapgir çevresindeki yüksek alanlardan bazıları şu şekildedir: Serge Tepe (1569 m.), Geyikpınarı Tepesi (1679 m.), Aşağı Karababa (1785 m.), Yukarı Karababa (1750 m.), Sivri tepe (1696 m.), Mama-Memo Dağı (1304 m.), Çetinbayırı Tepesi (2080 m.), Karagez Dağı (1523 m.), Böğürlüdağ (1284 m.) ve Karadağ (1247 m.) gibi. Yüksek

⁶¹ Fikri Yücel, **Arapgir Tarihi**, Arapgir Matbaası, Arapgir 1967, s.5 vd. ; Ayrıca bkz. 2014 yılında Malatya, fiilen büyük şehir belediyesi olunca, köyler mahalle sıfatını aldı.

⁶² Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s.55.

⁶³ **Tarihte ve Günümüzde Malatya 1996**, Malatya Valiliği, Ankara 1996, s. 14.

alanların uzanışı: güneybatı ve Kuzeydoğu yönlü olup, yükselti kuzeybatıdan güneydoğuya doğru azalır.

İlçe 39,0405 derece kuzey enleminde ve ılıman iklim bölgesinde bulunmaktadır. İliman iklim kuşağında bulunması sebebiyle dört mevsim doğal olarak yaşanır. Deniz seviyesinden yüksek oluşu (yaklaşık 1200 m.) ve dağlık bir bölgede kurulmasından dolayı, ilkbahar ve sonbahar mevsimleri biraz soğuk geçer. Ancak yaz mevsiminde çoğunlukla güneşli ve berrak bir hava hâkimdir. Kış ayları 30 Ekim’de başlar ve 20 Nisan’a kadar devam eder ve yağışlar çoğunlukla kar şeklindedir. Sıcaklık Temmuz ayında ortalama olarak 25 ve 34 derecelere kadar yükselir ve kışın geceleri -15 ve -25 dereceye kadar düşebilir.⁶⁴

Arapgir’in kuzey kesimleri, güneyine nisbetle oldukça sert bir iklime sahiptir. En düşük sıcaklıkların -22 °C kadar indiği görülmüştür. Sıcaklık değerleri güneye doğru inildikçe artmaktadır. Buna mukabil olarak sıcaklığın -15°C’lere kadar düştüğü bilinmektedir. Arapgir’de ortalama sıcaklık 11.4 °C’dir. En yüksek sıcaklıklar ortalama 37°C’e kadar çıkabilmektedir. İlçede donlu gün sayısı yaklaşık 84 gündür. Bu rakamların görülmesinde; yükseltinin yanı sıra kuzey sektörlü rüzgârların da etkisi sayılabilir. Ancak bu duruma vadi içlerindeki yerleşmeler bir istisna oluşturur. Çünkü bu tür yerleşmelerde sıcaklıklar daha yüksektir.⁶⁵ Örnek olarak Eski Şehir (Arapgir’in Türkler zamanındaki ilk merkezi) Vadisi gösterilebilir. Çünkü buranın iklimi çevresine nisbetle daha mutedildir. Bu durum bitki çeşitliliğini arttırdığı gibi meyvelerin olgunlaşma zamanını da kısaltmaktadır. Aynı özellikler ilçenin farklı yerlerinde de görülebilmektedir.

Arapgir’de en sıcak ay temmuz iken, en soğuk ay Ocak’tır ve sıcaklık ortalama -2.9 °C’dir. İlkbahar aylarında sıcaklığın, kış aylarına oranla artmasına rağmen yine de değerler oldukça düşüktür. Örneğin; Mart ayında Arapgir’in sıcaklık değerleri 4.2 °C’dir. Mayıs ayındaki ani sıcaklık yükselmesinin sebebi ise ilkbaharın kısılalığından kaynaklanmaktadır. Bu ayda sıcaklık ortalama 15 °C’dir. Arapgir’de yaz aylarında ortalama sıcaklık 23.3 °C olup Haziran ayından itibaren artmaya başlar, Temmuz ayında zirveye ulaşır.

⁶⁴ Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s.75.

⁶⁵ Cahit İskender, **Ağın- Arapgir Çevresinin (Elazığ Kuzeybatısı) Jeomorfolojisi**, Elazığ 1994, s.8

1964-1990 yılları arasında Arapgir’de yıllık ortalama yağış miktarı 801.6 mm’dir. İlçede en yağışlı mevsim; kış olup, 133.3 mm ile Aralık ayıdır. Daha sonra ilkbahar gelmektedir. Yıllık yağışın yaklaşık %33.7’si ilkbaharda düşer ve bu mevsimde en yağışlı ay %13’lük bir oranla Marttır. Yağışların en az düştüğü mevsim ise yazdır. Yağışların %4.1’i bu mevsimde gerçekleşir ve en kurak ay Ağustos ayıdır. Bu da yıllık yağışın %0.4’üne tekabül eder.⁶⁶ Genel bir ifadeyle değerlendirecek olursak, Arapgir’in iklimi karasal iklimdir; yazlar sıcak ve kurak, kışlar sert ve yağışlıdır.⁶⁷

Arapgir ve birçok köyü yaylalarda kurulduğu için havası hoş ve latif, bitki örtüsü çeşitlidir. Şehrin etrafındaki dağlardan olsa gerek Malatya merkezine göre daha fazla yağış almaktadır. Arapgir yaylaları civar köylerde hayvancılıkla geçimini sağlayanların uğrak yeridir ve dahi komşu ilçelerden de bazı konar-göçerler bu yaylaları tercih etmektedir. Bu yaylalardan kastedilen Sarıçiçek yaylasıdır. Her yıl Yazıhan ve Arguvan çevrelerindeki köylerden hayvancılıkla uğraşanlar, ilkbaharın ortalarına doğru, Malatya’nın en kuzeyindeki yaylalara, Yama Dağı ve Arapgir civarındaki yaylalara göçerler. Bu yaylalar arasında Sarıçiçek yaylası ayrı bir üne sahiptir. Ayrıca bu yaylanın kuzeyi, Malatya il sınırının dışında kalmaktadır.⁶⁸

İlçenin toprak örtüsü çeşitlilik göstermektedir. Bazaldik topraklara daha çok şehrin batı ve güneybatısında yani Arguvan ve Arapgir arasında rastlanır. Ayrıca ilçede yer yer kahverengi topraklar da görülmektedir.⁶⁹ Kuzeydeki topraklar güneye oranla daha verimli olup bitki örtüsü çeşitliliği daha fazladır. Ancak dağların tepesi konik şekilde ve genel olarak çıplaktır. Dağlardaki toprak rengi, bulunan kayaç tipine göre çeşitlilik göstermektedir. Göz suyunun aktığı vadide düz alanlar sınırlı ve oldukça azdır. Ayrıca Kozluk Çayı’nın sarp bir yatağa girdiği “Kaya Arası” denen mevkiden, halk arasında Meydan köprüsü olarak adlandırılan, köprüye kadar, sulanabilir arazi oldukça sınırlıdır. Ancak Köprü civarından itibaren ufak çaplı sulu tarıma imkân vermektedir.⁷⁰ Günümüzde ilçe merkezi olan yer, eskiden bağ ve bahçelerden oluşan bir alandı. 18. Yüzyılda, şehir merkezi, eski yerine göre daha geniş ve ulaşım olanakları daha münasip olan, bugünkü

⁶⁶ Erdal Karakaş, **Merkezi Fonksiyonları Açısından Ağın-Arapkir ve Kemaliye İlçeleri**, Elazığ 1996, s.22-27

⁶⁷ Yücel, 1967, s.5 vd.

⁶⁸ Elibüyük, 2013, s. 208

⁶⁹ T.C Malatya Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, **Malatya Kültür Envanteri**, Malatya 2012, s. 5 vd.

⁷⁰ Ayrıca bakınız. T. A. Sinclair, 1989, s. 50

yerine taşınmıştır.⁷¹ 934 (1527) tarihli tahririn başında yer alan Arapgir Livası Kanunnâmesine göre sancakta arpa, buğday, pamuk vb. ziraî ürünler elde edilmekte olup arıcılık, bağcılık ve bahçecilik yapılmaktaydı. Keza hayvancılıkta önemli bir gelir kaynağıydı. Arapgir, şüphesiz bu özelliğini sonraki yıllarda da sürdürmüştür. 1301 (1884) tarihli salnâmede kasabaya bağlı 11.000, köylerinde de 220.750 dönüm olmak üzere toplam 231.750 dönüm ziraata elverişli toprak bulunduğu belirtilmektedir.⁷² Bugün tahminen $\frac{1}{3}$ 'ü taşlık olup, $\frac{1}{4}$ 'ünde sulu tarım ve geriye kalan kısmında da susuz tarım yapılmaktadır. Bölge arazisi, genel olarak, volkanik topraklardan oluştuğu için verimlidir. Buna bağlı olarak yerel tüketimi karşılayan buğday, arpa, nohut vs. hububatlar bölgede yetişmektedir. Üzümü, (özellikle Köhnü Üzümü), dutu, göz eriği, ayva, elma, armut, kiraz ve diğer meyveleri çok meşhurdur.⁷³ Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde, Bingöl “dut”unu överken “Arapgir dutu kadar lezzetli” demekle Arapgir dutunu bir lezzet ölçüsü olarak kullanmaktadır.⁷⁴ İlçenin toprakları sebze ve üzüm yetiştirmeye çok uygundur. Yine beldede yapılan tereyağı kokusu ve lezzetiyle ünlüdür.⁷⁵ Tarımın bir diğer kolu olan hayvancılık (özellikle küçükbaş) için arazisi ve iklimi oldukça uygundur. İlçe gelirleri arasında hayvancılık önemli bir yer tutar. Ayrıca günümüzde kültür ve Doğa turizmi hızla gelişmektedir. İlçe hakkında 2013 yılında yapılan bir araştırmaya göre; Tarım alanı 25.772, Orman ve Fundalık 6.412, Çayır ve Mera 56.186, Tarım dışı arazi 7.230 olup, yüzölçümü 97.600 hektardır. Buna göre, orman alanları toplam yüzölçümün %6,57'sini oluşturmaktadır. Ayrıca ilçenin toplam arazi varlığı 25.772 hektardır. Bu arazinin 22.326 hektarı sulanabilir durumda iken sulanan arazi varlığı 2.959 hektardır. Sulanan arazinin toplam arazi varlığına oranı %11'dir.⁷⁶

Yağışın ve toprak örtüsünün uygun olduğu sahalarda ormanlara rastlanır. Bu ormanlar genellikle orman vasfını yitirmiş, çoğunluğunu meşe ağaçlarının oluşturduğu kümelerdir. Bölgede, meşe ağaçları kadar olmamakla birlikte, yetişen diğer ağaç türleri

⁷¹ Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s. 75

⁷² Halaçoğlu, 1991, s. 328.

⁷³ Bkz. Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s.76.

⁷⁴ Evliya Çelebi, (çev. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), **Seyahatnamesi, (Konya - Kayseri - Antakya-Şam – Urfa – Maraş – Sivas – Gazze – Sofya - Edirne)**, III. C/1. Kitap, İstanbul 2006, s. 322.

⁷⁵ Ali Cevat, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih Ve Coğrafya Lügati**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1897 (Eserin Bulunduğu Ye B.M.M. Kütüphanesi C. II,), s. 544 vd.

⁷⁶ Bkz. Bilsam (Bilgi Yolu Eğitim Kültür Ve Sosyal Araştırmalar Merkezi), **Hekimhan Gelecek Stratejileri Raporu (Hekimhan Vizyon 2023)**, Malatya 2013, s.39-43.

ise ardıç, alıç, sakızağacı, badem gibi ağaçlardır. Bu ve benzeri ağaçlar bölgede doğal olarak yetişmektedir. Orman alt sınırı 950 ile 1750 metreler arasında değişmektedir.

İklim, litoloji, yükselti ve antropojen faktörlerin etkisiyle sahada, ilkbaharla yeşeren, yaz aylarıyla birlikte kuruyan keven, sığırkuyruğu, deve diken, yavşan otu, gelincik, kekik vs. bitkiler yoğunluk kazanır. Bu tür bitkiler, genellikle meşelik alanların olmadığı veya seyreltiği açık alanlarda, görülür.

Çevresine göre daha nemli şartlar sunan vadi tabanlarında ve akarsu kenarlarında söğüt, kavak, çınar, ılgın, akasya gibi ağaçlarla orman dutu gibi doğal bitkiler haricinde elma, armut, dut, ceviz, kayısı, kiraz vb. kültür bitkileri sıkça görülmektedir.⁷⁷ Tarihi vesikalar da göstermektedir ki Malatya, Arapgir, Harput civarında çok sayıda meyve ağacı bulunmaktadır.⁷⁸

Arapgir, sınır komşusu Arguvan'a oranla zengin bir akarsu ağına sahip olsa da bu sular oldukça derin ve kayalık vadilerden akmaktadır. Bu yönüyle doğal ve tabii güzellikler meydana getirir lakin sınırlı şekilde, küçük çaplı, "sulu tarıma" imkân vermektedir.

Kaynağını volkanik kökenli Yama Dağından alan Kozluk Çayı⁷⁹ Göz Suyunu da alarak Karasu yani Fırat'la birleşir. Bir başka ifade ile Arapgir-Divriği kazaları içinde bulunan Sarıçiçek dağında doğan İnku nehri Ağın'dan geçerek Fırat'a dökülür.⁸⁰ Kozluk Çayı, Eski Kozluk Köprüsüne kadar, doğal güzelliklere sahip bir kanyon içinden geçer. Bu kanyon 17.847 metredir.⁸¹ Kanyondan çıkan Çay doğuya doğru yoluna devam eder.

Charles Texier'in Türkçeye "Küçük Asya" başlığı altında tercüme edilen eserinde göz suyu ile alakalı şu bilgiler yer almaktadır: "Adını küçük bir köyden alan Gozduk suyu, çok dar ve iki yanı hemen hemen dik olan bir vadiden akar. Fırat nehrine karışmadan önce, Miran çayı adındaki bir dereyi alır. Fırat, burada güneğe doğru geniş bir yay çizerek Tokma (Tohma) suyuna varıncaya kadar başka bir su almaz."⁸²

⁷⁷ Bkz. Cahit İskender, **Ağın- Arapgir Çevresinin (Elazığ Kuzeybatısı) Jeomorfolojisi**, Elazığ 1994, s.21-25; Erdal Karakaş, **Merkezi Fonksiyonları Açısından Ağın-Arapkir ve Kemaliye İlçeleri**, Elazığ 1996, s.32

⁷⁸ Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s.51.

⁷⁹ Bkz. Karakaş, 1996, s.30

⁸⁰ Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s.75.

⁸¹ T.C Malatya Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, **Malatya Kültür Envanteri**, Malatya 2012, s.186

⁸² Charles Texier, (çev. Ali Suat), **Küçük Asya- Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, Ankara 2002, s.147; Bkz. Texier burada Söğütlüçayından bahsetmemektedir.

Göz suyu, Arapgir'in ilk kurulduğu yer olarak kabul edilen ve yerel söyleyişle Öte şehir ya da Eski Şehir olarak adlandırılan vadinin içinde bulunmaktadır. Arapgir kalesinin suyu da bu akarsuya doğru açılan, dağlık ve taşlık arazide, kale arkı ile sağlanmaktadır. Kale harap halde olmasına rağmen su arkı mevcudiyetini halen sürdürmektedir. Göz suyu, vadideki Göz-Sekisu (Sekiz su) ve Osman Paşa mahallelerinin içme suyunu karşıladığı gibi bu mahallelerin bağlık bahçelik, eğimli fakat teraslama tekniğiyle sekiler yapılarak eğimin azaltıldığı, arazilerini de sular.⁸³ Kozluk Çayı birden çok isimle adlandırılmış olup, bunda her geçtiği yörenin, yerel adlandırışının etkisi görülmektedir. Çay'ın doğal güzelliklerinin yanı sıra kaynağını aldığı en baş kısımlarından Fırat'la birleştiği yere kadar çeşitli yerlerinde birçok tarihi köprü bulunmakta olup, doğal güzellikle bütünleşmiş bir görsel şölen oluşturmaktadır.

Arapgir şehrinin güney kısmını şenlendiren bir başka akarsu ise Arapgir çayıdır. Göldağları'nın kuzeybatısından doğan ve ilçe içerisinden geçerek İnku⁸⁴ veya Kozluk nehrine dökülen bu suya Berenge mahallesinin içinden geçtiği için Berenge çayı da denilmiştir. Söz konusu çay, şehir merkezinin güneydoğu istikametinde akmaktadır. Yakın zamana kadar suyu temiz ve bol olan çayın üzerinde, tarihi köprülerle su değirmeni bulunmaktadır. Yörede yaşayan ihtiyarlardan edinilen bilgilere göre; bu suda, eskiden balıklıklar yaşarmış fakat şuan suyu az ve kirlidir.

Diğer bir akarsu ise Söğütlüçay'dır. Bu çay kaynağını Arapgir'in güneybatısına doğru uzanan Göldağları silsilesinin, güney batısından alır. Uzun ve derin bir havzanın içinden akan çay, küçük dereleri de içine alarak güneye doğru ilerler ve Pacalı'nın altında, güneydoğu istikametine yönelerek Fırat Nehri'yle birleşir.⁸⁵ Söğütlüçay'ın uzunluğu 17.5

⁸³ Müjgân Üçer-H. Suna Ertekin Akkaya, **Göldağı'nın Güldestesi Arapgir- Mutfağı, Gelenek Göreneklere ve Sözlü Kültürü**, Sivas 2008, s. 137 vd.

⁸⁴ Bkz. Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s.76

⁸⁵ Yukarıda zikrettiğimiz akarsu, kaynağını Arapgir'in yaklaşık on km kadar güney batısındaki Boğazlı (Gebik-Gebük) mahallesinin kuzeybatısındaki dağlardan alır. Bu Çay, güneye doğru ilerledikçe derin ve doğal güzelliklere sahip bir yatağa girer. Günyüzü Mahallesi'nin çevresinde başlayan akarsu kaynaklarının oluşturduğu yarıklar da güneye doğru uzanır ve Aktaş'ın güneybatısı boyunca derinleşerek Alıçlı (Hasdek)'nin kuzeybatısında Söğütlüçay'la birleşir. Çay güneye doğru derin bir yatak içerisinden akarak yoluna devam eder. Bu yatak oldukça derindir. Örneğin, Bostancık'tan yola çıkan bir kişi, kestirme yolu (patika yol) kullanarak Yazılı (Saldek)'ya gitmek isterse, bu akarsuyu geçmek zorundadır. Bunun için önünde derin bir yarıktır. Bu yarığı yürüyerek karşıya geçmek en az bir buçuk saat kadar bir zaman almaktadır. Bu çayda eskiden değirmenler vardı. Ama şuan kullanılmıyor. Mevsimlerin kurak geçtiği son zamanlarda suyu oldukça azalan Söğütlüçay, yağışın olmadığı veya az olduğu mevsimde, yazları ancak Pacalı'nın güneyine kadar inebilmektedir. Boğazlı mahallesinin içinden geçen bu akarsuyun, doğusunda Aktaş (Göcü), Alıçlı (Hasdek-Hasdak), Yazılı (Saldek-Saldak) ve Pacalı mahalleleri ile batısında Bostancık, Konducak (Satikli) ve Sipahiuşağı

km kadardır. Söğütliçay vadisi yer yer genişleyerek, fazla büyük olmasa da verimli tarım arazileri meydana getirmektedir. Bunların başlıcaları; Dişterik yazısı ve Arguvan yazılarıdır. Dişterik yazısı, Söğütliçay vadisinden Mutmur bucağı vadisine doğru uzanan düzlüğe denilmektedir.⁸⁶ Çay üzerinde su değirmenleri bulunmaktadır. Bu değirmenler, çayın Bostancık ve Saldek (Yazılı) mahalleleri arasındaki kısmında yer almaktadır. Burası “Değirmen Deresi olarak adlandırılmaktadır. “Söğütlü Çay” tabiri ise, Pacalı’nın güney kısmından itibaren kullanılmaktadır. Pacalı ve İspauşağı (Sipahiuşağı) mahalleri arasında, 18. yüzyılda yapıldığı düşünülen, bir de tarihi köprü bulunmaktadır.

Yukarıda adları geçen akarsuların dışında kaynağını Sarıçiçek Yaylaları’ndan alan Çit Çayı da yöreye ve sakinlerine hayat vermektedir. Kemaliye (Eğın) topraklarının önemli bir akarsuyu olduğu gibi Arapgir için de oldukça önemli bir yere sahiptir. Ormansırtı ve Çaybaşı mahallelerinin yararlandığı⁸⁷ suyla yerel tüketime katkı sağlayan sebze ve meyve fideleri (sadir-sadır) yetiştirilmektedir.

Arapgir ismine ilk olarak İbn Bibi’nin eserinde rastlanmaktadır. Buna göre; “Harezmi (Türkistan) askerlerinin ve emirlerinin büyüklerinden olan Kayır Han, Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev b. Keykubad’ın emri ile tutuklanarak Zamantı (Pınarbaşı) kalesine götürülmüş ve orada hastalanarak vefat etmiştir. Aynı gün durumu öğrenen Harezmi emir ve askerleri, kaçarak gittikleri yerleri yıkıp yağmalamışlardır. Sultan, onları durdurması ve geri getirmesi için Emir Kemaleddin Kamyar’ı görevlendirmiştir. Emir Kemaleddin Kamyar da Malatya’ya varır varmaz Malatya Subaşı Seyfuddevle Ertokuşu onların ardından Harput’a gönderdi çünkü o sırada Harezmliler *Arapgir (Arabkir) yolundan Frat’ı geçmişlerdir.*” Bu olayla birlikte Arapgir (Arabkir) ismi, bilindiği kadarıyla ilk kez zikredilmiştir.⁸⁸ Bunun dışında Arapgir (Arabkir) ismine eski Arap coğrafyacılarında rastlanmamıştır. Tarihi eserlerde ilk olarak Arapgir ismine İbn Bibi’nin 1281 tarihlerine

(İspauşağı) adlı mahalleler sıralanmaktadır. Söğütliçay son olarak Kaynak (Horan) mahallesinin içinden ve Söğütliçay Ovası’ndan geçerek Fırat Nehri’yle birleşir.

⁸⁶ **Tarihte ve Günümüzde Malatya 1996**, Malatya Valiliği, Ankara 1996, s. 16; <http://www.malayatab.org> (1.01.2020).

⁸⁷ Müjgân Üçer-H. Suna Ertekin Akkaya, **Göldağı’nın Güldestesi Arapgir- Mutfağı, Gelenek Göreneklere ve Sözlü Kültürü**, Sivas 2008, s. 137.

⁸⁸ İbn Bibî (El- Hüseyin B. Muhammed B. Ali El- Ca’feri- Er- Rugadi, çev. Mürsel Öztürk), **El Evamirü’l- Ala’iye Fi’l Umuri’l- Ala’iye (Selçuk Name) II**, Ankara 1996, s. 23; Harezmlilerin, Arapgir’den geçiş tarihi 1241’dir. Bkz. Afif Erzen, “Arapgir’in Kuruluşu Ve Adı Hakkında”, **Göldağı**, 1955, s. 3

doğru yazmış olduğu Selçukiler vakayinamesinde tesadüf edilmektedir.⁸⁹ Bununla birlikte Arapgir (Arabkir) isminin çok daha önceleri var olduğu kabul edilmektedir.⁹⁰

şemseddin Günaltay, “Yakın şark II- Anadolu” adlı eserinde Arapgir’den bahsederken; Malatya çevresinde Gözdük suyu havzasındaki eski Daskuza (Dascusa) olan yerin, geniş bir vadinin sulak bahçeleri ortasında yükselen Arapgir şehri olduğunu beyan etmektedir.⁹¹ Daskuza’nın Göz veya Kozluk sularıyla ilgili olabileceğine dair görüşler de vardır. “Göz” veya “göze” Türkçe bir kelimedir, suyun toprak üzerine çıktığı yer, kaynak (membra) anlamındadır. Kozluk kelimesi de Farsça gevz veya guz (ceviz) kelimesinden goz veya koz kullanımıyla cevizlik veyahut kozluk haline dönüşmüş olabilir. “Göz” ve “koz” kelimeleri Daskuza’nın “kuza”sını çağrıştırmaktadır. Daskuze’nin, “Taş küze” yâda “Taş göze” olduğu yaklaşımının kaynağı hala suyu ile Arapgir’e can veren Göz suyudur. Göz suyunun membasının kayalık veya taşlık olması, belki de taş kelimesini doğrular niteliktedir. Taş Türkçe bir isimdir. Ayrıca “Kuze” (guze, koza) Farsça ağaçtan kap, bardak, testi, fiçı gibi anlamlar taşır. Buradan su ve onun konulduğu testiye de varılabilir.⁹² Moltke seyahatinde Arapgir’den geçerken buranın derin bir boğazda, güzel yemiş ağaçlı ve oldukça önemli bir şehir olduğunu belirtir. Ayrıca Arapgir’in Fırat’ın değil, hemen hemen onun kadar önemli bir suyun, Arapgir suyunun kenarında olduğunu ilave eder.⁹³

Afif Erzen’e göre; Arapgir’in Araplar tarafından zapt edilmesine dair hiçbir delil yoktur. Bizanslılar devrinde, hatta çok daha önceleri Arapgir ismi mevcuttur. Arapgir’in Anadolu’nun mahal adlarından biri olması lazım gelmektedir. Erzen bu düşüncesine örnek olarak Elbistan civarındaki Yarpuz’u göstermektedir. Yarpuz’un eski çağdaki isminin Arabissos olduğunu ve bunun Milattan önce 3. bin yıllarda, Anadolu yer adlarından olduğunu belirtir. Arapların ise ancak Milattan sonra 7. asrın ortalarında Malatya havalisini fetih ettiğini hatırlatır.⁹⁴

⁸⁹ Besin Darkot, “Arapkir”, **İA**, C. I, s.553

⁹⁰ Afif Erzen, “Arapgirin Kuruluşu Ve Adı Hakkında”, **Göldağı**, 1955, s. 3

⁹¹ şemseddin Günaltay, **Yakın şark II – Anadolu – En Eski Çağlardan Ahameniş’ler İstilâsına Kadar**, Ankara 1997, s.36.

⁹² Cumali Levent, Arapgir Çalışmaları, Basılmamış eser, Malatya 2010.

⁹³ Helmuth Von Moltke, (çev. Hayrullah Örs), **Moltke’nin Türkiye Mektupları**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 245 vd.

⁹⁴ Afif Erzen, “Arapgirin Kuruluşu Ve Adı Hakkında”, **Göldağı**, 1955, s. 3; Kemal Kutgün Eyüpgiller vd, **Arapgir Tarih, Mimari ve Yaşam Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri**, İstanbul 2014, s. 33 vd.

Besim Darkot'a göre; bu şehrin adı, ortaçağdaki Arap fütuhâtı ile alakalıdır. Ermenicede buna "Arapker" denildiği gibi Bizans kaynaklarında burası "Araprakes" şeklinde geçmektedir. Eski Malatya (Melitene)'dan Zimaraya'ya giden yol üzerindeki "Hispa" veya Batlamyus'un zikrettiği "İspa"nın şimdiki Arapgir civarında olması, Antoninus'un İtinersarium'unda adı geçen Dascusa'nın da yine bu çevrede fakat Fırat yakınında bulunması muhtemeldir.⁹⁵

Bazı araştırmacılar Arapgir'in eski isminin Dascusa (Daskusa) olduğu konusunda kararlıdır. Coğrafyacı Alexandrin'in listesine dayanan Pliny, Dascus'yı Melitene'nin (Malatya) yaklaşık yetmiş dört mil uzağında bir mesafeye yerleştirir. Ancak Güzergâhlar tarafından sadece elli mildir.⁹⁶ Pliny'nin hesabına göre Dascusa'nın, Malatya'ya uzaklığı yaklaşık 119 km'dir. Bu hesap bugünkü Arapgir-Malatya yolunun uzaklığı ile örtüşmektedir. Ancak eski yol bugün kullanılan yoldan daha kısaydı ve Malatya'nın merkezi de Eski Malatya (Battalgazi) yani Melitene idi. Yolun bir kısmının baraj gölü altında kaldığı dikkate alınır, Malatya-Arapgir yolunun hâlihazırda kullanılan yoldan bir hayli kısa olduğu görülecektir. Dascusa'nın nerede olduğu konusuna dair bir başka bilgiye göre, Dascusa Fırat sahilinde Penga karşısındadır.⁹⁷

Ramsay eserinde Sarabraka'yı Arauraka ya da Arabraka'dan ayırmamaktadır. Bu yerin Antonine itinereri'nde Nikopolis yolu üzerinde, Satala'nın 50 yahut 47 mil batısında olduğunu gösterir.⁹⁸ Bilge Umar, "Kappadokia" adlı çalışmasında bu bölgenin, günümüzdeki Arapgir'in çok daha kuzeyine, Kelkit ve Refahiye'ye tekabül ettiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Antoninus Rehberi'nde, Satala'dan (Kelkit'in güneydoğu yakınlarında- bu günkü Sadak köyü) Malatya yöresine gidilirken, Satala'nın 17 mil

⁹⁵ Besim Darkot, "Arapkir Maddesi", **İslam Ansiklopedisi**, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988, s. 553; Hispa bahsinde şöyle düşünenler de vardır. Buna göre; Zimara, Divriği'nin kuzey doğusunda ve bugünkü Bağıştaş istasyonunun 25 km batısındadır. Buradan Arapgir'e, ulaşmak için Sarıçiçek dağlarının geçit vermez zirvelerini aşmak lazımdır. Hâlbuki Zimara'dan Malatya'ya, Divrik yakınlarından, Sarıçiçek'in derin derelerinden geçen bir yol Arguvan ovasına çıkar. Arapgir'e uğramaz. Hispa Kalesi de gene o geçit üzerinde bugün Sipahiuşağı (İspauşağı) denilen köyün arazisi içindedir. Bkz. Yücel, 1967, s.10

⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz, J.A. Cramer, D.D. , **Geographical And Historical Description of Asia Minor; With A Map**, C. II, Oxford, s.127

⁹⁷ W. M. Ramsay (çev. Mihri Pektaş) **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası**, İstanbul 1960, s. 305; Jorke'nin 1896 yılında *Geographical Journal*'da yayınlanan "A Journey In The Valley Of The Eupharates" adlı makalesinde; Dascusa'nın, Malatya sınırları içerisinde Pingan'ın (Kemaliye'nin kuzey doğusunda, İliç İlçesi'ne bağlı Adatepe Köyü) karşısında olduğunu belirtir. Bkz, Ahmet Aksın, Erdal Karakaş, "Nüfuz icmal defterlerine göre 19. Yüzyılda Arabgir" *OTAM*, S. 10, Ankara 2001, s.91

⁹⁸ Ramsay (çev. Mihri Pektaş),1960, s.316

sonrasında Suissa'ya, onun 28 mil sonrasında Arabraka/Arauraka'ya varıldığı belirtilmiş ve Satala'dan sonra Arabraka/Arauraka ikinci durak ve (Arapgir'in kuzeyindeki İliç yakınlarında) Zimara altıncı durak diye kaydedilmiştir. Buna göre Arapgir, Arabraka ve ya Arauraka olamaz. Şemseddin Sami ise Kamus'ül Alâm (Adlar Sözlüğü) adlı yapıtında Arabraka/Arauraka'nın adını, Fransızca Arabraca olarak yazar ve bu ismin "Arapgir'in" eski ismi olduğunu ileri sürer.⁹⁹ Bazı araştırmalara göre Arabraka, Giresun'un Çamoluk ilçesindeki, Hacı Ahmetoğlu Köyü'dür.¹⁰⁰

Ramsay'e göre, Ptolemy'deki şekli "Saravraka yahut Salambria" olan bu yerin Constantine Porphyrogenitus (de Thematibus, s.13) de Arabraka olarak yazıldığını belirtir. Ona göre, Arauraka kelimesi Galli bir kabilenin ismi olan Rauraci ile çok yakından alakalı görülmesine rağmen (Daskousa'da Auriana alayının, Melitene'de XII. Legio'nun, Samosata'da VII. Legionun yerleştirilmiş olduğu gibi) burada da Raurac'lardan bir alayın yerleştirildiği malum değildir.¹⁰¹

Honigmann çalışmasında, Anderson'dan beri çok tekrar edilen, Aravraka'nın Ararakh veya Rakhat ve şimdiki Arapgir ile bir tutulmasının tamamıyla yanlış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca 930 yılı civarında eserini kaleme alan Kudama'ye göre o sıralarda Bizans-Arab hududu Malatya ve Sumaysat arasında Fırat nehrinde N'rb adında bir yerdir. Bu yerin Arapgir'in daha eski bir ismi olup olmadığı konusunda şüphe duymaktadır.¹⁰²

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesindeki rivayete göre, "Hatemi Tayy isminde bir zat, Hz. Muhammed (s. a. v) daha 7 yaşındayken, Medayin'den Mekke'ye gelmiştir. Enuşirvan'ın baskısından dolayı Mekke'ye gelen Hatemi Tayy burada Hz. Peygamberin dedesi Abdülmuttalib ile buluşmuş ve onların izni ile Arapgir'e gelip mesken edinmiştir. O, böylece Enuşirvan'ın baskısından kurtulmuştur. Bu kişi, daha sonra Arapgir'de asker sahibi olmuş ve Enuşirvan'a galip gelerek elde ettiği ganimetle Arapgir'i imar etmiştir. Kim tarafından yapıldığı bilinmeyen Arapgir kalesini imar eden Hatemi Tayy kaleyi yedi sene zapt etmiştir. Bu süre zarfında halka çok iyi muamele etmiş ve halkın refah

⁹⁹ Bkz. Bilge Umar, **Kappadokia**, İstanbul 2008, s.292 vd. Umar ayrıca adı geçen eserin 292. Sayfasında ilçe ve ilçedeki çayın (Kozluk) adının hangi kökten ve anlamdan geldiğini güvenle saptayamadığını belirtirken, Arapgir isminin köken olarak Ermenice "Aru Ergir" yani "Akarsu ülkesi" öğelerinden türetilmiş olabileceği düşüncesini, akla getirdiğini belirtir.

¹⁰⁰ Cumali Levent, Arapgir Çalışmaları, Basılmamış eser, Malatya 2010.

¹⁰¹ Ramsay (çev. Mihri Pektaş), 1960, s.304 vd.

¹⁰² Bkz. Ernst Honigmann (çev. Fikret Işıltan), **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, İstanbul 1970, s.68 vd. ; Ramsay eserinde Arauraka'yı Arabraka olarak göstermektedir.

seviyesini yükseltmiştir. İşte Hatem-i Tayy'ın bu imarından dolayı Arapgir denilmiştir.”¹⁰³

Faruk Sümer, Oğuzlar adlı yapıtında Safevi Devleti (1501-1736)'nin dayandığı en başta gelen Türk boylarından biri olan Şamlu boyundan bahsetmektedir. Şamlu boyu başlıca Beğ-Dili, İnallu (daha sonra İnanlu) ve Hudâbendelun (Harbendelu) obalarından meydana gelmiştir. Daha sonra bu boya Avcı, Balabanlu, Biçerlu, Arabgirli ve Kerâmetlu gibi obalar da katılmıştır.¹⁰⁴ Bu da Arabgirli adında bir Türk obasının varlığını hatıra getirmiştir ancak bu çalışmada detaylı bir bilgiye ulaşamamıştır.

Anadolu'ya Türkmenlerden başka; Karluklardan, Kalaçlardan, Çiğillerden, Kanıklılardan yâni Kiyimaklardan, Uygurlardan, Kıpçaklardan ve Ağaçerilerden de muhtelif boy ve oymaklar gelmiştir. Bunlardan biri de Arapkirli obasıdır. Onların ilk fetihler sırasında mı, yoksa daha sonraki muhaceretler esnasında mı geldikleri tespit edilememiştir.¹⁰⁵

1530-1556 yıllarına ait Osmanlı arşiv kayıtlarında, Arabkir-i Köhne adında bir köy geçmektedir. Bu köy Arapgir'in Diyarbakır'a bağlı olduğu dönemlerde Abad nahiyesinde yer alır. Günümüzde Arapgir'e bağlı bir mahalle olan bu köye Eski Arapgir denilmektedir.¹⁰⁶ Ayrıca 1846 yılında Malatya/Harpur/Harpur eyaletine bağlı Zile Maa Arapkir adında bir kazanın olduğunu görmekteyiz.¹⁰⁷

Texier'in eserinde, Antonin'in mesafe çizelgesine göre Arapgir şehri eski Dascusa şehrinin yerine denk düşmektedir. Lakin Texier, bu mesafe çizelgesinde yer alan Sebasta (Sivas) şehri dışındaki ara yerlerin hemen hepsinin belirsiz olduğunu izah etmektedir.

¹⁰³ Evliya Çelebi, (çev. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), **Seyahatnamesi, (Konya - Kayseri - Antakya-Şam – Urfa – Maraş – Sivas – Gazze – Sofya - Edirne)**, III. C/1. Kitap, İstanbul 2006, s. 299; Doğrusunun Medâin olması muhtemeldir. Bu günkü Bağdat'ın 30 km. kadar güneydoğusunda Dicle nehrinin her iki yakasına Partlar ve Sâsâniler döneminde karşılıklı kurulan yedi ayrı şehirden meydana gelen yerleşim yeridir. Bu şehirler taş veya duba köprülerle birbirine bağlıdır. Arapça Medine (şehir) kelimesinin çoğulu olan Medâin, Aramiler tarafından bu şehirler topluluğuna verilen aynı anlamdaki Medinethâ adının Arapçaya uyarlanmış şeklidir. Bkz. Casim Avcı, “*Medâin Maddesi*”, **İslam Ansiklopedisi**, s.289; Kısra Enuşirvan (531-579), Sasani hükümdarı I. Hüsrev b. Kubât'dır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmet Tefazzülü, “*Enuşirvan*” **İslam Ansiklopedisi**, s.255.

¹⁰⁴ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanlar**, Ankara 1972, s. 308

¹⁰⁵ Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi-Selçuklular Devri**, İstanbul 1944, s. 173.

¹⁰⁶ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Osmanlı Yer Adları II – Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap Ve Zülkadiriye Eyaletleri (1530-1556)**, Ankara 2013, s.128; 934 (1527) tarihli tahrirde on iki hanelik bir köy olan Eski Arapgir köyünün bugünkü Arapgir'le ilgisinin olmaması gerektiği düşünülmektedir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, “*Arapgir*”, **DİA**, C. III, s.328.

¹⁰⁷ Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)**, Ankara 2006, s. 538

O'na göre, "Arapgir" de tarihi eser aramak boşuna olur; bu yerin sabit nüfusu on beş yıldan fazladır yerleşik olmadığı için bir cami bile yoktur; ayrıca Kapadokya'da kayalara oyulmuş başka eski eser de yoktur." Bu da gösteriyor ki Texier, Arapgir'i gezme fırsatı bulamamıştır.¹⁰⁸

Yusuf Halaçoğlu "Arapkir" maddesinde, Arapgir isminin Bizans kaynaklarında Arabrakes, Türkler tarafından ise Arabgir veya Arapkir şeklinde adlandırıldığını izah etmektedir.¹⁰⁹ Bu konuda İnönü üniversitesinden Prof. Dr. Salim Cönce¹¹⁰ hocamla yaptığımız görüşmeler esnasında; Arapgir'in kırlık bir araziye sahip olduğunu ve Arapkir (Arabkir) adının Araplarla alakalı olabileceğini belirterek "Arap kırı" manasına gelebileceğini izah etmiştir.¹¹¹

Arapgir isminin yazılışı çalışmadan çalışmaya farklılık göstermektedir. Ancak en son alınan bir karara göre, "Arapgir" şeklindeki yazılışı kabul edilmiştir. Bu nedenle bu çalışmada da daha çok "Arapgir" şeklindeki yazılışı kullanılmıştır.

Tarihi dokusu göz önünde bulundurulduğunda Arapgir'in tarih içerisinde birçok kez yer değiştirmiş olabileceği söylenebilir. Ayrıca bu sahanın geçit yerlerine sahip bir konumda, bir yol güzergâhında, olması dolayısıyla birçok medeniyetin istila ve yerleşimine sahne olmuştur. Bu özelliklerinden dolayı, yöreye yerleşen insanların kendi dil ve anlayışlarına göre yaşadıkları yeri isimlendirebileceği düşüncesi göz ardı edilmemelidir.

Arapgir'in eski çağlardaki ismi tam olarak bir netlik kazanmamaktadır. Gerçekten şehrin eski ismi Dascusa mı? Yoksa Arapgir (Arabkir) ismi, şehrin en eski adı mıdır?

¹⁰⁸ Charles Texier, (çev. Ali Suat), **Küçük Asya- Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, III. Cilt, Ankara 2002, s.147

¹⁰⁹ Yusuf Halaçoğlu, "Arapgir", **İslam Ansiklopedisi**, C. III, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.328

¹¹⁰ İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanı. MALATYA/TÜRKİYE, 2019.

¹¹¹ Arapgir İsmi hakkında son zamanlarda birçok düşünce öne sürülmüştür. Bunlardan bazıları şu şekildedir: Güya Arap bir komutanla Türk komutan şehri kuşatır. Türk komutan savaşa girmesi için Arap komutana "Arap gir" diye seslenir ve savaştan sonra şehre Arapgir ismi verilir. Bir başka iddia ise şöyledir: Bir Arap hanın birine gelir kafasını hanın kapısından içeri sokar ama içeri girmez. Bunu gören insanlar buyur manasında "Arap gir" derler ve şehrin ismi Arapgir olur. Son bir düşünce ise şöyledir: Arapgir ismini "Ar-ap-gir" şeklinde hecelere bölerek şöyle derler; 'Ar' temiz, 'ap' su ve sonuncu hece olan 'gir' de girmek manasına geldiği için "Ar-ap-gir" temiz su kaynağına gir manasına gelir. Bu ve buna benzer daha birçok yakıştırma mevcuttur. Ancak bu düşüncelerin hiçbir ilmi dayanağı yoktur. Oysaki düne kadar şehrin ismi "Arabkir veya Arapkir" şeklinde yazılıp, söylenmekteydi. Ayrıca Osmanlı arşiv belgelerinde de "Arapgir" şeklinde bir yazılışa rastlanmaz. Bu yakın tarihte yapılan bir düzenlemeyle alakalıdır. Arapkir isminin sonundaki "kir" eki: Türkçe "pislik ve pasak" anlamlarını çağrıştırdığı için ilçenin ileri gelenleri tarafından değiştirilmesine karar verilmiştir.

Veya Arapgir ismi Arap fetihleriyle mi alakalı? Tüm bu soruların cevabını net bir şekilde vermek oldukça zordur. Çünkü şehrin erken dönemlerdeki merkezi belirsizdir. Ancak kesin olan bir şey vardır. O da Türklerin bölgeye gelmesiyle şehrin mamur bir belde haline gelişidir. Bölgede kale harabeleri, Tümülüsler, kaya mezar odaları, Antik mağaralar vs. geniş bir alana yayılmış durumdadır, bu harabelerin tarih içerisindeki yeri tam olarak tespit edilmediği sürece net bir şey söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte ilçe çevresindeki kalıntılardan veya buluntulardan bölgenin çok eski bir yerleşim yeri olduğu açıktır.

Arapgir'in tarih içerisinde birçok kez el değiştirmiş olması sebebiyle, farklı isimlerle adlandırılmış olabilir. Yine Arapgir adının, Arablarla ilgili olduğu fikri de akla uygun gelmektedir. Kentin ismi Arap alfabesiyle veya Osmanlı alfabesiyle عربكير (Arabkir) şeklinde yazılıp okunmaktadır.

Arapgir'in Osmanlı Devleti zamanındaki sınırları, günümüzdeki ilçe sınırlarının çok daha ötesindeydi. Ancak sınırlarının zamanla daraldığı görülmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde bugün birer ilçe olan Ağın ve Eğin¹¹² (Kemaliye)'in Arapgir'e bağlı bulunduğunu görmekteyiz. Ayrıca günümüzde Arguvan'a bağlı bazı köylerinde, tarih içerisinde, Arapgir'e bağlı olduğunu bilmekteyiz. Her ne kadar Eski çağlardaki sınırları belirsiz olsa da yukarıdaki örnekte olduğu gibi yörenin sınırları zamanla genişlemiş veya daralmış olabilir.¹¹³

Hâlihazırda Göz vadisindeki kalıntılar incelenecek olursa, bu tarihi harabelerin büyük yekûnunun daha sonraki yıllara ait yapılar olduğu görülecektir. Daha eski dönemlere ait harabeler veya tarihi buluntular daha çok ilçe merkezinin dışındaki

¹¹² XV. yüzyılda Arapkir Livasına bağlı bir bucak merkezi olan Eğin (Kemaliye), 1858-1859 yılları arasında Arapkir'den alınarak Harput Vilayetine bağlı bir ilçe yapılmıştır. 1878 yılından itibaren ise Harput vilayeti yerine oluşturulan Ma'mûretü'l-Azîz Vilayetine bağlanmıştır. İlçe Cumhuriyet döneminde, 1926 yılında, Malatya iline bağlandıktan sonra 1934'te bu ilden ayrılarak Ezincan iline bağlı hale getirilmiştir. İlçe günümüzde Erzincan Şehri'ne bağlılığını sürdürmektedir. Bkz. Erdal Karakaş, "Kemaliye'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 14-S. 2, Elazığ 2004, s. 30; Mehmet Karagöz, "Cumhuriyet'in Modernleşme* Sürecinde "Malatya" (1930-1938) "Bir Seyyahın Notları Vesilesiyle" **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 18, S. 1, Elazığ 2008, s. 303.

¹¹³ Arguvan 1876-1880, Doğanyol 1883-1898 yılları arasında Arapgir'e bağlı Nahiyelerden bazılarıdır. Bkz. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s.46, 226; 1518 tarihinde Eğin Diyarbekir Eyaleti'nin Arapkir Livası sınırları içerisindeydi ve H. 937 (1530) tarihli kayıtlara göre; Arapkir kazasının, Arapkir'den sonra, en büyük yerleşim yeri idi. O zamanlar 200 hane, yetmiş yedi mücerred (bekâr) olmak üzere binin üzerlerinde nüfusu vardı. Bkz. Erdoğan Akkan-Metin Tuncel, "Kemaliye", C. XXV, Ankara 2002, s. 236.

yerleşim yerlerinde karşımıza çıkmaktadır. Muhtemelen Arapgir Kalesi ilk yapıldığı zamandan çok daha önceleri buralarda insanlar yaşıyordu. Ancak bu insanlardan bize ulaşan çok az kalıntı vardır ki bu buluntular defincilerin uğrak yeri konumundadır. Gerekli önlemler alınmadığı sürece gelecekte bu yapılara da ulaşamayacaktır. Kaya mezarlarını, Tümülüsleri ve Sanduk biçimli mezarları bir kenara bırakacak olursak; günümüze kadar ulaşan tarihi belge niteliğindeki kalıntılar daha çok Türk ve Ermenilerin yaşadığı döneme aittir. Bu ikisi arasında da bir kıyaslama yapmak gerekirse, bu tarihi yapı ve harabelerin büyük çoğunluğu Türk ve Müslümanlara ait yapılardır. Eski Şehir'deki yapıların çoğu, mimari özellikleri bakımından Selçuklular veya Beylikler dönemidir. Günümüz Arapgir Merkezi'ndeki yapılar ise, çoğunlukla Osmanlı devleti dönemine aittir. Her iki merkezde de yapıların büyük çoğunluğunun kitabeleri kaybolmuştur. Ancak mimari özelliklerine bakılmak suretiyle bir kanıya varılabilir. Burada bir tek kalenin ne zaman yapıldığı muammadır. O da Arkeolojik bir kazı neticesinde netlik kazanacaktır.

Arapgir oldukça eski iskân bölgelerinden biridir. Çünkü gerek iklimi gerekse verimli toprakları insanların yaşaması için uygun bir ortam sunmaktır. Tarih içerisinde önemli bir yere sahip olan bazı geçit ve ticaret yollarının da bu bölgede kesişmesi, sürekli meskûn bir mahal olmasında önemli bir rol oynamıştır. Basra Körfezi'nden kuzeye doğru uzanan ve Musul, Mardin, Diyarbakır, Elazığ şehirleriyle Malatya şehrine ulaşan yol, Arapgir üzerinden Sivas'a ardından Tokat'a ve buradan da diğer yollarla birleşerek Amasya'ya ulaşıyordu. Amasya'da iki kola ayrılan yol, Samsun ve Sinop'a varıyordu. Ayrıca Harput'u Arapgir üzerinden Divriği'ye bağlayan önemli bir yol da mevcuttu.¹¹⁴ Harput ve Keban üzerinden Arapgir'e gelen yol, Kemaliye ve Divriği'den geçip Sivas'a varmaktadır.¹¹⁵ Öte yandan doğu ve batıdan gelen ticaret yolları da bu yollarla birleşerek bölgenin ticari ehemmiyetini daha da arttırmaktaydı. Keza Hititler, Mitanniler'e karşı yukarı Kızılırmak'tan Fırat'a kadar bir sınır hattı oluşturmuşlardı. Bu hattın gerisinde, "Yukarı Ülke" olarak bilinen tampon bölge yer alıyordu. Burası muhtemelen Divriği veya ona yakın bir bölgeydi ve stratejik açıdan önemliydi. Onun düşmesi, Sivas'tan Malatya

¹¹⁴ Abdülkadir Balgalmış, "Divriği" **DİA**, C. IX, İstanbul 1994, s. 453.

¹¹⁵ Selçuk Hayli, **Harput'un Tarihi Coğrafyası, Doktora Semineri**, Elazığ 1992, s.6; Yüksel Arslantaş, "Tarih Öncesi Dönemde Harput Ve Çevresinde Tarım Ve Hayvancılık", **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi- Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ (23-25 Mayıs) 2013, s. 369

Ovası'na giden yolun düşman işgaline uğraması anlamına geliyordu. Bu yol Hititler için kuzey Suriye'ye giden önemli bir hattı oluşturuyordu.¹¹⁶

Anadolu, eski çağlarda yoğun bir kara yolu trafiğine sahne olmuştur. Hitit devletinin 400 yıldan fazla süren hâkimiyeti döneminde, bu yol ağının önemli bir etkisi vardı. Batı Anadolu'da, İzmir yakınlarından ve Toroslardan Akdeniz kıyılarına kadar uzanan bu yolların izini sürmek mümkündür. Ancak Orta Anadolu'da Hititlere ait yolların kalıntısına henüz ulaşılammıştır. Anadolu'nun halen görülebilen durumdaki en eski yolları, Urartulardan kalma yollardır. Çoğu başkent Tuşpa ile bağlantılı bu yollardan günümüze en iyi durumda ulaşanı Van havzasını Batı sınırındaki Fırat ırmağına ya da Malatya yöresine bağlayan sistemdi. Bu ve buna benzer yol sistemleri, Anadolu'ya hâkim olan diğer medeniyetler veya krallıklar döneminde de önemli olmuştur. Pers imparatoru I. Darios (İÖ. 522-486) tarafından geliştirildiği düşünülen ve tarihçi Herodotos tarafından "Kral Yolu" olarak adlandırılan bu yol; Batı Anadolu'dan Güneybatı İran içlerine kadar uzanan Kervan yoludur. Bu yol üzerinde birçok konaklama yerinin olduğu ve günde yaklaşık 27-28 km kat edilirse 90 günde tamamlanabileceği bilgisi de yine ondan öğrenilmektedir. Anadolu'daki tarihi yollar; Roma imparatorluğu döneminde de birçok yol inşa edilerek işlevini sürdürmüştür. Bunlardan biri konumuzla alakalı olması bakımından önemlidir. Bu yol Ege denizi kıyılarından başlayıp Ankara'ya uzanan ve burada çeşitli yönlere ayrılan yoldur. Bunlardan biri kuzey doğuya doğru Amasya, Tokat, Sivas ve Malatya üzerinden Mezopotamya'ya ulaşıyordu.¹¹⁷ Eskiçağ Anadolu'sundaki yol yerlerini, hiç şüphesiz Anadolu'nun fiziki yapısı belirliyordu. Kuzeyde, Güneyde ve Doğuda sıra dağların yer aldığı Anadolu coğrafyası oldukça engebeli bir görünüm arz ediyordu. Ulaşım, ileri teknolojinin olmadığı dönemlerde bazı geçitlerin kullanılması yoluyla mümkündü. Arapgir, bu geçitlerin kesiştiği bir konumda olması bakımından önemli bir yerleşim yeri olmuştur.

Tarihi yollar hangi dönemde inşa edilirse edilsinler aşağı yukarı aynı güzergâhları takip etmişlerdir. Anadolu'ya hâkim olan medeniyetler bu yolları ya olduğu gibi kullanmış ya da yeni yollar ilave ederek daha işlevsel hale getirmiştir. Örnek olarak Roma yollarını gösterebiliriz. Bilindi üzere Anadolu'da gelişmiş bir yol ağı vardı. Roma

¹¹⁶ J. G. Macqueen (çev. Esra Davutoğlu), **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu-149 resim, harita ve planla**, Ankara 2001, s. 59.

¹¹⁷ Bkz. Veli Sevin, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, Ankara 2019, s.5-10; Kral yolu için bkz. Herodotos, (çev. Müntekim Ökmen), **Herodot Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s.321

döneminde bu yollar, ilave yollarla daha da geliştirilmişti. Osmanlı Devleti dönemine gelindiğinde ise, Osmanlı yollarının bir kısmı ya bu yolların üzerinde ya da bu yollara çok yakın güzergâhlarda inşa edilmiştir. Zamanla Babilliler devrinden beri çok iyi bilinen asfaltın yol yapım malzemesi olarak kullanılmasıyla bu yolların büyük kısmı günümüzde, asfalt yolların altında kalmıştır.¹¹⁸

Arapgir'in gelişmesinde yolların önemli etkisi olmuştur. Güneydoğu istikametinden gelen yol; Elazığ'a bağlı Keban üzerinden Arapgir'e ulaştıktan sonra Kemaliye üzerinden kuzeye doğru yönelerek Sivas'ın Divriği ilçesine ve oradan da Sivas'a ulaşan yoldur. Bunun dışında Harput- Giresun arasında Keban- Arapgir – Divriği- Şebinkarahisar'dan geçen yollar da vardı.¹¹⁹ Bir diğer önemli yol ise İran'dan Erzincan'a gelen yoldur ki bu yol Kemah üzerinden Arapgir'e ulaşıyordu ve daha sonra Malatya'ya doğru devam ediyordu.¹²⁰

Şehirdeki, eski Anadolu uygarlıklarından kalma yol kalıntıları yeterli düzeyde araştırılmadığı için uzunluğu ve kapsamı tam olarak bilinmiyor. Arapgir çevresinde yapılan yüzey araştırmaları esnasında Romalılara ait olduğu düşünülen yol izlerine rastlanılmıştır. Bu yol kalıntıları; Arapgir'in Esikli (Essikli) köyünde ve Gözeli köyündeki "Kuyulan" olarak adlandırılan mevkiinde bulunmaktadır. Buluntulardan ilki, Esikli Mahallesi girişte caminin kuzeybatısındaki dereye inen yaklaşık 100 m. uzunluğundaki yamaçtır. Bölgedeki taşlar kullanılarak, teraslama tekniğiyle yapıldığı gözlemlenen yol; içinden dere akan bir vadiye iner. Diğer buluntu ise Arapgir'in Gözeli Mahallesiindeki, Kuyulan mevkiindedir. Arapgir-Divriği karayolunun sekizinci kilometresinden sola dönülen ve eskiden, Arapgir- Vijne Çifliği- Yeşil Yayla Köyü- Suceyin Köyü güzergâhını takip edip oradan da Arguvan'ın köylerinde devam eden yolun üzerindedir. Anayoldan sola 300 m. kadar devam edildikten sonra, eski yol kalıntısı tespit edilmiştir. Burada yüzeyi düzleştirilmiş taşlar kullanılarak bir yol inşa edildiği gözlemlenmiştir. Söz konusu kalıntı 160 m. uzunluğunda ve 2- 2,5 m. genişliğindedir. Taşların toprakla sıkıştırılması yöntemiyle elde edilen yolun kenarında yağmur veyahut

¹¹⁸ Şemsi Güner, **Anadolu'da Kral Yolları**, İstanbul 1995, s.192

¹¹⁹ Mehmet Köçer, Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz (1869-1907)**, Ankara 2009, s.22; Kemalettin Köroğlu, **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) Ve Çevresi**, İstanbul 1996, s.2vd. Harput'u Arapgir üzerinden Divriği'ye ve oradan Zara ve Karadeniz'e bağlayan yol için bkz. Abdülkadir Balgalmış, "*Divriği Maddesi*" **İslam Ansiklopedisi**, s.453.

¹²⁰ Josaphat Barbaro, (çev. Tufan Gündüz), **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, İstanbul 2009, s.140 vd.

kar sularının vereceği zararı önlemek için arkların açıldığı gözlemlenmiştir. Yolun, bu bölümden sonra tahrip olduğu görülür. Bu tahribatı kenardaki taş yığıntılarından veya diğer izlerden anlamak mümkündür.¹²¹ Arapgir'deki bu yol buluntusu; yapı tekniği bakımından, Batı Anadolu'daki "kral yolu" olarak adlandırılan yol kalıntılarıyla aynı özelliktedir. Sadece bölgede bulunan ve yol yapımında kullanılan taşların özelliklerine göre farklılık göstermektedir.

Şehrin eski çağlardaki durumunu aydınlatacak yeterli yazılı belge bulunmamakla birlikte, yapılan yüzey araştırmaları neticesinde, bölgenin en eski çağlardan beri insanlar tarafından iskân edildiği gözler önüne serilmektedir. Şehir ve civar köylerde insanlara sığınak olmuş birçok mağara bulunmaktadır. Bununla birlikte ilk ne zaman iskân edildiği kesin olarak bilinmemektedir. İlçe ve ilçeye bağlı eski köylerin büyük çoğunluğunda Kaya Mezarları, Tümülüsler ve Kale Harabeleri vs. rastlanılan antik kalıntılardır. Ancak bunların birçoğunun tarihi geçmişi tam olarak saptanabilmiş değildir. Bu buluntuların yaşı, arkeolojik kazı veya karbon 14 testi gibi bilimsel teknikler uygulanarak tespit edilebilirse daha doğru bilgilere ulaşabiliriz.

Bilindiği üzere Anadolu'da, M.Ö 8.000-5.000 yılları arasına tarihlendirilen, Neolitik devrin en önemli merkezlerinden biri Malatya civarındaki Caferhöyük idi.¹²² Eski Malatya- Arapgir yolunun buraya yakın bir yerden geçmesi muhtemeldir. Ayrıca bölgede tarihi geçmişi tespit edilmiş birçok höyük bulunmakla birlikte henüz arkeolojik bir kazı yapılmamış höyüklerde mevcuttur. Malatya- Arapgir yol güzergâhına uzak olmayan pek çok höyük vardır. Bu höyüklerin çoğu, günümüzde Malatya'nın Arguvan ilçesi sınırları dâhilinde yer alır. Ayrıca Malatya- Arapgir kara yolu güzergâhında Höyüğü andıran tepeler de bulunmaktadır ancak yakından inceleme fırsatı bulamadığımızdan net bir şey söylemek mümkün değildir.

Özellikle Geç Hitit çağında Asur, Urartu, Phrygia (Muşki halkı ülkesi) sınırlarının birleşme yerinde ve bu ülkeleri birbirine bağlayan işlek ve doğal bir yol üzerinde bulunan Malatya, çok önemli bir yerleşim yeridir. Gerek şehirde gerekse çevresinde aynı çağa ait kalıntılar bulunmuştur. İpekçür, Darende, Gürün, Izgın, Kötükale, Karahöyük,

¹²¹ T.C Malatya Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, **Malatya Kültür Envanteri**, Malatya 2012, s.16-177

¹²² Ekrem Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi- En Eski Devirlerinden Pers İstilasına Kadar**, Bursa 2017, s.11.

Boybeypınarı, Ağancık ve Şırzı gibi buluntularda Luvi hiyeroglifleriyle, Luvi dilinde yazılmış yazıtlar vb. bulunmuştur. M.Ö. 1. binyılda yörede Aram kültürü yayılmasına rağmen yazıtlardaki kral adları ya Hititçedir ya da Luvi dilindedir¹²³

Ağın'da, Karakaya Baraj gölünde olduğu gibi, birçok höyük su (Keban Barajı) altında kalmıştır. Her iki bölgede de bazı kurtarma kazıları yapılmış¹²⁴ ve yörenin ne kadar eski bir yerleşim yeri olduğu ortaya konulmuştur. Arapgir'in Eskiçağ tarihi değerlendirilirken çevre ilçelerin tarihi geçmişi de dikkate alınmalıdır. Çünkü bu ilçelerdeki buluntular birbiriyle alakalı gözükmemektedir.

Doğu Anadolu'da yapılan arkeolojik kazılar ve araştırmalar neticesinde, ele geçirilen buluntulara dayanılarak, Neolitik devir kültürü ile Kalkolitik devir (M.Ö. 5000-3000) kültürlerinin Hurrilere ait olduğu ileri sürülmüştür. Dahası M.Ö. 3000 yılına tarihlenen Eski Tunç Çağı kültürü ile Kalkolitik ve Neolitik devir kültürleri arasında hiçbir kopukluğun olmadığı belirtilmiştir. Hurrilere ait olduğu kabul edilen bu kültür, kuzeyde Kafkasya'dan güneyde Suriye'ye; batıda Malatya-Elazığ bölgesinden doğuda Urmiye Gölü'ne kadar yayılmıştır. Bu kültürü meydana getiren halkın Asya kökenli bir kavim olduğu ve dillerinin, Türkçe'nin de dâhil olduğu, Ural- Altay dil ailesine mensup bir dil olduğu anlaşılmıştır.¹²⁵

Kılıç Kökten, Anadolu'da yaptığı tarih öncesi araştırmalar esnasında Pağnik köyünün yukarılarında, Fırat suyunun ilk sekilerinde bazı çakmaktaşı aletler bulmuştur. Bu aletlerin Orta Paleolitik döneme ait olduğu anlaşılmış (Belleten, XI, 43, 1947, s.462), Afif Erzen'in, Dişerik düzlüğünde bulunduğu çakmak taşı aletlerin de aynı döneme ait olduğu kabul edilmiştir. Erzen, Onar köyündeki resimlerin de eski bir zamana ait olduğu üzerinde durmuştur.

Diğer yandan Arapgir'de bulunan ve K. Bittel ve Bossert tarafından neşredilen Bronz iğneler; Anadolu'da çok nadir tesadüf edilen kültür eşyalarından olup, bunlar Sümerlerden beri Mezopotamya'da çok fazla görülen araçlardı. Bu iki bilim adamı, üzerinde sivri külahlı tasvirleri ihtiva eden bronz iğneleri; eski Hitit İmparatorluğu devrine; M. Ö. ikinci binin birinci yarısına tarihlendirmişlerdir.

¹²³ Bilge Umar, **İlkçağda Türkiye Halkı**, İstanbul 1999, s. 247

¹²⁴ Ağın ve Kalaycık Kazıları için Bkz. Ümit Serdaroğlu, "1969 Ağın ve Kalaycık Kazıları", **Türk Arkeoloji dergisi**, S.XVII/2, s. 185-210

¹²⁵ Memiş, 2017, s.38 vd.

Elde edilen bulgu ve belgelere dayanılarak Arapgir beldesinin; eski taş devrinden beri meskûn bir mahal olduğu söylenebilir. Zira Eski Hitit imparatorluğu döneminde de bu devletin kültür sahasına dâhil olmuştur. Bu durum Arapgir ve çevresinin tarih öncesi devirlerden beri iskân edildiğini göstermektedir.

Afif Erzen, Eski Şehir Kalesi'nde de incelemelerde bulunduğunu Lakin Bizanslılardan eskiye giden eserlere rastlamadığını belirtmiş ve daha eski döneme ait kalıntıların zamanla mahvolmuş olacağı ihtimali üzerinde durmuştur. Kalenin topografik durumuna, yani iki derenin arasında hâkim bir noktada kurulmasına, bakarak tipik eski Anadolu iskânını hatırlattığını belirtir. Bunun yanı sıra Arapgir'in birer mahallesi olan Aynarge, Yerege ve Selge gibi yer adlarının M. Ö. 3. bindeki eski Anadolu yer adlarından olabileceğini düşünerek Antalya yöresindeki Perge ve Selge gibi eski çağ şehir isimleriyle benzerliğini hatırlatır.¹²⁶ Ayrıca Ağın civarındaki, Arapgir deresi boyundaki mağaralarda, Küllünü'nde; Üst Paleolitik buluntulara rastlanmıştır.¹²⁷ Asur ve Elam özel tarihlerini İsa'dan önce üçüncü binin sonuna doğru yazmaya başlamışlardır ancak

¹²⁶ Afif Erzen, “*Arapgir'in Kuruluşu Ve Adı Hakkında*”, **Göldağı**, 1955, s.2; Arapgir'in Onar Mahallesi'nin güneyindeki kayalık alanda Kaya Mezarları yer alır. Bu mezar odalarından, batı girişinden itibaren, 10. Sırada yer alan mağara diğer kaya mezarlarından farklı bir yapı arz etmektedir. Bu mağarada boya vasıtasıyla çizilen, tarihini tam olarak belirleyemediğimiz resimler bulunmaktadır. Mağaranın içi kaya mezarlarına oranla oldukça küçüktür ve Mezar olarak açılmadığı gayet açıktır. Batı duvarında çizilen at resimleri Türk kültürünü hatırlatmaktadır. Burada farklı hayvanlara ait çizimler de mevcuttur. Onar köyündeki kaya mezarları için bkz. Recep Özman, “*Arapgir Onar Köyü Kaya Mezarları*”, **Tarih Dergisi**, Sa. 62 (2015/2), İstanbul 2016, s.1-36; Onar köyündeki Mağara resimlerinin ilk örneklerine Van-Hakkâri sınırındaki Tırşin yaylasında ve Erzurum'un Cunni Mağarasında rastlanmaktadır. Bu tür çizimler Türklerin tarih içerisinde yayılmış oldukları coğrafyayla paralellik göstermektedir. Zoomorfik üslup (Hayvan üslubu) denilen bu çizimler, Türklerin Anadolu'yu çok eski tarihlerden beri tanıdıklarının kanıtıdır. Ancak bu konudaki çalışmalar oldukça azdır. Moğolistan, Rusya ve Kırgızistan'dan çekilmiş resimlerle benzerlik gösteren bu Türk damgalarına Çin'de, Doğu Avrupa'da ve Ortadoğu'nun veya dünyanın çeşitli yerlerinde rastlamak mümkündür. Bu konuda çeşitli belgeseller de yayınlanmıştır. Bkz. Cemal Gülas, **Türk Kaya Resimleri-Taş Mektuplar-Zamanın Tanığı**, <https://youtu.be/CL5AnciHrRs> (6.12.2019). Cunni mağarası ve Tırşin yaylası için ayrıca bkz. Alpaslan Ceylan, “*Doğu Anadolu'da Kaya resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi*”, **Bilim Ve Ütopya 163/14**, İstanbul, s.26-35; Türkistan bozkırlarındaki Türk damgaları için bkz. Mehtap Dede Kodaman, **Orta Asya Hayvan Üslubu'nun Modern Resim Eğitimi'nde Değerlendirilmesi**, İstanbul 2010, s.36;

¹²⁷ Yüksel Arslantaş, “*Tarihöncesi Dönemlerde Elazığ Yöresinin Çevre Bölgelerle İlişkileri*”, C.VII-S.24, <http://www.esosder.org>, 2008, s. 384; Paleolitik buluntuları Ağın civarındaki Küllünü'ni denilen yerde ve Pağnik (Kaşpınar)'tedir. Üst Paleolitik'e ilişkin buluntular ise Ağın civarında; Arapgir Deresi boyundaki mağaralarda, Küllünü'ni'de ve Elazığ-Pertek arasındaki Karataş sığınagında ele geçirilmiştir. Bu yörede Paleolitik buluntu veren diğer yerler Pertek civarındaki Yeniköy tarlaları, Eşkini Sefini ve Ağın civarındaki Arapgir Deresi uzantısında bulunan Çıldır Hüyleridir. Bkz. Yüksel Arslantaş, “*Tarih Öncesi Dönemde Harput Ve Çevresinde Tarım Ve Hayvancılık*” **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi-Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ 2013 (23-25 Mayıs), s. 371.

Doğu Anadolu ve İran, bin yıl veya daha geç bir tarihte kaleme almışlardır.¹²⁸ Bu sebeptendir ki Anadolu tarihinin karanlık devirleri; komşularıyla olan ekonomik ve siyasî ilişkiler neticesinde ve komşu medeniyetlerin yazdığı malumatlarla öğrenilebilmektedir. Ayrıca yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları da konunun aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır.

Gordon Childe, yaptığı çalışmada, Anadolu ve Kapadokya’da üçüncü binyılda üretilen geyik boynuzundan çekiçler veya delikli mızrak saplarının Doğu’da Şamramaltı’ya kadar bulunduğunu söylemiş ve taş vazolarla incilerin Anadolu’da asla imal edilmediğini; mühürlerin ise yavaş yavaş kabul olunduğunu izah etmiştir. Buna göre, üçüncü bin yılın oldukça ileri bir anına kadar, bütün Anadolu’da basit bir köylü ekonomisi hüküm sürüyordu. Köylerdeki ticaret her ne kadar çok erken bir zamanda gelişse de kendi yağlarında kavruldukları anlaşılıyor. Yalnız Endüstri tipleri oldukça sağlam bir şekilde yerleşmişti.

Anadolu’ da müşterek olan keramik tekniği nispeten basit ve ilkeldi. Gri keramik Anadolu’da “Minyan keramiği” vasıtasıyla ancak üçüncü binin sonunda, yani Uruk ve Mohenjodaro’daki zuhurundan birkaç yüz yıl sonra, meydana çıkar. Şekillerdeki benzerlikler, Anav III’ten ve Hisar III’ten itibaren doğu Anadolu ve Suriye yoluyla Kapadokya ve Girit’e kadar yanı ibikli testi yardımı ile yeniden tespit olunabilir. Ayrıca Sapı delikli baltalara Elam’da, Luristan’da, Asur’da, Doğu Anadolu’da ve Suriye’de, hançerlere ise batı istikametinde, muhtemelen Kapadokya vasıtasıyla taşınarak, Turuva’ya kadar tesadüf edilmektedir. Bunların, Luristan’da bulunan eşya ve Suriye’deki üstüvane-mühürlerle iştiraki bütün serinin Babilonya menşeiini göstermektedir. Keza M.Ö. üçüncü binin son yarısında, Sümer hançerleri çoktan Anadolu’nun batı kıyılarına ulaşmıştı.¹²⁹

Malatya şehri, özellikle Geç- Hitit Dönemi’nde (MÖ 1200-700) Meliddu Devleti’nin merkezi olarak önemli bir yere sahiptir. Keza bu döneme ait bir kargamış kitabesinde Hitit hiyeroglif yazısıyla Malatya şehri, bir “*öküz başı ve ayağı*” ile ifade edilmektedir.¹³⁰ 2016 yılında Arapgir’in Ormansırtı (Cücügen) mahallesinde yaptığımız

¹²⁸ V. Gordon Childe (Fransızcadan Türkçeye çev. Şevket Aziz Kansu) Doğu’nun Prehistoryası, İkinci Baskı (Tıpkı Basım), TTK X. Seri-Sa. 2a, Ankara 1971, s. 180

¹²⁹ Childe, 1971 s. 220-230.

¹³⁰ Göknur Akçadağ, “*Malatya Şehir Adı Ve Şehrin Tarihi Süreçleri*” **Ankara Kültür Sanat Ve Edebiyet Dergisi**, S.9, 2016, s.186; Malatya ile ilgili bir diğer çalışmada, Hitit hiyeroglif yazısında Melitene’nin

araştırma ve incelemeler esnasında, mahallenin biraz dışında yer alan kaya mezar odalarından birinin batı duvarında, bir öküz başı kabartması bulunduğunu gözlemledik. Bu bilgiye dayanarak Arapgir'in, Hititler döneminde Malatya'ya bağlı olduğunu veya Hititlerin Arapgir'de yaşadığını söyleyebiliriz. Bu kabartma, defineciler tarafından tahribata uğratılmasına rağmen hala belirgin bir şekilde gözlemlenebilmektedir.

Fikri Yücel, Arapgir ve çevresinde Hititlerin yaşadığını bir takım örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Bunlar: Bölgenin çeşitli yerlerinde bulunan seramik, kandil vs. eserler ile Arapgir'in 25 km. kuzey doğusunda, Kozluk Çayı üzerinde, Kara Mağara köprüsünün dayandığı sarp kayalıktaki kabartma resimler ve çevrenin birçok yerinde çıkarılan büyük küplerdir. Ayrıca Şehrin ve çevresindeki yerleşim birimlerinde, harçsız duvar (seki) yapma geleneğinin de halen devam ettiğini öne sürmektedir.

M.Ö. 3000'li yıllarında Etiler, Anadolu' da, su boylarında kurdukları şehirlerde ve o şehirlerin etrafında kurdukları köylerde çiftçilik ve çobanlık yaparak geçimlerini sürdürüyordu. Zamanla bu şehirler kendi başlarına birer devlet haline geldi. Her şehrin başında bir bey bulunuyordu. Bunlara bazı tarihçiler, Proto Etiler ve bazıları da Eski Etiler demişlerdir.¹³¹

M.Ö. 3. Binyılın sonlarına doğru devlet kuran Akad imparatorluğu (M.Ö. 2350-2150) kralları, Küçük Asya'ya egemenliklerini kabul ettirmişlerdir. Naram-Sin'e ait Şartamhari metinlerinde, adı geçen kral Sedir ormanlarını (Amanoslar) ve Gümüş dağlarını (Toroslar) geçerek Anadolu'ya girmiş ve Hatti kralı Pampa'nın önderliğindeki 17 şehir devletiyle savaşarak onları yenmiştir.¹³² Bu düzen M.Ö. 2000 yılına kadar sürmüştü ve bu zamanda Anadolu'nun çehresi birden bire değişmiştir; doğudan gelen göç dalgaları kendi halinde yaşayan bu şehir devletlerini idareleri altına almıştır. Böylece M.Ö. 1950 yılına doğru merkezi Hattuşaş (Boğazköy) olmak üzere büyük bir devlet kurulmuştur.¹³³ Proto Hitit olarak kabul edilen Kuşşara Krallığı'nın bölgedeki

simgesi "öküz başı ve danaayağı" olarak ifade edilmiştir. Bkz. Gökür Gögebakan, "Malatya", **DİA**, C. XXVII, 2003 Ankara, s.470. Anadolu'da çok görülen bir motif olan üslüplendirilmiş ve yüzden görülen bir öküz kafası (bucràne)nın çok yakın tiplerine Elam'da, Mussian'da tesadüf edilmiştir. Bu motif kuzey Suriye'de, pek az değişerek yaşamaya devam edecek ve "Hitit" tanrısı Teshoub'un sembolü olacaktır. Bkz. Childe, 1971, s. 200 vd.

¹³¹ Yücel, 1967, s.16 vd.

¹³² Ekrem Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi (En eski Devirlerden Pers İstilâsına Kadar)**, 4. Baskı, Konya 2002, s. 15 vd.

¹³³ Yücel, 1967, s.16 vd.

hâkimiyetinden sonra Malatya ve çevresi uzun süre Hititler yönetiminde kaldı (MÖ. 1650-1300).¹³⁴

Telepinuş'un ölümünden II. Tuthalya'nın iktidarına kadar geçen sürede (M.Ö.1500-1425) Hititlerle ilgili yeterince bilgi yoktur. Bu dönemde vesikalar susmaktadır. Çünkü bu dönem Hint-Avrupa kökenli Mitanniler'in Anadolu'yu istila ettikleri dönemdir.¹³⁵ Önceleri küçük bir birlik olan Mitanni krallığı Hurri krallığı aleyhine genişleyerek M.Ö. 16. yüzyıl sonlarında Ona varis olmuştur. Krallık nüfuzu Kenan ilinden Fırat'ın Toros silsilesindeki dar geçitlerine kadar uzanan dağlık alana ve ondan sonra da Malatya bölgesine kadar yayılıyordu.¹³⁶

Yeni Hitit devletinin kurucusu olarak görülen II. Tuthalya (M.Ö. 1500-1425) zamanında devletin batı hudutları emniyet içinde değildi. Tuthalya, Aşşuva memleketi (Balıkesir- Bursa-Çanakkale dolayları) krallarının oluşturduğu birliğe karşı büyük bir zafer kazandı. Ayrıca bu dönemde İşşuva memleketleri (Malatya ve civarı) de zapt edilmişti.¹³⁷

Elazığ yakınlarında veya Fırat kıyısında; İşşuva sınırları içerisinde, Yakınoğu'nun en önemli bakır madenleri (Ergani) yer alıyordu. Hatti ve Mitanni arasında, sınır bölgesinde, bulunan yer; iki krallığın düşmanlığında önemli bir etken olarak düşünülmektedir.¹³⁸ Bununla birlikte I. Şuppiluliuma'nın asıl hedefi Kuzey Suriye'yi Mitannilerden geri almaktı. I. Suriye seferi İşşuva memleketine karşı başladı. Çünkü İşşuva memleketleri, Mitanni Devleti tarafına geçmişti.¹³⁹

Şuppiluliuma M.Ö. 1380 dolaylarında Hitit kralı olmuştu. Bu dönemde İşşuva kalıcı olarak ele geçirildi. Hurri Ülkesi bir anlaşma ile Hatti ülkesine bağlandı. Daha sonra Şuppiluliuma güçlü bir konumdayken Mitannilere karşı yeniden harekete geçti. İlk çarpışmalarında başarısız olan Hititler bu sefer muvaffak oldular ve çok kısa sürede Fıratın batısındaki toprakları ele geçirdiler. Halep ve diğer Suriye devletleri hâkimiyet altına alındı. Böylece Hititler Fırat yolunun başını tutmayı başarmıştı.¹⁴⁰ Hititler

¹³⁴ Akçadağ, 2016, s. 191.

¹³⁵ Memiş, 2017, s.100

¹³⁶ Günaltay, 1997, s.269

¹³⁷ Memiş, 2017, s.103 vd.

¹³⁸ J.G. Macqueen (çev. Esra Davutoğlu), **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu**, Ankara 2001, s.49

¹³⁹ Memiş, 2017, s.111

¹⁴⁰ Macqueen (çev. Esra Davutoğlu), 2001, s.50 vd.

sınırlarını bir sene kadar bir sürede Lübnan dağlarına ve Şam civarındaki Abina'ya kadar uzatmışlardı¹⁴¹

M.Ö. 1200- 1150 tarihleri arasında batıdan, boğazlar üzerinden, gelen büyük bir saldırı sonucunda büyük Hitit Devleti yıkılmıştır. Bu hücum sonucunda bütün tarih kaynakları susmuş, Anadolu'nun çehresi değişmiş ve birçok insan yer değiştirmiştir. Arapgir ve Kemaliye çevresine bu dönemde Muşkiler gelmiştir.¹⁴²

Malatya civarında M.Ö. 2. ve 1. Binyılda oturan halkın genellikle Hurri kökenli olduğu bilinmektedir.¹⁴³ Ancak İ.Ö. 1050-850 tarihinden kalma; Malatya ve Kargamış dolaylarındaki bazı Geç Hitit yapıları, İmparatorluk dönemi Hitit yapılarının geleneksel özelliklerini büyük ölçüde muhafaza ederken İ.Ö. 850-750 tarihinde yapılmış Geç Hitit kabartmalarında Asur etkisi görülür.

III. Salmanassar (M.Ö. 858-824), başa geçtiği zaman Aramlarla ve Urartularla savaşmak zorunda kaldı. Bundan faydalanmak isteyen Meliddu (Aslan tepe höyüğündeki Malatya) geç Hitit beyliğiyle Tabal yöresindeki geç Hitit beylikleri, Asur'lulara başkaldırmışlar ve kendilerine katılmayan Hattena Devleti beyi Lubarna'yı öldürmüşlerdir. Ancak sonraki savaşta üstün gelen Salmanassar, Hattena Beyliğine; öldürülen kralın soyunu geçirdikten başka, Tabal ülkesindeki 24 Tabal beyini tekrar vergiye bağladı ve sefer dönüşünde Meliddu üzerine yürüyerek bu krallığa ağır bir vergi yükledi. (M.Ö.835)¹⁴⁴

M.Ö. 853' te Kerkük'te bulunan bir taş yazıtında, Asur Kralı Salmanassar'a Melitene (Malatya) kralı Lalli'nin vergi verdiği anlatılmaktadır. Bu dönemde Arapgir'in de Asur devletine vergi yoluyla tabi olduğu düşünülebilir. Salmanasar, M.Ö 844'te tekrar Malatya (Melitene) üzerine yürüyerek şehri vergiye bağlamış ve aynı amaçla M.Ö.835 yılında da başka bir sefer düzenlemiştir.

III. Salmanasar' dan sonra, Asur devleti zayıflarken, Van dolaylarında kurulan Urartu Devleti kuvvetlenmişti. Hükümdarları Mannes döneminde Palu'ya kadar gelen Urartular, Malatya yöresini kendilerine bağlamışlardı.¹⁴⁵ Asur Devleti bir taraftan

¹⁴¹ Memiş, 2017, s.112 vd.

¹⁴² Yücel, 1967, s.17

¹⁴³ Memiş, 2017, s.187

¹⁴⁴ Umar, 1999, s.162-250

¹⁴⁵ Besim Darkot, "Malatya", İA, MEB yay. C. VII, s.228; Yücel, 1967, s.18 vd. ; Geç Hitit krallıkları döneminde, kuzeyde Kızılırmak, güneyde Çukurova, batıda Karaman ve doğuda Malatya dolayları ile

Aramilerle, diğer yandan Muşki ve Urartularla mücadele etmek zorunda kalmıştı. I.Tiglatpileser (M.Ö. 1114-1074), Muşkilere karşı birçok harekât düzenledi. O, bu savaşların birinde, 50 sene önce Alzi (Hititlerin Alşe dedikleri-Frat'ın Malatya Civarında yaptığı dirseğin içi) ve Kutmuhi (Klasik Kommagene) memleketlerine kadar sokulan Muşkiler'in, 20 bin kişilik ordusunu mağlup ederek 5 Muşki kralını esir aldı.

M.Ö. 9. asra kadar Asur Devleti'nin Arami kabilelerini geri püskürtmek için gösterdiği çaba; bu devletin gücünü tüketirken, Urartu Devleti de oldukça kuvvetlenmişti. Urartular, nihayet II. Aurnasirpal zamanında (M.Ö. 884-859), merkezi bir devlet kurmaya muktedir oldu. Fakat onlar en güçlü oldukları tarihte (M.Ö. 8. asır), sadece Malatya'ya kadar yayılabildi. Çünkü bu devirde Orta Anadolu'da Frig Devleti vardı.

Frigler, M.Ö.9. yüzyılda Gordion merkez olmak üzere bir krallık kurmuşlar idi. Onların yerleştiği yerler: Orta Anadolu'da Ankara, Sinop, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy, Konya; Doğu Anadolu'da Malatya ve Batı Anadolu'da Afyon, Manisa'ya kadar uzanıyordu.

Urartular, kralları Menuas (M.Ö. 810-785) döneminde, doğuda Zağros dağlarından batıda Palu'ya kadar uzanan bölgelere hâkim olmuş ve M.Ö. 804 senesine doğru Fırat'ı geçerek Meliddu (Malatya) prensini hâkimiyet altına almışlardı.¹⁴⁶ Van gölü çevresi merkez olmak üzere, doğu Anadolu'da bir devlet kuran Urartu kralları her fırsatta kuzey Suriye'ye inmeyi denedi ve bu maksatla hedeflerine giden yolun başındaki şehri yani Malatya'yı ellerinde tutmaya çalışdılar.¹⁴⁷ Urartu kralı I. Arğişti (M.Ö. 790-765) Malatya Krallığı ve öteki Hatti krallıklarına karşı savaşmış Ancak onları topraklarına katamamıştır. Lakin Malatya Krallığı, Arğişti'nin oğlu II. Sarduri zamanında Urartulara tabi olacaktır.¹⁴⁸

Elazığ ve çevresinden bahseden toplam on Urartu yazıtı vardır. Bunlardan dördü Minua (810-785/780), biri I. Arğişti (785/780-756), üçü II. Sarduri (756-730?) ve ikisi de II. Rusa dönemlerine aittir. Bu yazıtlardan Palu Yazıtı inceleyecek olursa; İşpuini oğlu Minua'nın, düzenlediği bir sefer sonrasında Melitia şehrinin kralını, haraç vermek koşulu

sınırlı olan bölgede; III. Salmanasar (İÖ 858-824) zamanında, 24 beylikten oluşan Tabal devletleri birliği bulunuyordu. Bunun üye sayısı ve sınırları zaman zaman değişmiştir. Bkz. Umar, 1999, s.245

¹⁴⁶ Günaltay, 1997, s. 319

¹⁴⁷ Füzüzan Kınal, "Yamhad Krallığı", <http://dergiler.ankara.edu.tr>, s.211

¹⁴⁸ Memiş, 2017, s.178-208.

ile bağışladığı görülür. Ayrıca “İzoli Yazıtı”, Urartuların bilinen en batıdaki yazıtı, göstermektedir ki Şahu'nun oğlu Melitiahililerin (Malatyalıların) kralı Hilaruda, Arğişti'nin oğlu Sarduri'nin önünde diz çökmüştür. Konuyla ilgisi bakımından Sarduri'nin seferini yazıttaki şekliyle aktarmakta fayda vardır. Buna göre: “... *Argiști'nin oğlu Sarduri ilerledi. Fırat pürüzsüzdü. Oradan karşıya geçen hiçbir Urartu kralı yoktu. Ben tanrı Haldi'ye dua ettim, Urartu tanrıları Teişeba'ya, Şivini'ye dua ettim. İsteğe bulundum. Tanrılar beni dinlediler, bana yol açtılar, Tumişki önünde askerlerimin arasında karşıya geçtim. Aynı günde ülkeye doğru ilerledim. Kawala'nın güneyini aldım. Melitia'nın kuzeyindeki dağlık bölge olan Karnişi'ye dek vardım. Zapşa'nın gerilerindeki Muşani'ye dek gittim. On dört kale ve yetmiş kenti bir günde ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, kentleri yıktım. Elli savaş arabası ele geçirdim. Savaştan dönerken, tahkim edilmiş Hilaruda'nın kralık kenti Sase'yi ele geçirdim.*

Sarduri şöyle der: İçeri girip emrettim! Malitia muhasara edilsin. Hilaruada geldi, önümde ayaklarına kapandı ve kendini affettirmek istedi. Merhamet gösterdim. Altın, gümüş eşyayı ganimet olarak Urartu'ya taşıdım. Onu vergiye bağladım. Dokuz kaleyi o ülkeden ayırıp kendi topraklarıma kattım. Huzana, Yaurani, Tumişki, Wasini, Maninui, Arusi, Qulbitarrini, Taşe, Quera'nın Taşesi, Meluiani, Haldi'nin yüceliği ile Arğişti oğlu Sarduri güçlü kraldır, yüce kraldır, Urartu'nun kralıdır, Tuşpa şehrinin prensidir...”¹⁴⁹

Bu bilgiler gösteriyor ki Urartu Kralı II. Sarduri, Meliddu (Eski Malatya/Battalgazi yakınında Arslantepe)¹⁵⁰ kralını yenmiş ve vergiye bağlamıştır. Urartular Fırat'ın batısına akınlar düzenlemiş ve bazı kaleleri hâkimiyetleri altına almıştır. Onlar, Malatya krallığına son vermeyerek şehri vergiye bağlamakla yetinmiştir. Keza yazıttaki bilgiye göre, Urartular Malatya'nın kuzeyindeki Karnişi'ye kadar gitmişler veya Muşani'ye kadar akınlar düzenlemişlerdir. Urartuların kendi yazıtlarındaki bilgilere göre daha çok Fırat'ın doğusuna yerleştikleri görülür. Bazı araştırmacılar, Arapgir ve Malatya arasındaki eski adı Tocolar olan Meşeli köyünü Asur kaynaklarındaki Tasa ya da Tasu yerleşimiyle bir tutmaktadır. Ayrıca Meluia(ni)'nin Fırat'ın doğusundaki, Keban yerleşiminin batısında,

¹⁴⁹ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) Ve Çevresi*, İstanbul 1996, s. 48-51

¹⁵⁰ Umar, 1999, s. 244

Malian'a olduğu tespiti de II. Sarduri'nin krallığına bağladığı kalelerin çoğunlukla Fırat'ın doğu yakasında olduğunu destekler niteliktedir.¹⁵¹

Asur kralı III. Tiglatpileser (M.Ö. 745-727) döneminde; isyan teşebbüsleri acımasızca bastırılmış, Ninive devletin merkezi haline getirilmiş ve ordu yeniden organize edilmiştir. III. Tiglatpileser daha sonra Orta Anadolu Yaylasıyla Asur arasındaki ticaret yolunu kesmiş olan Urartu çemberini parçalamak için harekete geçti. Urartu kralı II. Sarduri ve müttefikleri M.Ö. 742 yılında Kommagene'de, Kıştan ve Halpi'de (Fırat kıyısında Samsat yöresinde), meydana gelen savaşta ağır bir hezimete uğramıştır. Bu mağlubiyetten sonra Urartular, Van Gölü etrafındaki topraklarına çekilmek zorunda kaldı. M.Ö.736'da III. Tiglatpileser tekrar Urartu üzerine yürümüş ve Urartular bir kez daha mağlup edilmiştir. Urartu şehirleri peş peşe ele geçirilerek Asurlular tarafından acımasızca tahrip edilmiştir. Buna başkent Tuşpa da dâhildir. Bu zafer neticesinde Asurlular, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye şehir devletlerini tekrar hâkimiyetlerine geçirerek Orta Anadolu ve Akdeniz'le bağlantıyı kurdular. II. Sargon (M.Ö. 721-705) M.Ö. 722 yılında kral olunca, Asur ordusu bu güçlü liderin emrinde karşı konulması güç bir hale geldi.¹⁵² Kral Sargon zamanında Asur devleti: Frat'ın doğusunda, Güneydoğu Anadolu coğrafyasında ve bu hattın batısında; Kargamış, Zincirli (Sam'al), Maraş (Gurgum), Malatya (Milid), Adana, Tarsus (Que) ve Kayseri bölgelerini ele geçirdi.¹⁵³ Asur kralı II. Sargon, Malatya Beyi Gunzinanu'yu kovarak Malatya'nın başına Tarhunazi (Tarhun)'yi getirdi.¹⁵⁴

400 yıllık bir süre zarfında meydana gelen savaşlar, sürekli Hititlerden haber verir. Bunlardan anlaşılacağı üzere; Hititler, küçük şehir krallıkları halinde örgütlenmiş bir ulustur. Başlıca krallıkları: Suriye'nin kuzeyinde Zamal, Karkamış ve Malatya'dır. Bunlar hiçbir zaman tehlikeli birer hasım durumuna gelememiş ve Ön Asya dünyasını titreten bir güçleri de olmamıştır. Dolayısıyla M.Ö. 717'de Karkamış'ın düşmesiyle Asur imparatorluğu içinde eriyip gitmişlerdir.¹⁵⁵

¹⁵¹ Bkz. Serkan Erdoğan, "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki tarihsel gelişimi", **Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 2/S.5, Tunceli 2014, s.15

¹⁵² Memiş, 2017, s.208 vd.

¹⁵³ İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler Ve İskitler" TTK yay. , **Bellekten**, C. LXI-Sa. 231, Ankara 1997 s. 275.

¹⁵⁴ Besim Darkot, "Malatya", **İA**, MEB yay. C. VII, s.228; Yücel, 1967, s.19

¹⁵⁵ C. W. Ceram (çev. Esat Nermi Erendor), **Tanrıların Vatanı Anadolu**, Yedinci Basım, Remzi Kitabevi, Yedinci Basım, İstanbul 2008, s. 26

Asur kralı Sargon, 8. Urartu seferinden (M.Ö.714) ve donanmasının Kıbrıs devletçiklerine boyun eğdirmesinden (M.Ö. 713) sonra, Meliddu (Arslantepe höyüğündeki kent) beyliği üzerine yürüyecektir. Bu devletçiğin kralı Tarkhunazi (Tarhunazi) kaçtığı Tilgarimmu (Gürün) kentinde yakalanmış, ailesiyle birlikte tutsak olarak Asur'a götürülmüştür. Sargon Meliddu'nun yönetimini kendisine bağlı bir devletçiğe (Kumukh devletçiğinin kralına /Mutallu) verdi¹⁵⁶ ve Malatya halkını Tarhunazi ile birlikte Asur diyarına tehcir etti. Malatya'ya ise, Basra Körfezi taraflarında esir aldığı halkı yerleştirdi.¹⁵⁷ İ.Ö. 708 yılında ise Mutallu'nun ihaneti bahane edilerek Kummuh (Kumukh) alındı ve bir Asur eyaleti konumuna getirildi.¹⁵⁸

M.Ö. 612 yılında Asur devletinin yıkılmasına kadar Arapgir Asur hâkimiyetinde kaldı. Bu süre zarfında Kırım Yarımadasından ayrılarak Karadeniz'in doğusundan Anadolu'nun kuzey doğusuna giren Kimmerler, Asur ordularının baskısı ile güneye inmeden İç Anadolu'ya yöneldi ve Firig Devletini yıktı. Arapgir ve çevresi bu şekilde Kimmer akınına uğramamıştır. M.Ö. 612'de Asur Devletini yıkan İran Med Devleti ile Babil Devleti, Asur ülkesini paylaştılar; Harran ve güneyi Babil'e, kuzeyde kalan topraklar ise Med Devleti'ne geçti.¹⁵⁹

M.Ö.7. yüzyılda Anadolu'ya, gelen kavimlerden biri de Sakalar (İskitler) idi. Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki Sakaların bir kolu olan Mandular, Fırat'ın batı taraflarını ele geçirmişlerdi. Ancak Med Kralı Keyaksar, bu bölgeyi kendi imparatorluğuna bağladı.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Umar, 1999, s.251

¹⁵⁷ Besim Darkot, "Malatya", **İA**, C. VII, s.228

¹⁵⁸ Asur kaynaklarına göre Geç Hitit Kent Devletlerinden olan Kummuh; Gürün, Malatya (Milidia) ve dolaylarını içine alıyordu. Bkz. Ali M. Dinçol, "Geç Hititler", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, Görsel yay. , s. 124-130

¹⁵⁹ Yücel, 1967, s.19 vd. Ayrıca Bkz. M.Ö.7 yüzyılın ikinci yarısında Asur devleti giderek eski gücünü kaybetmiş ve gittikçe büyüyen Med tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı. Asur Kralı Asarhaddon (M.Ö. 680-668) döneminden beri Asur Devleti'nin müttefiki olan İskitler, Medler'le işbirliği yaparak Asur devletinin varlığına son verdi. Daha sonra Urartular üzerine yürüyen İskitler, M.Ö. 609 yılında, bu devlete kesin surette son verdiler. Bkz. Memiş, 2017, s.215 vd.

¹⁶⁰ Yücel, 1967, s.20 vd. ; Anadolu'nun eski çağı üzerine yapılan bazı incelemeler, Türklerin Bu coğrafyadaki varlığını oldukça eskilere götürmektedirler. E. Memiş, M.Ö. 2350-2150 yılları arasında Mezopotamya'da büyük bir devlet kuran Akad Devleti krallarından Naram-Sin'e ait bir belgeye dikkat çekmiştir. Bu belgede, Naram-Sin'in 17 Anadolu kralının oluşturduğu bir koalisyona karşı kazandığı zaferi yazmaktadır. Belgenin 15. Satırında "Turki" kralı "İlşu-Nai" adı dikkate şayandır. Ekrem Memiş, burada geçen Turki kelimesinin Türk olduğuna şüphe olmadığını belirtir. Ayrıca M. Taner Tarhan, Kimmer ve İskitler üzerine yaptığı araştırmalarda İskit ve Kimmerler'in Türklüğü üzerinde durmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Alpaslan Ceylan, "Doğu Anadolu'da Kaya resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", **Bilim ve Ütopya 163/14**, İstanbul, s.30.

“Bozkır kültürü” diye ifade ettiğimiz kültür tipinin temelinde at yetiştirmek ve çobanlık yer almaktadır. Bununla birlikte birçok unsuru mevcuttur. Bu kültür için Karadeniz’in kuzey düzlüklerindeki İskit sahası en elverişli bölgelerden biriydi. Bir göçebe sanat türü olan “hayvan üslubu” da buradan “Eurasia”ya yayılmıştır.¹⁶¹ Arapgir’in Onar Köyü’nde bulunan resimler de bu kültürün yörede yaşadığının en sahih belgesidir.

Medler, M.Ö. 612 yılında İskitlerle beraber Asur İmparatorluğu’nu çöktürdükten sonra batıya yöneldiler ve 590’lı yıllarda Kızılırmak’a kadar olan bölgeyi ele geçirdiler.¹⁶² M.Ö. 585 antlaşmasıyla Küçük Asya, Med ve Lidya devletleri arasında taksim edildi ve böylece barış ortamı sağlandı.¹⁶³ Bir başka ifadeyle Asur Devleti’nin yıkılmasından sonra Kızıl ırmak, iki devlet arasında sınır olmuş ve Anadolu bu iki devletin hâkimiyetine girmişti. Bu nehrin, doğusunda kalan topraklara Medler; batısında kalan topraklara ise Lidyalılar hâkimdi.

M.Ö.550 yılına gelindiğinde Medler, Persler tarafından mağlup edildi. Med hâkimiyetindeki Anadolu toprakları Perslerin eline geçti. Pers kralı Kyros, M.Ö. 547 yılında Lidya kralı Kroisos’u da mağlup ederek Anadolu’nun tamamına hâkim oldu.¹⁶⁴ Bir başka anlatımla Pers kralı II. Kuraş, Lidya kralı Krezüs’ü hiç beklemediği bir anda kuşatmıştır. Krezüs, 14 gün süren muhasaranın ardından, düşman eline geçmemesi için kendisini ve ailesini; sarayıyla birlikte yakmak ister ancak Pers askerleri tarafından yakalanır. Pers Kralı, Onun öldürülmesini emreder, Krezüs, yakılmak üzere, odun yığınının üzerine çıkarılır. İşte tam bu esnada, Atinalı Solon ile yaptığı görüşmeyi hatırlar ve üç defa Solon diye bağırır. Bu olay sonucunda hem ölümden kurtulur hem de II. Kuraş’ın dostu sıfatıyla onun yanında önemli bir mevkiye yükselir.¹⁶⁵

¹⁶¹ İbrahim Kafesoğlu, “Bozkır Kültürü”, 1992, TDEK, s. 188.

¹⁶² Kemalettin Köroğlu, **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) Ve Çevresi**, İstanbul 1996, s.88 vd.

¹⁶³ Şemseddin Günaltay, **İran Tarihi- En Eski Çağlardan İskender’in Asya Seferine Kadar**, I. Cilt, Ankara 1987, s. 131

¹⁶⁴ Ekrem Memiş, **Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi**, Bursa 2019 s.132; Bkz. M.Ö. 556’da, Persler (M.Ö. 700-486)’in Medler’den aldığı topraklar; Kral Yolunun geçtiği güzergâhın büyük bölümünü içine alarak Kızılırmak’a kadar uzanıyordu. Buna göre, Arapgir’de bu topraklar dâhilinde idi. Perslerin ele geçirdiği yerler daha ayrıntılı şekilde izah edilirse; Kral yolunu takip eden bir hat Adıyaman’ın kuzeyinden geçerek Tuz gölünün kuzeyine ulaşır ve oradan Kızıl ırmak boyunca Karadeniz’e varır; kuzeyde Doğu Karadeniz’i dışarda bırakacak şekilde kuzey doğuya doğru devam eder. Daha sonra Hazar Gölü’nün batı sınırına varmadan güneydoğuya yönelir ve Hazar Denizi’nin güney kıyısından tekrar kuzeydoğuya doğru Sogdiana sınırlarına çıkar ve buradan güneye uzanır; Gandhara, İndia ve Maka’yı dışarda bırakacak şekilde Hint Okyanusu’na erişir ve oradan da kıyıyı takiple başkentlerine sınır olan bölgeyi içine alır. Pers krallığı için yapılan haritaya bkz. Pers Krallığı (MÖ 700-486), **Birken**/Gerlach 1999.

¹⁶⁵ Günaltay, 1987, s.138 vd.

Anadolu'nun yerli halkıyla aynı kökenden gelen ve İran ordusunun kumanda heyetini teşkil eden Medler, yayla olarak, Irak ve Suriye'den ziyade Anadolu yaylasını tercih etmişlerdi. Böylece Medlerle Anadolulular arasında bir kaynaşma olmuş; Medyalı subay ve memurlar, vazifeleri için geldikleri Anadolu'ya yerleşmişlerdir.

Anadolu, Medler'den Perslere geçince mülki ve askeri yönleri olan güçlü bir teşkilat kuruldu. I. Dara zamanında kurulan bu teşkilata göre; Anadolu, İran'da olduğu gibi bir takım satraplıklara ayrılmıştı. Bu satraplıklardan biri; Eski büyük Hattiler ile Firiklerin merkezinde kurulan satraplıktı. Söz konusu satraplık, Kapadokya'yı da içine alıyordu. Dara bu teşkilatla Küçük Asya'yı İranlaştırmak istemişti. Fakat Anadolu halkı, fırsat buldukça beylerinin önderliğinde, ülkelerini soyan Perslere karşı zaman zaman başkaldırmıştır. İsyandar daha çok Kapadokya bölgesinde oldu ve en önemli ayaklanma; Artakşasra'nın son dönemlerinde vuku buldu. Yerli satrapların merkeze karşı istiklalci davalarıyla başlayan isyandar, nüfuzlu beylere de İran hâkimiyetini yıkma fırsatı veriyordu. Sürüp giden bu isyandar, Ahameneş'lerin kudret ve nüfuzlarını temelinden sarsarak Makedonyalıları İran İmparatorluğunu devirtecek yolu açmıştır.¹⁶⁶ Sonuç olarak; İskender'in Anadolu'ya gireceği 330 yılına kadar Arapgir Pers hâkimiyetinde kalmıştır.¹⁶⁷

Pers İmparatorluğundan günümüze ulaşan arkeolojik kalıntılar oldukça azdır. Doğu Anadolu'daki en ünlü kalıntı Van Kalesi'ndeki üç dilli Xerxes yazıtıdır. Altın-tepe'deki, önceleri Urartu olarak yorumlanan, Apadana'nın; Trans Kafkasya'daki Arinberd kentine ait mimari kalıntıların ve Erzincan ile Lidar yakınlarında ele geçirilen bazı buluntuların, bu döneme ait olduğu belirtilir. Ayrıca yapılan bazı kazılarda, Doğu Anadolu'da, bu döneme ilişkin ayrı bir çanak çömlek grubuna rastlanmıştır. Sarımtırak killi, kahverengi ve siyahımsı monokrom veya polikrom boyalı örneklerden oluşan bu tip çanak-çömleğin İran'daki "triangle ware" ve "festun ware" türünün benzeri olduğu ortaya konulmuştur. Doğu Anadolu'da, bu gruptan çanak çömleğe; Van Kalesi höyüğünde, Patnos (Paşatepe)'da, Altın-tepe'de ve Van (Karagündüz)'da rastlanmıştır. Dahası Malatya (Köşkerbaba)'da, Tille'de ve Diyarbakır (Üçtepe)'da bu çağa ait buluntular saptanmıştır. Ayrıca Elazığ (İmikuşağı) kazısının 5. yapı katında ele geçirilen çanak- çömlekte de bu kültürün etkisi görülmektedir.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Günaltay, 1997, s. 362 vd.

¹⁶⁷ Yücel, 1967, s.20.

¹⁶⁸ Kemalettin Köroğlu, **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) Ve Çevresi**, s.89 vd.

BİRİNCİ BÖLÜM

HELLENİSTİK, ROMA VE BİZANS DÖNEMİNDE ARAPGİR

1.1. Hellenistik Dönem

1.1.1. İskender'in Doğu Seferi Ve Anadolu'nun Ele Geçirilmesi

M. Ö. 356 yılında Pella kasabasında doğan İskender'in asıl adı, Alexandros'tur. O, Makedonyalı Kral II. Filip (Philippos) ve Epiros Prensesi Olympias'ın oğludur. Özel hocalar tarafından yetiştirildi; Aristo'dan üç yıl süreyle dil, edebiyat, siyaset ve felsefe üzerine dersler aldı. Babasının M.Ö. 336'da bir suikastla öldürülmesi sonucu kral oldu.

İskender ilk olarak ülkesinin güvenliği için Trakya'daki kavimlerin üzerine yürüdü (M.Ö. 335). Bu harekâtla Thebai ve Atinalıların isyanı kanlı bir şekilde bastırıldı. Böylece Yunan devletleri Makedonya'nın hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Perslerle hesaplaşma planları yapan İskender¹⁶⁹, yirmi yaşında babasının tahtıyla birlikte onun tasavvurlarına da varis oldu. Bu emelle M.Ö. 334 yılında Makedonyalı ve Yunanlı askerlerden oluşan 30 bin piyade ve 5 bin süvariyle 180 gemi içinde, karadan ve denizden hiç bir mukavemet görmeden Anadolu'ya geçti.¹⁷⁰

Makedonya kralı büyük İskender, Pers kralı III. Darius'a karşı elde ettiği İssos (M.Ö 333) ve Gavgamela (M.Ö 331) zaferleriyle Anadolu'daki hâkimiyetini tesis etti.¹⁷¹ İskenderin bu iki zaferi Anadolu hâkimiyeti için oldukça önemlidir. İlkinde, İssos yöresinde Pinaros çayı kenarında, Dareios Anadolu'dan, İskender ise Suriye'den geliyormuş gibi karşılaştılar. Persler büyük bir yenilgiye uğradı. İkincisinde ise İskender, Persler'e karşı kesin bir zafer elde etmek üzere harekete geçti. Suriye üzerinden Mezopotamyaya girdi. O, Tapsakos mevkiinde, Fırat'ı aşarak Yukarı Mezopotamya'da ileri harekâtına devam etti. Dicle'yi de geçtikten sonra Dareios'un ordusuyla hazır bulunduğu Arbela (Erbil) yöresindeki Gavgamela Ovası'na ulaştı. Burada yapılan

¹⁶⁹ Mahmut Kaya, "İskender Maddesi", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s.555

¹⁷⁰ Günaltay, 1987, s. 246

¹⁷¹ Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları*, İstanbul 1997, s. 13; Sabahattin Ağaladağ, *En Eski Çağlardan Bizans Dönemine Kadar Malatya Tarihi*, Doktora Tezi, Konya 1988, s.225.

meydan muharebesinde İskender büyük bir zafer elde etti¹⁷². Böylece Arapgir’de İskender’in hâkimiyetine girmiş oldu.

Strabon’un “*Geographika*” adlı eserinden öğrendiğimize göre; Makedonyalılar Kappadokia’yı ele geçirdikleri zaman, burası Persler tarafından iki satraplığa ayrılmış bulunuyordu. Makedonyalılar ülkenin bir kısmını isteyerek, bir kısmını da istemeyerek satraplıktan krallığa çevirdi. Bu krallıklardan birine “*Asıl Kappadokia*” veya “*Tauros yakınındaki Kappadokia*” hatta “*Büyük Kappadokia*” denilmekteydi. Diğerine ise başkaları “*Kappadokia Pontika*” ismini verse de bunlar “*Pontos*” olarak adlandırdı.¹⁷³

1.1.2. Kapadokya Krallığı Dönemi

İskender, *İssos* (M.Ö 333) ve *Gavgamela* (M.Ö 331) zaferleriyle Anadolu hâkimiyetini eline geçirmiş oluyordu. Ancak Kapadokyalılar, Pers ileri gelenlerinden I. Ariarathes’i kral yaparak istiklallerini ilan ettiler. Zile (eski Zela) yakınındaki Gaziura (Turhal) kalesini devletin merkezi yaptılar. Bir müddet sonra Malatya’da Kapadokya krallığının hâkimiyetine geçti. Bu krallık İskender’in ölümüne kadar yani on yıl varlığını sürdürebildi. İskender’in oğluna vasi seçilen Perdikkas, Kapadokya Krallığını mağlup ederek onu tekrar Makedonya krallığına bağladı (M.Ö. 322).¹⁷⁴ Ancak I. Ariarathes’in kardeşi Orofernes’in oğlu II. Ariarathes, 20 yıl sonra, Makedonyalıların iç mücadelelerinden faydalanarak Kapadokya krallığını yeniden kurmaya muvaffak oldu (M.Ö. 301).¹⁷⁵

M.Ö. 280’lere doğru İskender İmparatorluğunda, Onun genarelleri tarafından, üç büyük Hellenistik krallık kuruldu. Bunlar; Mısır’da Ptolemaioslar, Önasya’da Selevkoslar, Makedonya’da Antigonoslar idi.¹⁷⁶

II. Ariarathes’ten sonra, Kapadokya kralı Ariaramnes (M.Ö. 280-230) oldu. O, Selevkoslar ile iyi geçinerek oğlu III. Ariarathes’i, Antiokhos Theos’un kızıyla evlendirdi. Ariaratların ilk döneminde krallık sadece Kızılırmak havzasından ibaretken,

¹⁷² Arif Müfid Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK yay. XIII. Dizi-Sa. 8e, Altıncı Baskı, Ankara 1995, s. 440, 445

¹⁷³ Strabon (çev. Adnan Pekman), **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)**, İstanbul, 2000, s.3

¹⁷⁴ Ağaldağ, 1988, s. 225; Sebahattin Ağaldağ, **Malatya Eski çağ Tarihi**, Malatya Kitaplığı, İstanbul 2016, s. 137; Kapadokyalıların ilk kralı olarak Ariarates kabul edilmektedir. Bkz. Strabon, 2000, s.2.

¹⁷⁵ Ağaldağ, 1988, s. 226

¹⁷⁶ Bülent İplikçioğlu, **Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları**, İstanbul 2007, s. 101 vd.

daha sonra Toros ve Kızılırmak arasındaki arazi; Kataonya ve Melitene (Malatya) de katılmıştır. Bu muhtemelen III. Ariarethes döneminde olmuştur çünkü elde edilen sikkeler üzerinde kendini kral olarak belirtmektedir.¹⁷⁷ Keza Malatya'nın kuzeyinde ve önemli geçitlerin üzerinde bulunan Arapgir'de bu krallığın hâkimiyetine girmiş olmalı.

Kapadokya krallığı, uzun süre Selevkoslara tabi kaldıktan sonra, sülalesini İran'a bağlayan bir prens hanedanına mensup III. Ariarates tarafından, M.Ö. 3. yüzyıl ortalarına doğru yeniden bağımsız oldu. Ancak söz konusu krallık, Anadolu tarihinde, öteki devletler çapında fazla faaliyet gösterememiştir.¹⁷⁸ Ariarates'in ölümünden sonra, yerine oğlu IV. Ariarathes Eusebes (M.Ö. 220-163) geçti. O da Selevkoslarla iyi geçindi¹⁷⁹ ve Büyük Antiokhos'un (M.Ö. 220-163) kızıyla evlendi. Onun zamanında, Anadolu'yu Romalıların nüfuzu altına sokan Mağnesi (Manisa) muharebesi yaşandı (M.Ö. 190). Böylece Roma imparatorluğu ve Kapadokya krallığı arasındaki münasebetler de başlamış oldu.¹⁸⁰

Malatya, M.Ö. 93 yılında, kısa süreliğine Armenia topraklarına katıldı. Ancak Anadolu'da idarî düzenlemeler yapan Romalı komutan Lucullus, burayı Roma topraklarına kattı (M.Ö. 69).¹⁸¹ Roma daha sonra M.Ö. 30'da Mısır'daki, son Hellenistik krallık, Ptolemaioslar Devleti'ni de ortadan kaldırarak bir Roma eyaleti yaptı¹⁸². Böylece Anadolu ve Akdeniz çevresinde yeni bir dönem başladı. Arapgir ve çevresi de Roma hâkimiyetine girdi.

1.2. Roma Dönemi

Strabon, Büyük Kappadokia'nın idarî taksimatını bilmediğini söylüyor. Ancak Kral Arkhelâos'un ölümünden sonra Caesar ve Senatus, buranın bir Roma eyaleti olmasına karar verdi; Arkhelâos ve ondan önce gelen krallar zamanında ülke valiliklere ayrılmıştı. Tauros'un yakınında beş tane valilik vardı: Melitene (Malatya), Kataonia, Kilikia, Tyanitis ve Garsauritis. Keza Lauianséné, Sargarauséné, Sarauené, Khamanené ve Moriméné geriye kalan beş valiliği meydana getiriyordu. Romalılar son olarak korsan Antipatros'a ait olan ve Derbe'ye kadar uzanan, Kastabala ve Kybistra dolaylarında yer

¹⁷⁷ Ağaldağ, 1988, s. 226

¹⁷⁸ Mansel, 1995, s. 472

¹⁷⁹ Ağaldağ, 1988, s. 226

¹⁸⁰ Akçadağ, 2016, s. 191

¹⁸¹ Özman, 2016, s. 2

¹⁸² İplikçioğlu, 2007, s. 48.

alan Kilikia'dan alınmış ülkeyi on birinci valilik olarak Arkhelâos'a, korsanlık işlerinin örgütlendirildiği bütün bölgeyle birlikte, Elaiussa civarındaki Kilikia Trakheia'yı da vermişlerdir.

Müellif'in ifadesiyle Melitene (Malatya), Kommagene'ye benzer ve her tarafında meyve ağaçları vardır. Bütün Kappadokia'da böyle olan tek ülkedir. Burada hem zeytin üretilir hem de Hellen şarabıyla rekabet edebilecek "Monarite şarabı" elde edilirdi. Melitene, Söphene'nin karşısında kurulmuştu. Euphrates (Fırat) Irmağı, bu şehirle Kommagene arasından geçerek sınırı oluşturuyordu. Irmağın karşı kıyısında, Kappadokialılara ait, Tomisa adında önemli bir kale vardı. Burası Söphéné'nin hükümdarlarına yüz talanton karşılığında satılmıştı. Ne var ki Lucullus burayı, Mithridatés'e karşı yaptığı savaşta, kendisiyle birlikte sefere çıkan Kappadokia hükümdarlarına yiğitlik ödülü olarak takdim etmiştir.

Kataonia Ovası'nda ve Melitene'de kentlerin olmadığına değinen Strabon, bu yerlerin dağlarda tahkim edilmiş mercilere sahip olduğunu söylemektedir. O bununla Azamora ve Dastarkon'u kastetmektedir. İkincisinin etrafında Karmalas Irmağı akıyordu. Burada Kataonia Apollön'unun bir tapmağı vardı ve Kappadokialılar bu tapınağı kendilerinininkine örnek aldığı için, bütün Kappadokia saygı duyuyordu. Strabon, bu ikisinin dışında, diğer valiliklerde de kentin olmadığını belirtmektedir.¹⁸³

İmparator Titus Devri'nde XII. Fulminata Lejyonunun Malatya civarına taşınmasıyla bölgenin önemi, Roma lehine, artmıştır. Malatya, Roma'nın Doğu sınırlarını koruyan, askeri yönü ağır basan, bir şehir hüvüyeti kazanmıştır.¹⁸⁴ Diocletian'ın teşkilatıyla II. Armenia'nın Metropolisi olan Melitene, Resmî memurun defterine (sene 413) ve Hieroclea'e göre bir Praeses tarafından idare edilmektedir. Justinian (Novella XXXI), vilayete III. Armenia ismini vererek yeniden tanzim etmiştir. Buna göre Justinian'ın mabeyincilerinden birinin vali yapılmasına ve ihtiyaçları için 700, muavinine 72, maiyetine 360 "solidos" verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca "maiyeti erkânı" olanların bilhassa vergi toplamaları istenmiş ve maiyet erkânlığını muhafaza ettikleri halde müavin elkabını da almaları bildirilmiştir. Bu kararlara ek olarak vilayete şu şehirler

¹⁸³ Strabon, 2000, s. 3-7.

¹⁸⁴ Akçadağ, 2016, s. 191

ilave edilmiştir: Arca, Arabissos, Ariarsetia, İkinci Comana ve eskidende dâhil olan Kokussos-cem'an olarak hepsi altı şehirdir.¹⁸⁵

Malatya şehri dışında Roma ve Bizans Dönemi'ne ait birçok iskân yeri mevcuttur. Bunların önemli bir kısmı eski yerleşim birimlerinin devamı niteliğindedir. Onlar Melitene, Aspuzı, Arapgir, Doğanşehir, Sürgü, Darende, Balaban, Fethiye ve Arga gibi yerleşmeler olup, günümüzde de varlıklarını sürdürmektedir.¹⁸⁶ Arapgir çevresinde çok sayıda kaya mezarı bulunmaktadır. Yörede incelemelerde bulunan bazı araştırmacı ve arkeolog bu mezarları Roma dönemiyle ilişkilendirmektedir. Ancak bu mezarların çoğu, çok daha eski dönemlerle alakalı gözükmemektedir. Bunların Romalılar döneminde de kullanılmış olabileceği göz ardı edilemez ancak her şeyi Romalılarla alakalı görmek de doğru değildir. Keza Arapgir'de yer alan ve Roma dönemine ait olduğu iddia edilen bir diğer yapı; Suceyin'in kuzey batısındaki köprüdür. Taş Köprü olarak adlandırılan yapının kitebesi yoktur ve mimari yönden de Selçuklu köprülerine benzemektedir. Ancak halkın hafızasına "Roma Köprüsü"ü olarak kazındırılmak istenmesi de oldukça düşündürücüdür.

Roma yolu: T. A. Sinclair, Arapgir ve çevresinde yaptığı yüzey araştırmalarında bu konuya da değinmiştir. Onun eserinden öğrendiğimize göre, Bir yol dışında (Çanakçı köyü ile geçidin tepesi arasında) mevcut Arapgir-Kemaliye yolundan Çaltı Su vadisindeki Burmahan'a kadar yol takip edilebilir.

Yol, mevcut Arapgir-Kemaliye yolunun üzerinde yükselen büyük yamaçlara tırmanmaya başlayana kadar Çit Çay ile Arapgir Çay arasındaki sırtta kaldı. Böylelikle kuzeydoğuya, nehrin üzerindeki mevcut köprüünün yaklaşık 3 km akış aşağısında Çit Çay Harabe (Romalılar için "sebus") olarak adlandırılan, Çit Çay vadisinin dibinde önemli bir kale bıraktı. Kayalığın tepesindeki geçitten Roma yolu bugünkü Handeresi köyüne (Kervansaray vadisi) iniyordu. Burada temelleri görülebilen bina, verilen açıklamaya göre, bir Roma kalesinden ziyade bir han gibi görünmektedir, ancak muhtemelen burada bazı tanımlara sahip bir Roma postası durmaktadır; köy, her yönde yaklaşık iki saatlik yürüme mesafesindeki tek pınara sahiptir.¹⁸⁷ Ardından kayalık bir zirvenin üzerinden bir tırmanış ve iniş daha yapılır. Yol şu anda Çit Çay vadisinin güney tarafında ancak

¹⁸⁵ Ramsay, 1960, s. 246 vd.

¹⁸⁶ Mesut Elibüyük, "Malatya İli Yerleşmelerinin Tarihsel Dönemlere Göre Coğrafi Dağılışı", **DTCF Dergisi** 2013, s. 199

¹⁸⁷ Sinclair, 1989, s. 65 vd.

Ösneden köyünün güneybatısında, bu ovadadan 1 kilometreden kısa ve Ösneden'den yaklaşık 10 dk yürüme mesafesinde olan geniş bir yayla ovasına tekrar yükselmeye başlıyor. Burada Roma yolu üzerinde olmayan, iyi korunmuş bir Osmanlı köprüsü (tarihi bilinmiyor) ve bu köprü'nün altında Roma veya Bizans köprüsüne ait gibi görünen kalıntılar vardır. Ösneden ovasının altında nehir, Çanakçı'ya kadar tüm yol boyunca devam eder; sonuç olarak yol, güney kıyısında o köye kadar yüksekte kalır. Köyün sadece 100 m yukarısını geçti. İkincisi, geçişten önceki son köy ve son kaynaktır. Aynı zamanda, Anti-torosların bu kısmının en yüksek yaylasına kadar kuzeydoğuya doğru yükselen bir vadinin alt ucunda ve muhtemelen bir Roma hisarının bulunduğu yerde yer alır, ancak bunu ispatlayacak hiçbir kalıntı yoktur.

Yol dar, çıplak ve kıvrımlı bir vadide yükseldi ve onu neredeyse geçidin tepesine götürdü. Yolun izinin kaybolduğu vadide, geçidin en yüksek noktasında, bir nöbet yeri vardı. Yol şimdi Ortaköy mezrasını içeren bir çukura iniyordu. Geçidin 40 dakika ilerisindeki çukurun uzak tarafı bir Türk mezarlığıdır. Kısa bir inişten sonra yol, alçak bir enine vadiyi geçmek zorundadır. Bu dağ geçidi arasında, Divriği havzasına (kuzeybatıya) akan bir dere ile Fırat geçidine inen bir diğer dere vardır. Bu dağ geçidinde sadece yaz aylarında kullanılan bir Yörük (göçebe) kamp alanı vardır. Kamp alanının üstünde 1950'lerde veya 1960'ların başında restore edilmiş, muhtemelen Osmanlı tarzı bir türbe var. Roma Yolu şimdi dağ geçidinin dışına tırmanıyor ki tüm yol, Çaltı Su vadisindeki Burma Han'a kadar inen bir sırtın tepesine tırmanıyor. Sırtın tepesine ulaştıktan kısa bir süre sonra, Gemho'nun yakınlarında sağdan bir iz gelir. Kemaliye'de başlar, Fırat vadisinin yaklaşık 300 fit dışına tırmanır ve yüksek mera arazisini geçer (toplam yaklaşık 4 saat). Bismişen'de MS 1305'e tarihlenen iki yazıtlı iyi bir köprü'nün üzerinden bir dereyi geçer. Bu nedenle parkur, Orta Çağ'ın sonlarında muhtemelen ticari trafik tarafından, kesinlikle yerel trafikten daha fazla kullanımdaydı ve büyük olasılıkla şehrin güneydoğusundaki Handeresi köprüsünü geçen Divriği yolu bu noktada Roma yoluna katıldı. Bu Divriği'den gelen trafiğin Roma yolunun üzerinden geçip Kemaliye'ye devam edebileceği anlamına gelirdi. Daha aşağıda, Roma yolu, sırtın tepesinden Can Çeşme (Ruhlu Çeşme) adı verilen büyük dikdörtgen duvarlı bir mahfaza gibi görünen yeri geçmek için kısa bir yol aşar. Bu kuşatmanın amacının en iyi açıklaması, muhtemelen Orta Çağ ve belki de Osmanlı döneminde kervansaraylar için bir buluşma noktası olmasıdır. Bununla birlikte bir kale değil, bir Roma yerleştirme yeri olabilir; bu uzantı boyunca bir yerde Zenocopi adında bir

Roma postası bulunmaktaydı. Daha aşağıda Arege mezrasının yanında bir Tümülüs var. Bunun üzerine Romalılar muhtemelen bir gözetleme kulesi inşa ettiler.

Roma yolu ile Arapgir-Kemaliye yolunun kesişmesinden Burmahan'a 14 saattir (sürekli). Çanakçı'ya Handeresi 2 saat, Ösneden Ovası, 2. Yörük kampına 3 ½ saat. Geçit, 1 ½ saat, Ortaköy 1 ¾ saat, mezarlık 2 ¼ saat, kamp 5 saat. 3. Burmahan'a, 3 ¾ saat. Gemho (Kemaliye parkur kavşağı) ½ saat, Canlı Çeşme 1 ½ saat, Arege höyüğü 2 saat.¹⁸⁸ Sinclair'den öğrendiğimiz bilgiler dışında; yapılan yüzey incelemeleri, eski yol izlerinin günümüze kadar ulaştığını göstermektedir. Keşfedilen yol izleri Harpuzik, Kuyulan ve Esikli yörelerinde yer almaktadır. Arapgir'in eski yolların güzergâhında olduğu bilgisi daha öncesinde izah edilmişti. Buralara hâkim olan medeniyetlerin yollar inşa ettiği bir gerçektir. Bu gelenek Roma döneminde ve sonrasında da devam etmiştir.

Aktaş mahallesine 1,5 km. uzaklıkta ve Menteşe denilen yörede, yapı harabesi olduğu anlaşılan; üzerleri süslü kesme taşlara ve seramik kırıntılara rastlanmıştır. Burada henüz arkeolojik bir araştırma yapılmadığı için kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak taşlardan birinin üzerinde, Latin alfabesiyle yazılan yazı, harabelerin Roma veya Bizans dönemlerinden kaldığını göstermektedir.

Ağın-Arapgir 37 km. olup, yaklaşık 1 saat sürmektedir. Mevcut yol Arapgir ile Çit Çay arasındaki sahanın omurgasından aşağı iniliyor ve bir Roma yoluna yakın olmalı. Ağın'ın Vahşen köyü içinde veya yakınındaki höyükte, Roma çanak çömleklerine rastlanmıştır. Köy, gölden çok uzak olmayan bir dizi terasla yer almaktadır. Köyün aşağısında Tanusa olarak bilinen doğal bir platform üzerinde bir zamanlar beş (bazılarına göre yedi) kilise bulunduğu dair bir gelenek vardır; ancak baraj inşa edildiğinde bunlardan hiçbir iz yoktu (1972).

Ağın'ın kuzeydoğusunda harap ve oldukça gizli bir köy. Sokaklarda taştan yapılmış büyük evlerin dizilişi ilginçtir. Tek nefli büyük bir yapı olan kilisenin güney cephesi düşmüştür. Köyün ana caddesinin yukarısında (300 yd kuzeydoğusunda) bir çeşme vardır (1982).

Bademli (kabaca “Almanda köy”), Geç Roma sivil yerleşimi: Saha, Arapgir Çay ile Çit Çay arasındaki su havzasının tepesinin 700 m. doğusunda ve dolayısıyla Roma sınır

¹⁸⁸ Sinclair, 1989, s. 66 vd.

yolunun biraz aşağısında yer almaktadır; sırtın tepesinde, aslında, sinyal postası olarak kullanılmış olabilecek bir höyük bulunmaktadır. Bölge, Aşağı Fırat vadisinin güzel bir manzarasına sahiptir ancak Yukarı Fırat çoğunlukla gizlenmiştir. Bu günkü Bademli köyü yokuş aşağıdadır. Antik yerleşim, eğimli bir toprak üzerinde uzanır ve mevcut köye bakan derin bir vadiye bakar. Duvar temelleri yapılabilir. Muhtemelen taş duvarlar veya kirişler almak için yer yer kayalar oyulmuştur. Bademli'nin hemen doğusunda ve sahada kayaya en az 11 mezar kesilmiştir. Bunlardan bazıları MS 3. yüzyıla ait olduğunu düşündürmektedir. (başka bir deyişle yerleşim tarihi Geç Roma döneminden önce başlamış olmalıdır). Alandan mevcut köye birkaç mimari heykel parçası alınmıştır; bunların hepsi muhtemelen gitti (1972).

Çit Çay Harabesi: Roma süvari hisarının kalıntıları: Kale alçak, düz kuzey kıyısında, nehrin yanında yer almaktadır. Kabaca 165x165 m² şeklindedir ve doğuda bir üçgen, doğu-batı uzunluğuna 100 m. daha ekler. Güney duvarının batı ucuna yakın bir kısmı maksimum 3.70 m. yüksekliğe sahiptir. Duvarın geri kalanı, zeminin genel seviyesinden yükselen bir set gibi açıkça takip edilebilir. Batı tarafında, duvarın arkasında, güneybatı köşesinden yaklaşık 100 m. uzaklıkta kare şeklinde bir kulenin temelleri vardır. Kulenin hemen kuzeyinde, yaklaşık 4.6 m genişliğinde bir kapıyı düşündüren açıklık vardır. İki kısa duvar bölümü kuzeybatı köşesini çevirir. İkinci bölümün sonunda yine duvarın iç yüzüne karşı yuvarlak bir kule olabilir. Bu kuleden sırasıyla 100 ve 130 m. ileride, kuzey duvarının içinde yer alan iki moloz, höyüğü ve yine kuleleri düşündürmektedir. Kalenin bir bütün olarak şekli, belki de doğuya ve muhtemelen kuzeye genişleyen olağan bir kare veya dikdörtgen anlamına gelir. Genişleme belki de erken 4. yüzyılda olmuştu.

Handeresi: Binanın duvarları çeşitli yüksekliklerde ancak asla iki metreden fazla değildir. Han (?), sadece kuzeyden gözden kaçan bir tür tepe üzerine inşa edilmiştir. 24 metre kuzey-güney uzunluğunda ve 18 metre genişliğindedir. Duvarlarla bölünmüş üç kuzey-güney koridoru vardır (revaklar değil). Dıştaki iki koridor, ortadakinden daha dardır. Güneyde zemin planı kaybolur; ne yazık ki bu, binanın han olup olmadığına karar vermede yardımcı olabilirdi. Roma yolu bu taraftaki binayı geçiyor ve giriş burada olmalı (1966).¹⁸⁹

¹⁸⁹ Sinclair, 1989, s. 63 vd, 67 vd.

Kalecikler: Roma döneminde en az bir tane iyi büyüklükte evi olan bir köy vardı, ancak önemli yerleşim, beş yapı katına sahip olan ve “Bizans” olarak adlandırılan dönemdi. En üst seviyede oval höyüğün uzun kenarından biri boyunca kalın bir savunma duvarı kazılmıştır. Dört adet içi boş kare kulesi vardı ve höyüğün geri kalanını çevrelemek için uçları yuvarlak kıvrıktı. İçerideki evler, kazıların ortaya çıkardığı kadarıyla, yer sıkıntısı nedeniyle yüzeyine kesintisiz bir örtü şeklinde inşa edildi. Aşağıdaki Bizans katmanlarından bazıları benzer savunma duvarlarına sahipti. Ayrıca LBA ve bazı MÖ birinci bin yılın bir parçasına değinmektedir.

Sinclair, Roma dönemine ait olduğu söylenen bir mezarlıkta, Pağnik köyüne giden küçük vadinin aşağısında yaklaşık 800 m. güneydoğuda, araştırmalarda bulunmuştur. Buna göre, Mezarlar kayaya oyulmuş veya doğal çukurlar kullanılarak oluşturulmuştur. Mezarların üzeri kaba bir şekilde kesilmiş levhalarla kaplanmıştır. Toprağa kazılmışlarsa taş duvarlara sahipti. Ayrıca Ahşap lahitler de mevcuttu. Birçok mezar eşyası: ölülerin gözlerinde altın göz plakaları, gümüş ve altın yüzükler, kolyeler, şişeler, bronz iğneler, ahşap tabutların bronz kulpları vb. (Ankara Üniversitesi).¹⁹⁰

Yukarıda saydığımız bu buluntular arasında; diğer Roma şehirlerinde sıkça rastlanılan anıtsal nitelikteki devasa yapılara rastlanmaz. Başka bir ifadeyle devasa *Tapınaklara, Su Kemerlerine, Tiyatrolara, Amfi tiyatrolara* vs. ismini zikretmediğimiz daha birçok, Roma şehirleriyle özdeşleşmiş, yapıya veya bu yapıların harabesine birkaç istisna dışında henüz ulaşılabilmesi de ayrıca belirtilmesi gereken bir konudur. Bu durumun belki de en büyük sebebi, Arapgir’in sürekli mücadele sahasına dönüşmüş olması; İran ve Roma hududunda veya yakınında bulunmasıdır.

Roma İmparatorluğu zamanında Latin kültürü Anadolu’da pek fazla etkili olamamıştır; genellikle yönetici ve askeri sınıfı Romalılar oluşturuyordu. Kalabalık Latin toplulukları Anadolu’ya gelip yerleşmediğinden azınlıkların temsil ettiği Latin kültürü, Anadolu’nun yerel kültürü içerisinde zamanla erimiştir. Bu nedendir ki Rumlar, ne Romalılar ne Grekler ne de diğer milletler içerisinde gösterilmez.¹⁹¹

¹⁹⁰ Sinclair, 1989, s. 95

¹⁹¹ Latin kültürü için bkz. Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler – Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik Ve Hukuki Durumları**, Ankara 2001, s. 76 vd.

1.3. Bizans Dönemi

1.3.1. Bizans İmparatorluğu'nun Arapgir Ve Çevresine Hâkim Olduğu Yıllar, Frat ve Dicle Boylarında Bizans Ve Sasani Mücadelesi

Kavimler göçüyle alt üst olan Roma İmparatorluğu'nu düzenlemek isteyen Diocletianus (284-305), devletin savunulmasını kolaylaştırmak için imparatorluğu, bağımsız yöneticileri olan dört geniş bölgeye ayırdı. Kendisi de hâkimiyet merkezini doğuya, Nicomedia (İzmit)'ya nakletti.¹⁹² Lakin Bizans¹⁹³ Devleti'nin kurucusu olarak, Konstantinos (306-337) kabul edilmektedir. Bunun en büyük sebebi ise hiç şüphesiz İstanbul'u başşehir yapmasıdır. Zira Tuna ve Frat boylarından gelen tehlikelere karşı en stratejik yer burasıydı. Şehrin inşasına 324 yılında başlandı ve şehir 330 yılında törenle açıldı. Kurucusuna izafeten Konstantinopolis ismiyle tanındı.

İmparatorluğun hem doğusunda hem de batısında hüküm süren son imparator Theodosios (379-395) olmuştur. Bu dönemde Hıristiyanlık resmen devlet dini oldu ve putperestlik kanun dışı sayıldı (381). IV. Konsil'den sonra Ortodoks inancı kabul edildi. Ancak bu karar imparatorluğun doğu eyaletlerinde yaşayan monofizit ve Nastûrî inanç taraftarlarının merkeze bağlılığını zayıflattığı gibi zaman zaman devletten kopmalarını da kolaylaştırdı.¹⁹⁴

Theodosius'un Roma topraklarını iki oğlu, Arcadius ve Honorius arasında taksim etmesi (395) ile Arcadius, imparatorluğun doğusuna hâkim oldu. Böylece Bizans İmparatorluğu fiilen kurulmuş oldu.¹⁹⁵

Doğu Roma, V. asırda, monofisizme karşı muarız bir cephe almakla şark vilayetlerini bilhassa Suriye ve Mısırı, kendinden uzaklaştırdı.¹⁹⁶ İran Hududu: Çoruh ağzından başlayarak Doğu Anadoludan geçiyor ve Diyarbakır ile Mardin'in doğusuna

¹⁹² G. L. Seidler (çev. Mete Tuncay), **Bizans Siyasal Düşüncesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 451, Ankara 1980, s. 1

¹⁹³ Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra Doğu'da kalan parçasına (Doğu Roma İmparatorluğu), XVI. yüzyıldan itibaren Avrupalılar "Bizans" tabirini kullanmışlardır. Bizans tabiri için bkz. Ercan, 2001, s. 76

¹⁹⁴ Işın Demirkent, "Bizans", **DİA**, C. VI, İstanbul 1992, s. 230 vd. ; İstanbul, Avrupa'dan Fırat Irmağına giden yolun ortasında, Ege ve Karadeniz'i birbirine bağlayan Boğaziçi adlı deniz geçidinin keşiştiği stratejik bir konumda yer almaktadır. Bkz. Michael Grant (çev. Z. Zühre İlkelen), **Roma'dan Bizans'a- İ. S. Beşinci Yüzyıl**, Birinci Baskı, İstanbul 2000, s. 20

¹⁹⁵ Auguste Bailly (çev. Haluk Şaman), **Bizans Tarihi**, C. I, Tercuman 1001 Temel Eser 46, İstanbul 1974, s. 20 vd.

¹⁹⁶ A. A. Vasilev (çev. A. Müfid Mansel) **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, C. I, Ankara 1943, s. 130 vd.

varıyordu. Daha sonra Akdeniz'e giden kervan yolunu takiple Habur Çayı üzerinden Fırat'a; ondan sonra çölü aşarak Akabe Körfezine varıyordu.¹⁹⁷

Bizans'ın doğudaki en büyük rakibi, İran Sasani Devleti idi. 348 yılında İran Kralı Şapur, Nisibis'i kuşattı. O, yirmi bin civarında bir kayba rağmen kuşatmayı sürdürdü. Ancak Massagetler'in Doğu İran illerine saldırdığına dair haberle kuşatmayı kaldırdı ve Dicle kıyısından Oksus (Amu Derya) kenarına hızla yetişmeye çalıştı. İskit'lere karşı bir savaşın sıkıntı ve tehlikesi; İran'ın, Bizans'la bir barış yapmasına veya her iki devletin de savaşmaktan vazgeçmesine yol açtı.¹⁹⁸

Roma'nın, kuzeydeki toprakları kaybetse de doğudaki sınırları Cebelitarık'tan Frat'ın doğusuna dek ulaşıyordu. Fırat ve çevresi Bizans ve İran arasındaki çatışmaların eksik olamadığı bir yer oldu. Ağır vergiler yüzünden ezilen halk sık sık saf değiştirerek Bizans'ın karşısında yer aldı. Nisibis (Nusaybin) 363 yılında, İmparator İoviannus zamanında, Sasanîlere kaptırıldı. Nisibis ve Edessa (Urfa) şehirleri, İran ticaretinin buralara ulaşmasıyla oldukça zenginleşecektir.¹⁹⁹

531 yılında Bizans'ın Doğu Kuvvetleri Komutanı Belisarius, Mezopotamya'da, Daras kenti yakınlarında, yapılan savaşta İran ordusunu bozguna uğrattı lakin bir yıl sonra Fırat kıyılarında, Gallinicum'da, İranlılara yenilerek Bizans'a döndü.

Belisarius zamanında İran Hükümdarı Hüsrev üçüncü kez Bizans topraklarını işgal edecektir. Bu seferle Fırat'ı geçen Hüsrev hiçbir direnişle karşılaşmadan Kallinikus kentini ele geçirecek ve on binlerce Bizanslıyı tutsak edecektir. Bu durum karşısında Belisarius İranlıların üzerine yürümeye dahi cesaret edemeyecektir.²⁰⁰

Anadolu, V. yüzyılın ortalarından itibaren, VI. yüzyıl boyunca Bizans İmparatorluğu ve Sasaniler arasındaki çatışmalara sahne olmuştur. 564-642 yılları arasında bölge yeniden Bizans İmparatorluğu ve Sasaniler arasında bölündü. Buna göre; Vaspurakan (Van), Suinik ve Dvin'i içine alan bölge Sasaniler'de; Theodosiupolis (Erzurum), Melitene (Malatya) ve Diyarbakır civarını içine alan bölge Bizanslılar'da kalmıştır.²⁰¹

¹⁹⁷ Hâmit Sadi Selen, **Bizans Devlet (395-1453)**, Siyasî İlimler Ve Hukuk, s. 67

¹⁹⁸ Edward Gibbon (çev. Asım Baltacıgil), **Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, C. II, İstanbul 1987, s. 76

¹⁹⁹ Cyril Mango (çev. Gül Çağalı Güven), **Bizans-Yeni Roma İmparatorluğu**, Birinci Baskı, İstanbul 2008, s. 10-50.

²⁰⁰ Prokopilus (çev. Orhan Duru), **Bizans'ın Gizli Tarihi**, İstanbul 2001, s. 20, 44

²⁰¹ Güner Sağır, "**Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri**", s. 186, 183-205

611 yılında, İranlılar Kayseri'den uzaklaştırıldı. Lakin 613 yılında Antakya yakınlarında Bizans ordusu yenildi; İranlılar güneye doğru hareket ederek Damaskus (Dimaşk, Şam)'u istila etti ve kuzeyde Kilikya yolunu aşarak Tarsos (Tarsus) kalesini aldı. Bizanslılar, Armenia'dan da sürülüp çıkarıldı. 614 yılında Kudüs şehri üç haftalık bir muhasaradan sonra İranlıların eline geçti. 615 yılında bir İran birliği tekrar Boğaziçi kıyılarına kadar ilerlemiş olup; Bizans'ın başkenti Doğudan İranlılarca, batıdan ise Avar ve İslavlar tarafından tehdit edilmekteydi. 619'da İranlılar, Mısır'ı Bizans'ın elinden aldı.²⁰² 619-626 tarihlerindeki Bizans-Sasani savaşını; Avarların Konstantinopolis kuşatması izledi (626). Daha sonra Roma İmaratoru Herakleios (610-641), İran Hükümdarı II. Hüsrev'e karşı bir sefer düzenledi ve muzaffer bir şekilde geri döndü (628).²⁰³

1.3.2. İslam Devleti'nin Arapgir Ve Çevresini Fethi

İslam Devleti 7. yüzyılda, Anadolu'da belli başlı hudud şehirleri vasıtasıyla fetih ve gaza politikası yürütüyordu. Ayrıca Suriye'nin güvenliğini de bu şehirler vasıtası ile sağlıyordu. Müslümanların en uç şehirleri ise Malatya ve Kemah idi.

Belâzurî'den edinilen bilgiler şu şekildedir: Osman b. Affan (RA.) halife olunca Muaviye'yi Şam valisi yaptı. Muaviye Şam, el-Cezîre ve bunların hudutlarının valiliğini topladıktan sonra, Şimsat (Samsat), er- Ruhâ andlaşmasına göre feth edildi. “Habîb b. Mesleme, Şimsat'ın fethinden sonra, Kemh (Kemah) üzerine yürümüş fakat şehri alamamıştı. Safvan vefat ettiği 59 yılında, yanında Umeyr b. el-Hubâb es-Sülemî olduğu halde, tekrar buraya yürüdü. Böylece burayı Umeyr b. el-Hubab fethetti (678/679). Ancak daha sonra Rumlar Kemh'i tekrar ele geçirdi.²⁰⁴ Müslümanlar, 710'da ve sonrasında H. 105 (723/4) yılında Mervan b. Muhammad kumandasında²⁰⁵ ve Mesleme b. Abdilmelik idaresinde şehri yeniden fethetti. Kemh bazen Müslümanların eline geçiyor bazen de Rumlar tarafından işgal olunuyordu.²⁰⁶ Ebu Ca'fer, H. 133 (750/1)'de şehri Bizanslılara

²⁰² Georc Ostrogorsky (çev. Fikret Işıltan), **Bizans Devleti Tarihi**, TTK Yay. Dizi X- S. 7^b, Yedinci (Tıpkı Basım), Ankara 2011, s. 88 vd.

²⁰³ Cyril Mango, 2008, s. 223

²⁰⁴ El- Belâzurî (çev. Mustafa Fayda), **Fütûhu'l Büldân/Ülkelerin Fetihleri**, Birinci Baskı, İstanbul 2013, s. 214

²⁰⁵ Honigmann, 1970, s. 54

²⁰⁶ El- Belâzurî, 2013, s. 214

karşı tahkim etti. Bununla birlikte şehir 754/5 yılında İmparator Konstantinos'un hâkimiyetinde bulunmaktadır.²⁰⁷

H. 149 (766/767) yılında el-Mansur, Bağdad'dan hareket edip Hadîsetu'I-Musul'a indi. O, ilk başta el-Hasan b. Kahtebe'ye, ondan sonra Muhammed b. el-Eş'as'a, arkasından da bu ikisinin başına el-Abbas b. Muhammed'i kumandan tayin ederek Kemh üzerine yürümelerini emretti. Muhammed b. el-Eş'as Âmid'de öldü; el-Abbas ve el-Hasan yola devam ederek Malatya'ya vardılar; oradan yiyecek aldıktan sonra Kemh üzerine yürüdüler. El-Abbas, mancınık kurulmasını emretti böylece kale Müslümanlar tarafından fethedildi. Sonradan Rumlar, Kemh'in kapılarını kapattı. H. 177 (793/794) yılında, Abdülmelik b. Salih'in Şimsat valisi Muhammed b. Abdillâh b. Abdîrrahman b. Ebî Amretî'l-Ensari Kemh'e yürüdü; orayı fethetti ve bu yılın Rebiulahir ayının 14'ünde kaleye girdi. Burası, Muhammed b. er-Reşîd (809-813)'in kargaşalığına kadar Müslümanların elinde kaldı. İç karışıklıklar esnasında şehir halkı kaçtı ve Rumlar buraya hâkim oldu. Sonra Abdullah b. Tâhir, Me'mun'un halifeliği zamanında burayı yeniden fethetti (829).²⁰⁸ Fakat sonrasında birkaç Şimsat ve Kalilkala hıristiyanı *tat* patriçisi Bakrat b. Aşot (826-851) ile birlikte şehri hıyanetle Bizanslılara teslim etti. Honigmann'a göre, Şehir 846 yılında tekrar Arapların elindedir. Ancak 872 yılında Basileos, Khalda ve Koloneia thema'ları ordularını Fırat ile Arsinos arasındaki bölgeye saldırttı; o zamanlar Kemah ve Keltzene, Bizans hâkimiyetinde bulunmaktaydı.²⁰⁹

Malatya ise İyâd b. Ğanm'in, Habîb b. Mesleme el-Fihri'yi, Şimsat'dan Malatya'ya göndermesi yoluyla fethedildi. Sonradan şehir Müslümanların elinden çıktı. Muaviye Şam ve el-Cezîre valisi olunca, Habîb b. Mesleme'yi oraya gönderdi; o da şehri savaşla fethetti ve oraya şehrin valisiyle birlikte Müslümanlardan oluşan paralı askerler yerleştirdi. Rum²¹⁰ ülkesine gitmek isteyen Muaviye Malatya'ya geldi ve şehri, Şam ve

²⁰⁷ Honigmann, 1970, s. 54

²⁰⁸ El- Belâzurî, 2013, s. 215; Honigmann, 1970, s. 55.

²⁰⁹ Honigmann, 1970, s. 55

²¹⁰ Romalı, "Roma'ya mensup" anlamındaki Romaio isminin Arapça'ya geçmiş şekli olan "Rûm" kelimesi Arap-İslâm kaynaklarında Romalılar, Bizanslılar ve İslâm topraklarında yaşayan insanlar için kullanılmıştır. "Rum" ismi için bkz. Casim Avcı, "Rum", **DiA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 222. Rum ismi gerek Türkçede gerekse değişik biçimleriyle diğer dillerde Bizans'ı ve bilhassa Anadolu'yu ifade etmek için kullanılmıştır. Türkiye Selçukluları zamanında Rum adı daha yaygın bir şekilde kullanılarak doğrudan doğruya Anadolu kast olunmuştur. Birçok tarihi kaynakta "Rum Selçukluları" tabirini görmek mümkündür. "Rum" adı Osmanlı Devleti döneminde de kullanılmıştır. Fakat bir yandan "Rum-ili" şeklinde Balkanlarda gittikçe genişleyen bir bölgeye ad olurken, diğer yandan Anadolu'da ifade ettiği alan Selçuklulara nazaran daralmıştır. Bkz. Ercan, 2001, s. 76.

el-Cezîre ile başka yerlerden gelen insanlarla doldurdu. Malatya, Rum ülkesine yazın akınlar düzenleyen ordunun güzergâhı oldu. Abdullah b. ez-Zübeyr'in hilâfet iddiasında bulunduğu günlerde ise Malatya halkı şehirden ayrıldı. Rumlar şehre saldırarak yıktı ve sonra onlar da terk etti. Ermeni ve Nabatlı Hristiyanlardan bir zümre şehre yerleşti.²¹¹

Müslümanlar, H. 83 (702/703) yılında Abdullah b. Abdilmelik'in Turanta'ya savaşımdan sonra oraya indiler ve orada evler yaptılar. Burası Malatya'dan üç merhale uzaklıkta ve Rum ülkesinin içerisindeydi. Malatya, o günlerde yıkılmış bir haldeydi. Orada, Ermeni ve başkalarından yalnızca bazı zimmet ehli kimseler bulunuyordu. El-Cezîre ordusunun öncü birlikleri yazın buraya gelir, kış gelip kar yağınca kadar kalır ve sonra dönerlerdi.

Ömer b. Abdilaziz halife olunca, Turanta halkını onlar istemedikleri halde başka yere nakletti. O, bunu kendilerini düşmana karşı korumak için yapmıştı. Halk, hiçbir şeylerini bırakmadan bütün eşyalarını yanlarında götürmüş; sirke ve zeytinyağı küplerini de kırmıştı. Ömer b. Abdilaziz, onları Malatya'ya indirdi ve Turanta'yi yıktırdı. O, Malatya'ya Benî Âmir b. Sa'sa'a kabilesinden Ca'vene b. el-Hâris'i vali tayin etti.

Rumlar, H. 123 (740/741) yılında yirmi bin askerle yola çıkarak Malatya'ya indiler. Şehir halkı, kapıları kapattı; kadınlar dahi, başlarında sarıklar olmak üzere surların üzerine çıkarak savaştı. Malatya halkının bir elçisi yardım istemek için yola çıktı; posta hayvanına bindi ve er-Rusâfe'de bulunan Hişam b. Abdilmelik'in yanına geldi. Hişam, halkı Malatya'ya yardıma çağırdı. Daha sonra Rumların şehirden ayrıldığı haberi²¹² kendisine ulaştı. Hişam, Malatyalıların elçisini çağırdı ve bu haberi ona bildirdi. Elçi ile birlikte şehri korumak üzere askerler gönderdi. Hişam kendisi de savaşmak üzere hareket etti ve Malatya'ya inerek orada ordugâh kurdu; şehrin tamiri bitinceye kadar orada kaldı. Hişam, er-Rakka'dan geçmiş ve oraya kılıç kuşanmış olarak girmişti. O halifeliğinde, bundan önce kılıç kuşanıp savaşa çıkmamıştı.²¹³

²¹¹ El- Belâzurî (çev. Mustafa Fayda), **Fütûhu'l Büldân/Ülkelerin Fetihleri**, Birinci Baskı, İstanbul 2013, s. 216; Yermük Savaşı'ndan sonra Bizans ordusundan kaçanları takip eden İyâz b. Ganm, Malatya'ya gelerek şehir halkıyla cizye ödemeleri karşılığında bir alışma yaptı. Fakat Herakleios şehri yaktırdı. Bu olaydan sonra 638 yılın Habîb b. Mesleme tarafından feth edildi. Bkz. Gökür Göğebakan, **DİA**, C. XXVII, Ankara 2003, s. 469

²¹² El- Belâzurî, 2013, s. 216

²¹³ El- Belâzurî, 2013, s. 217.

Konstantin, H. 133 (750/751) yılında Malatya üzerine yürüdü; bu sırada Kemh Müslümanların elindeydi ve valisi Benî Süleym'den bir kimseydi. Kemh halkı, Malatya halkını yardıma çağırarak üzere bir adam gönderdi. Onlardan sekiz yüz atlı, Rumlara karşı çıktı. Rum süvarileri onlara saldırarak onları yendi. Konstantin yoluna devam edip Malatya'ya yöneldi ve oradakileri kuşattı. O günlerde el-Cezire'de karışıklıklar vardı; oranın valisi Musa b. Ka'b, Harran'da bulunuyordu. Malatyalılar, ona elçi gönderdiler ancak Musa onlara yardım edemedi. Konstantin bu durumu öğrendi ve Malatyalılara şunları söyledi:

“Ey Malatyalılar! Ben, sizin durumunuzu bildiğimden ve sultanınızın meşgul olmasından dolayı geldim. Eman üzere ininiz; şehri boşaltınız çünkü burayı yıkacağım ve sizleri bırakıp gideceğim.”

Şehir halkı, onun teklifini reddetti. Bunun üzerine Konstantin, şehre karşı mancınıklar yerleştirdi. Felâket şehir halkını zorlayınca ve kuşatma kendilerine ağır gelince, Konstantin'den kendilerine eman vermesini istediler; o da bunu verdi. Sonra şehir halkı göçe hazırlandı; kendilerine hafif gelen şeyleri yüklenip, ağır gelen şeyleri kuyulara ve çukurlara attıktan sonra şehirden çıktılar. Rumlar, şehirdeki son kimse çıkıncaya kadar kılıçları kınlarından çıkarılmış bir şekilde şehrin kapısına iki saf halinde sıralandılar; onların her biri, kılıcını karşısındakinin kılıcına doğru uzatmış bir halde sanki bir köprü vücuda getirmiş gibi durdular. Rumlar şehir halkını, emniyette olacakları yere kadar uğurladılar. Malatyalılar, el-Cezîre'ye doğru yönelerek, orada çeşitli yerlere dağıldılar. Rumlar, Malatya'yı yıktı. Orada bir ambardan başka hiçbir şey bırakmadılar; ambarın da az bir kısmını yıkmışlardı. Ayrıca Kalûziye kalesini de yıktılar.²¹⁴

Kâlîkalâ şehri Müslümanlar tarafından fethedildiği günden beri, oradaki halkı tarafından düşmandan korunmuştu lakin Kostantin ordusuyla Malatya'yı yıkıp, oradaki Müslümanları el-Cezîre'ye sürdükten sonra Mercu'l-Hasâ'ya indi ve Kevsan el-İrmini'yi, Kâlîkalâ üzerine gönderdi. O, şehri muhasara etti. O sıralar şehir halkı sayıca azdı ve valisi Ebû Kerîme idi. Şehir halkından iki Ermeni kardeş, şehrin surundaki kapalı bir gediği açıp Kevsan'ın yanına çıktılar ve onu şehre soktular. Kevsan da şehre hâkim oldu. O, şehir halkını öldürdü, esir aldı ve şehri yıktı. Kevsan, ele geçirdiklerini azgın Kaysere götürdü ve esirleri arkadaşlarına dağıttı. H. 139 (756-757) yılında el-Mansur, Kâlîkalâ

²¹⁴ El- Belâzurî, 2013, s. 217.

esirlerinden sağ olanlar için fidye ödedi, şehri yeniden bina ve tamir ettirdi. O, esaretten kurtardıklarını da oraya gönderdi ve oraya el-Cezîre halkından ve başkalarından asker yerleştirdi. Kostantin, el-Mu'tasimbillah'ın halifeliğinde Kâlîkalâ üzerine tekrar yürüdü ve şehrin suruna taş attırdı; neredeyse surları yıkılacaktı. El-Mu'tasım, beş yüz bin dirhem harcayarak şehri sağlam bir hale getirdi.²¹⁵

H. 139 (756/757) yılında el-Mansur, Salih b. Ali'ye mektup yazdı ve Malatya'yı yeni baştan yapmasını ve şehri tahkim etmesini emretti. Daha sonra İmam Abdulvehhab b. İbrahim'i, el-Cezîre ve hudutlarına vali tayin etmeyi düşündü. Abdulvehhab, yanında el-Hasan b. Kahtabe olduğu halde, Horasan halkından olan askerlerin başında H. 140 (757-758) yılında yola çıktı. El-Mansur, Şam ve el-Cezîre halkının da gönderecekleri asker sayısını tesbit etti. Böylece Abdulvehhab'ın yanında yetmişbin asker toplandı.

O, Malatya'da ordugâh kurarak farklı şehirlerden işçi topladı ve böylece Malatya'yı yapmaya başladılar. Malatya ile camiinin yapılması altı ayda tamamlandı. Malatya'ya yerleşen askerlerden her arâfeye -on ile onbeş arasındaki askeri birlik- iki ev yapıldı; bu evlerin ikisi şehrin aşağısında, ikisi de yukarı kısmındaydı. Ayrıca her iki evin arkasında bir de ahır vardı. Biri Malatya'dan otuz mil uzaklıktaki yere, diğeri ise, Fırat'a dökülen ve Kubâkıb denilen ırmağın kenarında olmak üzere silahlıklar yapıldı. El-Mansur, Malatya'ya dört bin savaşı yerleştirdi; bu savaşılar, kendi sınırları olduğu için el-Cezîre halkından seçildi. Bu askerlerin, kendi kabilelerinin yaptıkları yardımlar dışında, her birinin maaşına on dinar zam yapılmış ayrıca yardım olarak yüz dinar verilmiştir. Bundan başka Şehre yeterince silah koyuldu, Askerlere ziraat yapılan topraklar ikta olarak verdi ve Kalûziye kalesi yaptırıldı. Kostantin, yüz binden fazla bir orduyla, bu sırada harekete geçti ve Ceyhan'a indi. Arapların sayıca çokluğunu öğrenince korkudan geri döndü.²¹⁶

H. 141 (758-759) yılında Muhammed b. İbrahim, başlarında el-Müseyyib b. Züheyr'in bulunduğu Horasan askerleriyle birlikte Malatya'ya savaşa gönderildi. Muhammed, düşmanın saldırmaya cesaret edememesi için orada hudut muhafızı olarak kaldı. Bu durumu gören şehir halkı, Malatya'ya geri döndü. Rumlar, er-Reşîd'in

²¹⁵ El- Belâzurî, 2013, s. 230

²¹⁶ El- Belâzurî, 2013, s. 217 vd.

halifeliğinde Malatya'ya saldırmışlarsa da şehri ele geçirememişlerdir. Er-Reşî'd, onların üzerine yürüdü; onları mağlup ve perişan etti.²¹⁷

Zibatra eski bir Rum kalesiydi. Bu kale, eski el-Hades kalesiyle birlikte, Habib b. Mesleme el-Fihri tarafından fethedildi. Kale, el-Velid b. Yezid'in halifeliği zamanında Rumlar tarafından yıkılıncaya kadar ayakta idi. Sağlam olmayan bir şekilde yapılmıştı. Rumlar, Mervan b. Muhammed isyanında bu kaleye saldırdılar ve kaleyi yıktılar. El-Mansur, hisarı yeniden yaptırdı. Daha sonra tekrar saldıran Rumlar, onu yine yıktı. Er-Reşîd, bu kaleyi Muhammed b. İbrahim eliyle yeniden yaptırdı ve oraya asker yerleştirdi. El-Me'mun'un halifeliği zamanında, Rumlar kaleyi tekrar yıktı ve halkın otlaklardaki hayvanlarını alıp götürdü. El Me'mun kalenin tamir ve tahkim edilmesini emretti. Bizans İmparatoru'nun gönderdiği heyet, H. 210 (825/826) yılında el-Memun'a sulh teklifiyle geldi; O, buna cevap vermedi ve hudutlardaki valilerine mektup yazarak, Rum ülkesine saldırmalarını emretti. Bunun üzerine, valiler pek çok kimseyi öldürerek akınlar düzenledi ve büyük bir zafer kazandı. Ancak Yakzan b. Abdula'lâ b. Ahmed b. Yezîd b. Esîd es-Sülemî öldürüldü.²¹⁸

Rumlar, el-Mu'tasim b. Ebû İshak b. er-Reşîd'in halifeliği zamanında, Zibatra üzerine yürüdü; erkekleri öldürdü, kadınları esir aldı ve şehri yıktı. Bu habere çok hiddetlenen el-Mu'tasim intikam almaya karar verdi; Rumlara karşı savaşa çıktı ve Ammûriye'ye kadar ulaştı. O, Buraya varmadan önce birçok kaleyi tahrip etmişti. Ammûriye hücumla fethedildi. Savaşçılar öldürdü; kadınlar ve çocuklar esir alındı. Şehir tahrip edildi. Halife, Zibatra'nın yapılarak tahkim edilmesini ve oraya asker yerleştirilmesini emretti. Rumlar kaleye tekrar saldırdı, ancak onu almaya muvaffak olamadılar.²¹⁹

İbn Hurdazbih, 846 yılında, Suriye hudud kaleleri olarak 'Ayn Zarba, al-Haruniya, Kanisat as- Savda, Tall Cubayr'i göstermektedir. Ayrıca Tarsus varoşu olarak Mezopotamya hududunda²²⁰ve Rakka-Suguru'l-Cezire yolunda; Selgûs, Keysûm, Şimşat (Samsat), Malatiyye (Malatya), Zibatra, Hades; Hedes ile arasında 30 mil olan Mar'aş, Kemh, Hısn-ı Mansûr, Kûrus, Dulûk ve Ra'bân'ı saymaktadır.

²¹⁷ El- Belâzurî, 2013, s. 219.

²¹⁸ El- Belâzurî, 2013, s. 222 vd.

²¹⁹ El- Belâzurî, 2013, s. 223.

²²⁰ Honigmann, 1970, s. 40

Ona göre; Rakka'dan Aynu'r-Rûmiyye'ye 6, Tell-i Abdâ'ya 13, Surûc'a 20, Müzeniyye'ye 26, Sumeysat'a 32, Hısn-ı Mansûr'a 38, Malatiyye (Malatya)'ye 48, Zibetra'ya 53, Hades'e 57 ve Mar'aş'a 62 fersaktır. Daha sonra Mar'aş ve etrafı dağlarla çevrili olan ovanın içlerine ulaşılır.

İbn Hurdazbih, Malatiyye (Malatya)'den Kemh (Kemah)'e 4 fersah olduğunu kaydetmektedir.²²¹ Buna göre iki şehrin arası 4 saatlik bir yürüyüş mesafesine veya Fars fersahı ile 24, 92 kilometrelik bir uzaklığa denk gelmektedir. Bu bilgiden hareketle Arapgir'in, Suguru'l- Cezire içerisinde, Malatya topraklarına dâhil olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Keza Malatya'dan Kemah'a giden en kestirme yol Arapgir'den veya onun yakınında yer alan Ağın'dan geçmektedir. Ayrıca Mekke ve Medine arasındaki Cebelü'l-Arc dağından Şam arazisine, oradan Lübnan'a, Hıms'a, Senir'e ve Dimaşk'a varılır; daha sonra Antakya'ya, Lukâm olarak adlandırılan Massîsa dağlarına, Malatiyye dağlarına, Şimşat'a, Kâlîkalâ'ya, Hazar denizine ve "Kubuk" olarak adlandırılan Bâbu'l-Ebvâb'a kadar ulaşılır.²²²

İbn Hurdazbih, eserinde Fırat Nehri'nden bahsetmektedir. Buna göre, Kâlîkalâ yöresinin bir nehri olan Fırat, Rum topraklarından geçmekte ve pek çok akarsuyu mecrasına almaktadır. Örneğin; Şimşat bölgesinin bir nehri olan Arsinâs gibi. Fırat nehri, önce Kemah'a gelir, sonra Malatiyye'den iki mil ilerleyerek Cebelet'ya ve Sumeysat'a ulaşır. Buradan itibaren gemileri ve gemilerle dolaşanları taşımaya başlar ve Irak bölgesinin ekilebilir arazilerine (Sevâd) kavuşur. Bu nehirden bazı küçük nehirler Bağdat'ın ekilebilir arazilerinde kollara ayrılarak Dicle'ye dökülür. Fırat'tan ayrılan bazı kollar ise Kûfe'ye yönelir ve bu bölgenin ekilebilir arazilerini baştanbaşa geçer. Fırat nehri Medâin'in alt kesimlerinde Dicle'ye dökülür.²²³

1.3.3. Abbasilerin Çöküşü, Bizans'ın Arapgir ve Çevresine Tekrar Hakim Olması

Bizanslılar VIII. asrın ortalarında Malatya, Hişn Hlavziya ve Kalikala'yı tahrip etti.²²⁴ Ardından, 752 yılında, iki önemli hudut kalesi olan Theodosiopolis (Erzurum) ve Meletene (Malatya) Bizanslılar tarafından zapt edildi. Esirler Trakya'ya, Bulgar

²²¹ İbn Hurdazbih (çev. Murat Ağarı), **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, İstanbul 2008, s. 85.

²²² İbn Hurdazbih, 2008, s. 148.

²²³ İbn Hurdazbih, 2008, s. 149.

²²⁴ Ernest Honigmann, (çev. Fikret Işıltan), **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, İstanbul 1970, s. 39

hududuna yerleştirildi. Ancak bu başarılar kısa süren bir muvaffakiyetten başka bir şey değildi. Bu kaleleri Araplar (Abbasiler) tekrar geri aldı.²²⁵

Şarktaki durum Bizans lehine dönmeye başlamıştı; Gerek III. Leon devrindeki savaşlar gerekse ağır iç kriz Emevi hanedanını sarsmış ve hanedan nihayetinde, uzun bir iç savaştan sonra, Abbasî hanedanı tarafından ortadan kaldırılmıştı (750). Sadece hanedan değişmekle kalmamış; devletin merkezi de Dımaşk'tan Bağdat'a taşınmıştı. Bu da Bizans üzerindeki baskıyı hafifletmekteydi.

Bizanslılar, 863 yılında Malatya emîri Ömer'in bir akınına karşı büyük bir zafer kazandı. Amisos (Samsun)'a giren Emir Ömer, Müslüman ve Hıristiyan Pavlikianlardan oluşan adamlarıyla Petronas hâkimiyetindeki elli bin kişilik güçlü bir ordu tarafından Poson'da; kuzey, güney ve batı yönünden olmak üzere üç koldan köşeye sıkıştırıldı. Bu kuşatmada Ömer ve adamlarının büyük çoğunluğu canlarından oldu.²²⁶ 872 senesinde Basileios, Khalda ve Koloneia *thema*'larına mensup orduları Fırat ve Arsinos arasındaki bölgeye sevk etti. O sıralar Kamakha ve Keltzene Bizans hâkimiyetinde bulunuyordu. Bizans ordu kumandanı Kuhristophoros, 872 yılında, Pavlikianların üzerine yürüdü ve kati bir zafer kazanarak Tephrike (Divriği) başta olmak üzere birçok kaleyi tahrip etti. Pavlikianların ordusu dağıtıldı. Basileios, geçtiği yeri çöle çevirdi ve Malatya yoluna hâkim konumdaki Abara ve Taranta (Darende)'yı işgal etti.²²⁷ Basileios, 873 yılında Fırat bölgesinde ilerleyerek Zapetra (Zibatra, Doğanşehir) ve Samosata (Samsat)'yı ele geçirdi. Bizansın asıl hedefi Malatya kalesini almaktı; bu teşebbüsü ağır bir mağlubiyetle sonuçlandı. Fakat ileriki yıllarda Kapadokya ve Kilikya'daki ilerlemesi devam etti (878-879).

X. asırda İslam âlemi karışıklık içerisindeydi. Üstelik 927' den beri Bulgar tehlikesinden kurtulmuş bulunan Bizans İmparatorluğu da yönünü doğuya çevirmişti. Yirmi iki yıl Küçük Asya' da (920 - 942) ordusunu kumanda eden ve İkinci Tranyan (İkinci Belisaire) unvanına sahip Jean Courcouas, daha sonra Bardas Phocas ve oğulları Nicephore, Leon ve Konstantin idaresindeki ordu; mücadeleyi şiddetle ileri götürdü. 928' de, Theodosiopolis (Erzurum) zapt olundu; 934' te Melitene (Malatya), 944'te de Edesse

²²⁵ Ostrogorsky (çev. Fikret Işıltan), 2011, s. 155-156

²²⁶ John Julius Norwich (çev. Selen Hırçın Riegel), **Bizans- Yükseliş Dönemi (M.S. 803-1081)**, İstanbul 2013, s. 61 vd.

²²⁷ Ostrogorsky, 2011, s. 212; Honigmann, 1970, s.52

(Urfa) alındı. Ve burada saklı; İsa' nın mucizevi resmi olduğu iddia edilen tablo İstanbul'a götürüldü. Bizans saldırılarına devam ederek 949' da Germanika (Maraş)'yı, 957' de Amida (Diyarbakir)'yı ve 958' de Samsat'ı işgal etti. Böylece; Bizans, sınırlarını Halys (Kızılırmak)'tan, Fırat ve Dicle' ye kadar tekrar götürdü. Sebastee (Sivas), Mezopotamya, Seleucie (Silifke) ve Lykandos (Malatya) vilayetleri yeniden tahkim edildi.

Bizans ordusunun işgalleriyle Ermeni ve Gürcüler, Abbasi hâkimiyetinden sıyrılarak Bizans İmparatorluğu'nun nüfuzu altına girdi. Böylece X. Asırda Ermeniler, imparatorluğun işlerinde önemli roller üstlendi; devlete asker, general, idareci, diplomat ve hatta imparator dahi yetiştirdi.²²⁸ I. Gagik (990- 1020)'in ölümünden sonra Armenia olarak adlandırılan bölgede karışıklıklar çıkmış ve bu durumdan faydalanan İmparator II. Basileos (Basileios), Gürcüstan'ın bir kısmıyla beraber Vaspurakan bölgesini ilhak etmiştir. Ermeni Ani krallığı, Gagik'in oğlu ve halefi, İoannes Simbat'a kalacak ve onun ölümünden sonra Bizans imparatorluğuna geçecektir.²²⁹

İmparator II. Basileios, 1022 yılında yaptığı istilayla 40 bin Ermeni'yi Anadolu'nun farklı yerlerine sürgün etti. Akabinde IX. Konstantin, 1046 yılında, Ermeni hanedanlarını katletmek suretiyle yok etti. Böylece Ermeniler siyasi bir birlikten yoksun hale geldi.²³⁰

1.3.4. Arapgir Çevresindeki Bizans Yerleşim Yerleri

Eski Arapgir-Divriği yolu 83 km ve 5-8 saat kadar sürmektedir. Yüzey zahmetli ve bazı eğimler sıradan arabaların gücünü ve frenlerini zorlamaktadır. Yol, eski Arapgir kasabasının güneybatı ucunu iki katına çıkarır ve dönemeçler üzerinde yükselir. Daha sonra taşlı bir vadiye tırmanarak Arapgir Çay vadisinin yukarısındaki taşlı ve neredeyse ağaçsız bir yaylayı geçer. Bu vadi daha sonra neredeyse imkânsız bir eğimle vadi tabanına iner.

²²⁸ Charles Diehl (çev. A. Göke Bozkurt) **Bizans İmparatorluğunun Tarihi**, İstanbul 2006, s. 84-85; Basileios ve kayınbiraderi Khristophoros, 872 yılında Pavlikanlar (Pauloşçular) üzerine iki sefer düzenleyerek, onların üst olarak kullandığı, Tephrike (Divriği)'yi yerle bir etmiş ve liderleri Khrysokheiros'u öldürmüşlerdir. Onlar, Zapetra (Doğanşehir) ve Samosata'nın yanı sıra Fırat Vadisi'ndeki başka kaleleri de ele geçirdi. Lakin Melitene (Malatya) direnerek Onların, Tarsus yakınlarında, geçici olarak gerilemelerine ve hız kaybetmelerine yol açtı. Bkz. John Julius Norwich, 2013, s. 86.

²²⁹ Ostrogorsky, 2011, s.291 vd.

²³⁰ "Kronoloji", **Bilim ve Aklın Aydınlığında eğitim- Aylık Eğitim Dergisi**, Özel Sayı, Yıl 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 138.

Arapgir Çay vadisinin kuzey tarafında, yerel tariflerden tarih öncesi gibi görünen bir alanı taşıyan bir kaya vardır. Güney kıyısındaki Harpuzik köyünün adıyla tanımlanmaktadır. T. A. Sinclair'a göre, "Harpuzik", bir Bizans temalı başkent olan Charpezikion'un (Yunanca biçimi) adıyla bağlantılı olmalıdır; bu tema (?) başkenti neredeyse kesinlikle Arapgir'de yer alacaktır. Bu nedenle adın taşınmış olması gerekir. Arapgir Çay geçidinin hemen ötesinde, 23-24 km, 1 ½ saat. Modern Arapgir'den yol, 3 km. Harpuzik köyü, Arapgir'den yolun 17 ½ kilometresinin altındadır. Ondan bölgeye, muhtemelen Arapgir Çayını çok az sorunla geçerek ¾ saatlik bir yürüyüş olabilir (1982).

Sinclair'dan öğrendiğimize göre, Hozakpur (Ağın yakınlarında)'un kuzeyindeki Sulak adlı yerde bir Bizans (?) Mezarlığı vardır (1972). Ancak mezarlığın hangi döneme ait olduğu kesin değildir.

Maşker adlı yerleşim yeri: Yörenin Roma ve Bizans dönemlerinde yoğun bir yerleşime sahne olduğu söylenmektedir. Keza Sinclair, bölgede iki bazilika kilisesinin olduğunu belirtmektedir.²³¹

Pağnik (Pağnik Öreni): Bir Geç Roma kalesi, muhtemelen Dascusa'ya aittir. Höyüğün tepesi güneybatıdan kuzeydoğuya yaklaşık 130 m. uzunluğunda ve yarılmanın etkisiyle güneydoğu yamacı Fırat kıyısına dik bir şekilde düşüyordu. Bu taraftaki duvar aşağı yukarı düzdü ancak diğer yerlerde, alanın şekli, duvarın bir dizi kısa düz bölümler halinde dönmesini ve bunun sonucunda yaklaşık 70 m. genişliğinde bir çokgen oluşmasını gerektiriyordu. Konumlarına göre açık sırtlı, "D" şeklinde, at nalı şeklinde veya ¾ daire şeklinde alışılmış kuleler vardı. Daha büyük kulelerin kiremitli çatıya destek sağlayan bölme duvarları vardı. Üçü arkada olmak üzere dört kapı bulunmaktadır. Duvarları, bazıları MS 1. yüzyıldan kalma dâhil olmak üzere yeniden kullanılmış malzemelerden yapılmıştı. Duvarların arkasında, çoğu yerde işgal, küçük odalar dizisi vardı. Teshirin iki farklı aşamasına kanıt gibi görünse de bütün olarak aynı yapıları; aynı kat dâhil, ikisinde de kullanılıyordu. Bazı kuleler kısmen yeniden inşa edilmişti. Duvarların arkasındaki binalar dizisinin yalnızca bir notasında yeniden inşa edildiğine dair kesin kanıtlar vardı; burada ikinci evrenin zemini damgalı topraktı, önceki kat ise fayanstı. Diğer her yerde (her iki aşamada) damgalı toprak kullanılmıştı. Birinci ve ikinci aşamalar, her iki tabakada bulunan sikkelerle sonraki evrenin birikiminin ilk aşamayı örttüğünün açıkça

²³¹ Sinclair, 1989, s. 63 vd, 94

görülebildiği bir noktada, kabaca tarihlenebilir. Birinci alt tabakadaki sikkeler, II. Constantius ve Julian (355-361) ve I. Theodosius (393-395) sikkeleri idi. Bu da ikinci evrenin, 4. yüzyılın sonlarına ya da 4. ve 5. yüzyılın başlarına denk geldiğini göstermektedir. Kale muhtemelen 5. yüzyılın başlarında terk edildi; 5. yüzyılın ortalarında kesinlikle terk edildi. Bölgenin kuzeydoğusundaki bir yarımada da bir Erken Bronz Çağı yatağı açığa çıkarıldı: defin, bir çömlek cenaze töreni dâhil.

Hoşrik: Kalecikler höyüğünün 900 m. kuzeybatısında ve küçük bir vadinin yukarısında (dolayısıyla Ağın'a doğru ve gölün kenarından sadece birkaç metre uzakta) bir nokta. Alan A. 18 metre uzunluğunda ve 7 metre genişliğinde; 11 metre uzunluğunda bir odası olan dikdörtgen bir bina. Basılmamış zemin kumaşında bulunan Diocletian sikkesi (284-305), yapının Diocletianus döneminde veya sonrasında inşa edildiği anlamına gelir. Zeminin hemen altındaki dar kanallardan oluşan sistem (hiç şüphesiz nemi azaltmak için) bir tahıl ambarını öneriyordu ancak herhangi bir tahıldan söz edilmiyordu. Alan B. MÖ Birinci Binyılın Duvarları ve çanak çömlekleri; Tunç Çağı'na ait yapı kalıntısı yok. Alan E. bir kilise; muhtemelen Bizans dönemi. Doğu ucu apsisli, içi yarım daire biçimli, dıştan beş kenarlı, ondan çıkıntı yapan düz bir duvardı. Aksi halde dikdörtgen gibi görünüyor. Ancak batı ucu kazılmadı; kazılan herhangi bir doğu-batı duvarının en büyük uzunluğu 10 metre idi. Kilisenin duvarları daha sonra, iç kısım, bir dizi küçük ev veya oda olarak işgal edildiğinde; ev duvarları haline getirildi. Yapı, ilk olarak 5. yüzyıldan kalma bir kilise (?) idi, 6 veya 7. yüzyılda bir eve dönüştürüldü ve belki de 11. yüzyılın sonlarında terkedildi.²³²

Kalaycık: Belli büyüklükte EBA yerleşimine rastlanmıştır ve kesinlikle Kalkolitik ve LBA işgalleri vardır. Ancak Hıristiyanlık öncesi dönemin gerçekten yoğun işgali, bu amaçla klasik dönemi dışlayan, sözde “Birinci Milenyum” idi. Birinci binyıl çanak-çömlekleri arasında Urartu çanak-çömleğine çok benzeyen kaplar ve tabaklar vardı ve ovanın bu ucuna kadar Urartular veya güçlü Urartu etkisi yayılmış gibi görünüyordu. Klasik dönemin birbirini izleyen yerleşimleri küçüktü ancak aşağıdaki “Bizans” katmanları yoğun bir işgalin kanıtlarını içeriyordu. 11. yüzyılda veya en azından “Bizans” işgalinin sonunda köy oldukça büyüktü ve etrafı bir duvarla çevriliydi; duvar, 11. ve 12. yüzyıllarda olduğu düşünülen, sonraki “İslami” yerleşimde de ayakta tutuldu. Bunun

²³² Sinclair, 1989, s. 94 vd.

Müslüman bir yerleşim yeri olduğuna dair hiçbir kanıt verilmedi. Ancak burada bulunan Artuklu sikkesi ve Artuklu çanak çömleği, Müslüman kullanıcıların ve hatta Müslüman sanatçıların değil, sadece dönemin kanıtıydı.²³³

1.4. Arapgir'deki Eski Çağdan Günümüze Ulaşan Buluntu Yerleri

1.4.1. Kaya Mezarları

Alıçlı (Hasdek) Kaya Mezar Odaları: Geben Arası, Never, Otaba ve Salınbaşı mevkilerinde Kaya Mezarlarına rastlanmaktadır. Gebenarası mevkiinde bulunan kaya mezar odasının ön cepesi kemer oymalı olup, içinde üç mezar sekisi bulunmaktadır. Ayrıca girişin üstünde de küre şeklinde bir delik bulunmaktadır. İçerisinde; girişin solundaki sekinin üstünde -duvar yüzeyinde- yarım kemerli niş bulunmaktadır.

Never Mevkiinde bulunan mezar, yerleşim alanının güneydoğusunda veya kümbetin 100-150 m. kadar güneyindeki kayalık alanda yer alır. Mezarın içinde sedirler yer almakta olup, orta kısım sanduka şeklinde yontulmuştur. Girişten orta boşluğa bir basamak yapılmış, odanın içi dairesel şekilde oyulmuş ve kırmızı boya ile geometrik şekiller çizilmiştir. Mezarın girişi kuzeye bakmaktadır.

Otaba mevkiinde bulunana mezarlar, güney yönündeki kayaya oyulmuştur. Kaya üzerinde, yönleri güneybatıya bakan, üç ayrı mezar odası bulunmaktadır. Mezarlardan en kuzeydeki yarım ay biçimli bir girişe sahip olup, ortadaki boşluğu çevreleyen üç ölü koyma sekisi mevcuttur. İkinci mezar bahsettiğimiz mezarın 2 m. kadar doğusunda yer alır. İçerisinde ölü için seki yapılmamıştır. Bu mezar tahrip edilmiş vaziyettedir. Sonuncu mezar ise bir öncekinin devamında güneydoğu istikametinde uzanan kaya bloğunda yer alır. İçe doğru açılmış nişli girişten mezara girilmektedir. Girişin üstünde havalandırma deliği bulunmaktadır. İçeride gömü sekisi yer almaktadır.

Bir diğer mezarlık ise Salınbaşı mevkiinde bulunmaktadır. Burada kaya üzerine oyulmuş 5 tane mezar odası yer almaktadır. Mezarların yönü güney doğuya bakmaktadır. Mezarların çoğu tahrip edilmiş olup farklı amaçlar için kullanılmıştır. 5 Nolu Oda, 4 Nolu Odanın doğu tarafına düşmektedir. Giriş yeri tahrip edilen mezar odasında üç adet seki, kırmızı doğal baya ile boyanmış geometrik çizgiler, girişin sağ alt tarafında havalandırma

²³³ Sinclair, 1989, s. 95

deliği ve sağ üst tarafta (kare şeklindeki nişin içinde) kabartma stilize insan figürü bulunmaktadır.²³⁴

Yazılı (Saldek) Kaya Mezarı: Karamuk Mevkiinde yer alan mezar, Roma Dönemine (M.S. 3. yy) tarihlendirilmektedir. Mezar girişi batı yönünde olup; mezarın içinde sağda-solda ve karşıda olmak üzere üç adet seki bulunmaktadır.²³⁵

Çiftlik Kaya Mezarları: Amuran (Çakırsu)'a bağlı Çiftlik (Eski Amuran-Amran) yerleşiminde yer almaktadır. Kaya mezarlarının bulunduğu yer bölgede yaşayan ahali tarafından "Tandırılık" olarak adlandırılmaktadır. Tandırılık olarak adlandırılmasının sebebiyse, oda şeklindeki mezarın içinde yer alan ve tandırı andıran silindirik şeklindeki çukurdur. Bu çukur yaklaşık 1m. veya daha fazla derinliğe sahip olup; eski tarihlerde yetişkinler için kullanılan küp mezarlar kadar geniştir. Mezarın sedirleri yoktur. 7-8 m veya daha fazla bir yüksekliğe sahip olan kaya bloğunun orta kısmında yer alır. Mezara hem üstten hem de alttan inilip çıkılabilmektedir; üst kısmında kayaya oyulmuş bir merdiven, alt kısmında ise çentik şeklinde oyuklar bulunmaktadır. Muhtemelen ölen kişinin cesedi bu mezara konularak çürümeye terk ediliyordu. Başka bir ölen olursa, önce ölen kişinin kemikleri toplanarak tandır şeklindeki çukura doldurulur ve yeni ölenin cesedi mezar odasına konuluyordu. Mezar girişinin kapatılması için girişin önüne de oyuklar açılmıştır. Muhtemelen ağaç veya sal taşlarla kapatılıyordu. Mezar içerisindeki çukurların bir benzeri mezar dışında, kayanın zemin kısmında, bulunmaktadır. Bunların da ağız kısmında taşla kapatılmasını mümkün kılan oyuklar bulunmaktadır. Bu mezarlar Bostancık Mahallesi kadar uzanmaktadır ve Bostancık Mahallesi sınırları içerisinde bir Kaya mezarı onun karşısındaki tepede de bir Tümülüs mezar yer almaktadır. Tandırılık denen kayalık yerin üstü, güneydoğuya doğru ve üçürümün kenarına uzanan kayanın üzeri, düz bir alan olup eski yerleşim yeri olduğuna dair kalıntılar halen mevcuttur. Burada kaya yüzeyine oyulmuş ve kanallarla birbirine bağlanan, fazla derin olmayan, daire şeklinde çukurlar yer almaktadır. İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Tarih Bölümünden Doç. Dr. Yahya BAŞKAN, bu oyukların üzüm gibi meyvelerin ezilerek suyunun çıkarılması amacıyla kullanılmış olabileceğini söylemiş olup, akla uygun gelmektedir. Bu ve buna benzer yapılara Arapgir'in birçok yerinde rast gelmek mümkündür.

²³⁴ Gebenarası, Never ve Otoba mevkiindeki mezarların Roma Dönemine ait olduğu üzerinde durulmaktadır (M.S. 3. yy.). Ayrıntılı Bilgi için bkz. Malatya Kültür Envanteri, s. 161-165

²³⁵ Malatya Kültür Envanteri, s. 181

Hoşirik Kaya Mezarları: Bostancık mahallesine bağlı Bulgurlu (Poşeyin-Puşeyin) mevkinde, doğuya bakan kayalıkta, iki tane kaya mezar odası bulunmaktadır. Mezarların bulunduğu mevkii günümüzde Hoşirik adıyla anılmaktadır. Mezarların en belirgin özelliği, mimarisiyle birlikte süs veya motifleridir. Mezarların iç duvarlarında nişler bulunmaktadır. Mezar zemininin orta kısmı dikdörtgen şeklinde oyuktur. Mezarların yerden yüksekliği 1,5 m. yakındır. Ayrıca mezar girişinin üzerinde, alınlık kısmında, kitabe yeri mevcutsa da kitabe bulunmamaktadır. Mezarlara dışarıdan bakıldığı zaman dorik tarzı sütun kabartmalarına yer verildiği dikkat çekmektedir.

Güneydeki mezar, diğerine göre, daha iyi durumdadır. Yarım ay şeklindeki kemerli niş içerisinde ve alınlıkta dikdörtgen kemerli ikinci niş bulunmaktadır. Mezarın dıştaki alınlığında, kabartma stilize insanfigürü bulunmaktadır. Mezar odasının içindeki, orta boşluğun batısında, güney ve kuzeyinde olmak üzere, duvarlarda yarım ay şeklinde nişler mevcuttur.²³⁶ Mezarlar Arapgir civarındaki benzerlerinden bazı özellikleriyle ayrılmaktadır. Mezarların en ayırt edici özelliği: Dikdörtgen alınlığı, sütun kabartması ve üzerindeki bitki vs. motifleriyle anıtsal nitelikteki mimarisidir.²³⁷

Bu bakımdan ölen kişilerin önem verilen şahıslar olduğunu veya toplumun önde gelen şahsiyetleri arasında yer aldığını göstermektedir.

Kuzeydeki Odanın kapı girişi 77x64 cm, iç mekânı 198x141 cm. ve yüksekliği 156 cm. boyundadır. Mezarın dıştaki alınlığının yerdeki yüzeyinden başlayan kabartma stilize insan figürü deforme edilmiştir. Ana girişin iki tarafında kabartma sütunlar mevcuttur. Mezarın içindeki orta boşluğun karşısında, sağında ve solunda yarım ay biçimli nişlere ve mezar sekilerine yer verilmiştir.

Güneydoğudaki Mezar, Kuzeydekinden 7 m. kadar uzaktadır. Yarım ay şeklindeki nişli alınlığın bir kısmı kopmuştur. Dikdörtgen biçimli girişin üstünde yarım ay biçimli (32x22 cm.) niş bulunmaktadır. Kenarları kabartmalıdır. Kırık yerde stilize palmet motifi vardır. Ayrıca girişin kenarları stilize hayat ağacı motifiyle bezelidir. Mezarın içinde sekiler ve üç duvarında nişler yer almaktadır.²³⁸

²³⁶ Demirbağ, Fırat vd. , 2013, s. 138

²³⁷ Özman, 2016, s. 15

²³⁸ Bkz. Malatya Kültür Envanteri, s. 171

Bahçeler Kaya Mezarları: Bostancık'a bağlı Bahçeler mezarında yer almaktadır. Bahçeler'in 150-200 m kadar doğusundaki kayalara oyulmuştur. Mezarlardan bazıları kayaların yıkılmasıyla kaybolmuştur. Mezarlar kayalık alanın batıya bakan kısmında yer alır. Sade yapıda ve oldukça küçük olan mezarların iç kısmında sekiler mevcuttur. Bu mezarlardan üç tanesi sağlam olarak günümüze kadar ulaşmıştır.

Mezarların dayandığı kayalık arazinin güneydoğuya doğru uzanan tepesi üzerinde, koruma çakılları etrafa yayılmış, bir de Tümülüs tipi mezar bulunmaktadır. Ayrıca bu mezarların Kuzey tarafındaki düz alanlarda da yüzeydeki kayalara oyulmuş benzer mezarlara rastlanmıştır.

Gevur Kızı'nın Mağarası: Bostancık Mahallesi'nin merkezine 1,5-2 km kadar uzaklıkta, "Tanışman" denilen mevkinin kuzeyindeki kayalıkta, birden fazla kaya mezar odasına rastlanmış olup, bazı doğal oluşumlu mağaralarında bu amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu mezarlardan biri, yöre ahalisi tarafından "Gevur Kızının Mağarası" olarak adlandırılarak gelmiştir; mezar bir kişinin oturur vaziyette girebileceği kadar yüksekliğe ve sade bir görünüme sahiptir. Mezarın girişi, kare şeklinde ve iç içe geçmiş nişlerden olup, kuzeydeki meşelik alana bakmaktadır. Aynı kaya kütesinin doğuya bakan kısmında da kaya mezarları yer almaktadır. Bunlardan biri kaya bloğunun yüksekçe bir notasında bulunur ve mezar girişinin, ölüyü koyduktan sonra, kapatıldığına dair iki yanında oyuklar mevcuttur.

Keza İslami dönemde bu yerin, Kaya mezarlarının bulunduğu sahanın, mezar taşı kesilen bir alan olduğu bilinmektedir. Mezar taşları kaya mezarlarının günyindeki kayalardan kesilmiş olup, kaya mezarlarına herhangi bir zarar verilmemiştir.

Eski Arapgir Mahallesi Kaya Mezarları: Mahallenin 1 km kadar dışındaki, Bostanpınarı ve Dinlencek mevkinde, kayalık alanda mezar odaları bulunmaktadır.²³⁹ Ayrıca Budamabaşı ve Kombaşı mevkiilerinde de kaya mezarlarına rastlanmaktadır.

Bostanpınarı mevkiinde 5 adet Kaya mezar odası bulunmaktadır. 3 Nolu Mezar dikdörtgen niş alınlıklı olup içi düzdür. Mezar içerisindeki diğer bir girişle başka bir odaya girilir. Burada ölü koyma sekisi mevcuttur ve dışarıya oyulmuş 40x40 cm. ölçüsünde havaldırma yeri bulunmaktadır. 4 ve 5 Nolu Mezarlar Tonozlu bir görünüme

²³⁹ Bkz. Hasan Demirbağ, Fahreddin Fırat vd. , **Medeniyetin Beşiği Malatya, Malatya Valiliği/Malatya Kitaplığı Yayınları**, Kültür-Sanat Dizisi 2, İstanbul 2013, s. 137

sahiptir. 4 Nolu Odada sekiler ve orta boşluk bulunur. 5 Nolu Mezar, 4 Nolu odanın 50 m. solunda (doğusunda) yer alır. İç mekâna tonoz görüntüsü verilmiş olup, taban kısmı düzdür.

Budambaşı Mevkiindeki mezar, kaya kütesinin kuzeye bakan kısmına oyulmuştur. Mezar girişi oval bir şekle sahiptir. Mezarın içi tonoz şeklindedir. Girişin ölçüsü 130x120 cm'dir. İç mekân yüksekliği 180 cm, genişliği ise 190 cm'dir.

Dinlencek mevkiinde kayalara oyulmuş üç tane mezar odası bulunmaktadır. 1 Nolu Mezar, Bostanpınarı kaya mezarlarından yaklaşık 200 m. uzaklıkta ve doğu tarafındaki ayrı bir kaya kütesine oyulmuştur. Mezarlar aşağı yukarı Bostanpınarı'ndaki mezarlara benzemektedir.

Kombaşı Kaya Mezar Odaları, iki tanedir. Mezarlardan birinin girişine, taban kısmında, su akıtma oyuğu açılmıştır. Orta kısmın üç tarafında mezar sekileri mevcuttur. İkinci mezar ise bahsettiğimiz mezarın 40-45 m. doğusunda devam eden kayalığın üzerinde yer almaktadır.²⁴⁰

Kuyulan Taş Sandık Mezarları: Kuyulan mevkiinde bulunan mezarlar, karstik yapıdaki arazide, doğal çukurlar kullanılmak ve kayalar oyulmak suretiyle açılmıştır. Sandık şeklindeki mezarların üzerleri "sal taşı" veya ovale benzer plaka taşlarla kapatılmıştır. Hellenistik veya Roma dönemlerine ait olduğu düşünülen mezarların güneyinde "Roma Yolu" ve kale kalıntıları bulunmaktadır.²⁴¹

Yazılı Mağara Kaya Mezarı: Osmanpaşa Mahallesinde; Kalenin bulunduğu tepenin güney yamacındaki kayalık alanda yer almaktadır. Mezar kare planlı ve tek tonozludur. Mezar odasının güney ve batı duvarlarında birer seki bulunmaktadır. Mezar girişinin güneye düşen kenarında, kaya üzerinde ve *Tabula Ansata* içerisinde Grekçe "Ponponios, bu yazıtı (mezarı) kederli anneye birlikte çok sevgili kızı Ponponia için yaptı" ifadesi yer almaktadır. MS II. yüzyılın sonu veya III. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir.²⁴²

Onar Köyü Kaya Mezarları: Onar mahallesinin Kayadibi mevkiinde bulunmaktadır. On dokuz kaya mezarı ve bir kaya barınağından oluşmaktadır. Bu mezarların genişlikleri

²⁴⁰ Malatya Kültür Envanteri, s. 167 vd. , 170, 173.

²⁴¹ Demirbağ, Fırat vd. , 2013, s. 137

²⁴² Demirbağ, Fırat vd. , 2013, s. 137

ve yükseklikleri birbirinden farklıdır.²⁴³ Mezar odalarının girişleri, yaklaşık 2-2,5 m yükseklikteki nişlerin içinde yer almaktadır. Mezar odalarında sanduka şeklinde oyuklar bulunmaktadır; girişin karşısında ve yanlarında olmak üzere üç tane kiline (ölü yatağı) yer almaktadır.²⁴⁴ Bazı mezarların içinde geometrik şekil veya figürlere rastlanmaktadır.²⁴⁵ Mezarlığın batı tarafında gösterişli bir girişin olduğu; yıkılan kayalardan ve izlerden anlaşılmaktadır.

Onar Köyü Resimli Mağara: Onar Kaya mezarları arasında batıdan doğuya doğru 10. sırada yer almaktadır. Kaya mezarları arasında mimarisi açıdan büyük bir tezat teşkil etmektedir. Mezar odasına 50x60 cm. ölçülerinde oval ve düzensiz bir girişten girilir. Burası 190x170 cm. ölçülerindedir. Bu odanın arka duvarının sağ çaprazında yer alan 65 cm. genişliğinde ve 25 cm. derinliğindeki bir gedikten ikinci odaya girilir. Bu oda ise 80 cm. genişliğinde ve 160 cm uzunluğundadır. Mezar odasının ortasında 145x50 cm. ölçülerinde tabana oyulmuş bir mezar teknesi mevcuttur. Bu mezar odası diğerlerinden küçük olmasına rağmen içerisindeki resimler son derece önemlidir.

Oda girişinin solundaki duvarda farklı kompozisyonda sıralanan at resimleri yer alır. Atlar oldukça belirgin ve başarılı bir şekilde çizilmiştir. Ayrıca atların kuyruklarının düğümlü²⁴⁶ oluşu son derece önemli olup, eski bir Türk geleneğini hatırlatmaktadır. Nitekim Altaylardaki eski kurganlardan Sovyet arkeologlarının çıkardığı ve şu ana kadarki keşfedilen en eski Türk halısı olma özelliğini taşıyan “Pazırık Halısı” üzerinde yer alan süvarilerin bindiği atların da kuyrukları bağlı olarak nakşedilmişti. Bu uygulamanın canlı örneğini, kaynaklardan öğrendiğimize göre, Sultan Alp Arslan vermiştir. Sultan, Malazgirt zaferi öncesinde atının kuyruğunu bizzat kendisi bağlamıştır.²⁴⁷ Atlar alt ve üstten birbirinden farklı bir bezemeye çevrelenmiştir. Üstteki şerit dokuma halıların uç kısmındaki püskülleri anımsatmaktadır. Alttaki kırmızı şeridin üstünde düz bir çizgi, onun altında ise bir sırayı takip eden kare şeklindeki kutucuklar yer alır. Bu kutucukların kimi kırmızı renkte boyanmış olup, kiminin ise içinde çapraz şekilde yerleştirilmiş kılıcı andıran figürler yer almaktadır. En altta ise bir zincirin halkalarını

²⁴³ Özman, 2016, s. 5-14

²⁴⁴ Demirbağ, Fırat vd. , 2013, s. 142

²⁴⁵ Malatya Kültür Envanteri, s. 175

²⁴⁶ Özman, 2016, s. 11 vd.

²⁴⁷ Bu konuya Malazgirt Zaferi Bahsinde yer verilmiştir.

andıran sarmal uzanmaktadır. Onun altında da tam belirgin olmayan çizimlerle elinde bir şey tutan insan figürleri ve bunların arasında bir güneş resmi bulunmaktadır.

Bilinen en eski devirlerinden beri Türk düşüncesinde, güneşe hususi bir yer verildiği görülmektedir. Hunlar'da, Güneş, doğunun, Ay ise, batının sembolü idi. Güneş'e üç kez diz çökülerek selam verildiğini, çadır kapısının da – özellikle törenlerde – doğuya açıldığı bilinmektedir. Ayrıca Türk düşüncesinde ve destanlarında “güneş dişi, ay ise erkek” olarak temsil edilmektedir.²⁴⁸

Arka oda girişinin bulunduğu duvarda ise karışık bir betimlemeye yer verilmiştir. En solda bir süvari, ortada bir deve ve en sağda ise sağında ve solunda insan figürleri bulunan ve bir çadırı andıran, sivri uçlu bir çatıya sahip, yapı ve bu sahnenin altında koyun veya keçilerden oluşan bir sürü ve bir çoban resmedilmiştir. Devenin çift hörgüçlü olarak betimlendiği açık olup; Asya devesinin resmedilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.²⁴⁹

Koru Kaya Mezar Odası: Mahalleye, Arapğir – Ağın yolunun 18. km'sinden sağa 1 km. kadar gidildikten sonra varılır. Kayabaşı mevkiindeki kaya mezar odasına ise köyün içinden 2 km'lik bir yol kat edilerek ulaşılmaktadır. Bu Çekmecenin Mezar olarak da adlandırılmaktadır. Kaya bloğuna oyulan mezarın girişi güneye bakar ve kemerli nişin üzerinde dikdörtgen biçimli giriş bulunur. Mezarın sekileri yoktur.²⁵⁰

Ormansırtı (Cücügen) Kaya Mezar odaları: Yazı mevkiinde bulunan mezarların sayısı 13'tür. Mezarlara, ortalama 1 m. derinliğe ve 2 m. yüksekliğe sahip nişlerin içerisinde yer alan ve yaklaşık 150 cm. yüksekliğindeki gediklerden girilmektedir. Bu girişlerin üzerinde 15x20 cm'lik mazgallar bulunmaktadır. Mezarlar, ortalama 3,50x3x2,50 m. ölçülerindedir. Girişin sağında, solunda ve karşısında, yarım kubbe biçiminde oyulmuş, 2,20x1,30x1,20 m. ölçülerindeki klineler mevcuttur.²⁵¹ Bu mezar odalarının birinde “Öküz başı” kabartması bulunmaktadır; figür tahrip olmasına rağmen belirgin şekilde görünür. Daha önce eski çağ Melitene (Malatya)'sinin simgelerinden olan “öküz başı ve danaayağı” kabartmalarına değinilmişti.

²⁴⁸ Türk düşüncesinde, “Güneş”e duyulan saygı için bkz. Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, C. II, TTK Yay. VII. Dizi-Sayı 102^{a4}, Beşinci Baskı, Ankara 2014, s. 237

²⁴⁹ Bkz. Özman, 2016, s. 12.

²⁵⁰ Malatya Kültür Envanteri, s. 169

²⁵¹ Malatya Kültür Envanteri, s. 176

Temürük Kaya Mezarı: Yeşilyayla mahallesindeki Temürük mevkiinde yer alır. Mezar odası kahverengi bir kayaya oyulmuştur. Girişin üzeri dışa doğru uzanan bir nişe sahiptir. Girişin karşısında yarım ay biçimli nişle mezar sekisi bulunur. Sekinin uzunluğu yaklaşık 2 m, genişliği ise yarım metredir.²⁵²

1.4.2. Tümülüsler

Arapgir çevresinde çok sayıda Tümülüs tipi mezar mevcuttur. Bunlar dağınık şekilde ve genellikle yüksek tepelerde yer almaktadır. Bu tepelerden herhangi birine tırmanılacak olursa; diğer tepelerin ve üzerlerindeki tümülüslerin daha net bir şekilde görüldüğü anlaşılabilecektir. Ancak yapılan yüzey araştırmaları esnasında fark edilmiştir ki bu Tümülüslerin birçoğu defnecilerin tahribatına uğramıştır. Bu tezde, Tümülüslerin hepsini toplu olarak vermenin imkânı bulunmamaktadır. Ancak bir fikir vermesi açısından en çok bilinen ve anıtsal nitelikteki Tümülüslere yer vermenin faydalı olacağı düşünülmüştür.

Gor Dağı (Koru Dağı) Tümülüs Mezarları: Günümüzde yörede yaşayan insanların Gor Dağı veya Koru Dağı olarak adlandırdığı dağ; doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Dağın kuzeye bakan yüzü eğimli bir yamaca sahipken, üzerine çıkıldığı zaman düz bir arazi görünümünde güneye doğru uzanmaktadır. Gor Dağının güneyinde Satikli (Konducak)'a bağlı Saray mezarası, kuzeyinde ise Amuran (Çakırsu) ve ona bağlı Çiftlik yerleşimi ve kuzey doğusunda Satikli'ye bağlı Ağcevenk mahallesi yer almaktadır. Dağın doğusu eğimli yer yer uçurumlu bir araziden Söğütluçay'a uzanır.

Söz konusu dağın üzerindeki düzlüklerde, doğu-batı doğrultusunda uzanan üç tane Tümülüs bulunmaktadır. Bu mezarlardan en batıdaki, diğerlerine oranla küçüktür; güneye ve batıya doğru uzanan düz bir alanda yer almaktadır. Ortadaki Tümülüs bir öncekine göre büyük olmakla beraber Doğudaki Tümülüs'e oranla daha küçüktür. Batıda bulunan Tümülüs diğer Tümülüslere göre dağın engin kısmında kalır ve Amuran'a daha yakındır. Bu Tümülüs'ten yola çıkılacak olursa; belirli bir mesafeye (yaklaşık 500-600 m.) kadar düz bir arazide yürünür. Daha sonra ortadaki Tümülüs'e ulaşmak için hafif eğimli bir yamaçtan yukarı tırmanılır. Yukarıya çıkıldığı vakit Arazi tekrar düz bir görünüme kavuşur. Ortadaki Tümülüs ile en Doğudaki Tümülüs arasında 1 kilometreye yakın bir

²⁵² Roma Dönemine (M.S. 3. yy.) ait olduğu düşünülmektedir. Bkz. Malatya Kültür Envanteri, s. 180

düzlük yer alır. Tümülüslerin üzerindeki taş yığıntısından ve çaplarının büyüklüğünden anıtsal nitelikte mezarlar olduğu anlaşılmaktadır.

Tümülüslere Malatya Kültür Envanterinde de değinilmiştir. Buna göre Batıdaki Tümülüs 20 m. çapında ve yaklaşık 3 m. yüksekliğindedir. Ortasında 4 m² genişliğinde ve 1 m. yüksekliğinde kaçak kazı çukuru bulunmaktadır. İkinci Tümülüs 5-6 m. yüksekliğinde, 18-20 m. çapındadır. En doğudaki Tümülüs ise 8-9 m. kadar bir yüksekliğe ve 30 m. kadar bir çapa sahiptir.²⁵³ Bunların dışında yapılan yüzey araştırmaları neticesinde; yöre genelinde, çok sayıdaki irili ufaklı Tümülüsün varlığı gözler önüne serilmiştir ki bunların büyük çoğunluğu tepelerin üzerindedir.

Koru Kızıltepe Tümülüsleri: Arapgir-Ağın yolunun yaklaşık 21. km'sinde ve yolun batısındaki tepelik alan üzerinde yer almaktadır. Mezarlar, Koru Mahallesi kuş uçuşu 2 km. mesafede ve köyün güney doğusundaki Kızıltepe mevkiinde bulunur. Burada 4 adet Tümülüs'e rastlanmıştır. 4 No.lu Tümülüs'ün Mezar odasının dromozu ve yan taş duvarlarının büyük bölümü açıktır.²⁵⁴

1.4.3. Ören Yerleri Ve Harabeler

Aktaş Ören Yeri ve Harabeleri: Aktaş mahallesinin 1,5 km. batısında yer alan Menteşe vadisinde yer alır. Söğütlüçayı'nın kaynaklarından biri olan Menteşe deresinin, kuzeyindeki Menteşe bayırında Ören harabelerine rastlanmaktadır. Ören adı verilen mevki tepelik bir yerin geniş olan düz kısmını kapsamaktadır. Burada İslam öncesi döneme ait kalıntılar vardır. Bunnun en belirgin özelliği ise; haç ve çeşitli motiflerle işlenmiş yapı taşlarıdır.

Harabede mezar benzeri yapıların yanı sıra sütun, kaide, küp sütun başlığı ve başlıktaki düz sicim kuşak, salkım üzüm, kıvrık dal ve yaprak motifi bezeli bina kalıntıları

²⁵³ Tümülüslerin, söz konusu çalışmada, Roma Dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Ancak kesin bir bilgi değildir. Daha doğru bilgilere ulaşmak için Arkeolojik bir inceleme gerekmektedir. Bkz. Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 179; Sivriçam Tepesi, Çırkan, Elmadağ gibi yüksek doruk ve tepelerin üzeri büyük Tümülüs Mezarlarla, Konakçık'a yakın daha alçak ve eğimli arazilerin ise platform gömütlerle donatıldığı görülmektedir. Burada anıtsal niteliklere sahip Tümülüslerin dışında, çapları 6-7x20 m'ye ve yükseklikleri 1.50 m'ye kadar ulaşan platform gömütlere rastlanmıştır. Burada görülen platform gömütlerle taş Tümülüslerin aynı döneme, M.Ö. 6. yüzyıl ve daha eski, ait olduğu belirtilmiştir. Bkz. Adnan Diler, "Pedasa Geç Protogeometrik Tümülüsü ve Leleglerde Ölü İnancı", **Anadolu Arkeolojisi'ne Katkılar-65. yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar**, İstanbul 2006, s. 111. Ancak Arapgir ve civarındaki Tümülüsler için böyle bir çalışma yapılmadığı için dönemleri netlik kazanmış değildir.

²⁵⁴ Tümülüslerin Roma dönemine ait olduğu zannedilmektedir. Bkz. Malatya Kültür Envanteri, s. 174

bulunmaktadır. Taş üzerindeki “D O” Latin harfleri bir yay ile çevrelenmiştir. Latin alfabesinin yer alması Ören adı verilen harabelerin en azından Roma ile bağlantısını göstermektedir. Kesme taşların kullanıldığı harabede taşlar yerde veya üzerleri toprakla örtülmüş şekildedir. Yapıların izleri zaman içerisinde yok olmaktadır. Harabenin etrafında seramik kırıntılarını görmekte mümkündür. Yerleşim alanı olduğu açıkça belli olmasına rağmen araştırmacılar tarafından pek bilinmemektedir. Ören olarak adlandırılan harabelerin etrafı kale denilen Dızlık, Osman Koca, Süleymangil’in Say, Kıçığ kalesi, Kızılgüneyin kalesi gibi Aktaş sakinlerince isimlendirilmiştir. Yapılar tepelerin üzerinde yer almaktadır; kalıntılardan anlaşıldığına göre üç tanesi bir üçgen meydana getirecek şekilde, diğerleri Ören’in civarındaki tepelerde kurulmuştur.

Köylülerce “Kale” olarak adlandırılan Süleymangil’in Say’daki harabe, kaba taşlarla yapılmış, üç metre genişliğinde ve yaklaşık elli metre uzunluğunda harçsız bir duvar gibi görünmektedir. Yapı her ne kadar kale olarak değerlendirilse de kaleden ziyade farklı amaçlar için kullanılmış bir yapı izlenimi vermektedir. İnşa alanlarına bakılacak olursa hâkim bir alanda kurulmadığı ve herhangi bir yol bağlantısının da bulunmadığı görülür. Keza herhangi bir geçidi engelleyecek bir konuma da sahip değildir. Ayrıca köy alanının düz olması, bu yapıların kaleden ziyade tepelerdeki dini mabet veya barınak olduğu fikrini akla getirmektedir.

Menteşe Vadisi, doğal kaya mezarlarıyla da öne çıkmaktadır. Ören harabeleriyle bütünleşen İn Deliği Mağaraları harabenin güneyinde; Mentşe Deresi’nin dik kayalığının kuzeyinde yer almaktadır. Dere istikametindeki doğal manzara; derin ve sessiz bir görünüm arz eder. Mağaralara Ören’den tek bir giriş bulunmaktadır. Kayanın kuzeyindeki vadiye doğru açılmış yuvarlak kemerli beş metrelik bir geçitle mağaralara ve Mentşe Deresi’ne girilir. Mağaraya iniş yolunda eskiden taş basamaklı bir merdivenin olduğu söylene de günümüzde biraz meşakkatlidir. Mağaranın içerisi doğal görünmesine rağmen bazı geçitlerde insan yapısına rastlanmaktadır. Mağaralarda birbirine geçişler dar alandan geniş alana veya tam tersi şeklindedir. Mağaranın bölmeleri kaya mezarını andırmaktadır. Lakin Arapgir civarındaki diğer kaya mezarlarından farklı olarak fazla insan emeği kullanılmamasının yanı sıra alanların içi daha büyüktür. İç kısım, onlarca metre güneyden kuzeye doğru uzanan, birçok geçişle dağılmaktadır. Mağaraların, ışık yetersizliği sebebiyle tamamının görülmesi zordur. Mağaranın en önemli özelliği duvarındaki iki figürdür. Bunlar; vücut hatları yuvarlak ve daha iri çizilenle daha ince

yapılı çizilen iki insan resmidir. Kiremit rengindeki bir renkle resmedilen figürler net bir şekilde anlaşılmamakta ve Onar Köyü'ndeki çizimlerden daha basittir.²⁵⁵

Karatepe Buluntu Yeri: Çobanlı Mahallesi'nde, Şehir merkezinin doğusundaki tepe üzerinde, yer almaktadır. Yüzeyde bazalt taşlarla az sayıdaki Roma seramiğine rastlanmıştır. Güneyinde ana kayaya kadar inilmiş kaçak kazı çukurları bulunmaktadır. Roma döneminde kullanılan bir gözetleme alanı olduğu zannedilmektedir.²⁵⁶

Saray Mezrası Eski Yerleşim Alanı: Konducak Mahallesi'nin Saray mevkiinde yer alan saha 4 adet yerleşim ögesinden oluşmaktadır. Kayalık alana oyulmuş bir merdivenden aşağı inilir; merdivenin bitişiğinde kesme taşla örülmüş bir duvar mevcuttur. Merdivenli inişin hemen 100 m kadar kuzeyinde blok kayanın üst kısmında, *Kral Taşı* olarak adlandırılan, kaya üzerine oyulmuş oturma mekânı yer alır. Karşı kayadaki oyuklardan üzerinin kapatıldığı anlaşılmaktadır. Bu alanın güneye bakan yüzeyinde 66x67 cm ölçüsünde ve 30 cm derinliğinde bir nişle, 145x60 cm. ebatlarındaki ayrı bir bölüm yer alır. Yine bu bölümde de yapının örtü sistemine dair direkler için kaya yüzeyinde açılan oyuklar bulunur.

Kral Taşı'nın veya Merdivenli kısmın yaklaşık 100-150 m güneybatısındaki yüksek kayalık alanın yerden 15 m. kadar yukarısında mağara olarak adlandırılan kısım bulunmaktadır. Bura esasında 8 adet yarımay biçimli derin nişin olduğu bir kaya mezarıdır. Orta boşluğun her iki yanında veya duvarlarda yaklaşık 65x65 cm ölçülerindeki nişler yer alır. Bu bölüm yöre sakinlerince *Gevur Mağarası* olarak adlandırılmaktadır. Yapının Roma dönemine ait olduğu düşünülmektedir.

Kral Taşı alanından yaklaşık 500 m güneydeki kaya bloğunun doğuya bakan mağaraları önünde 7x8 m ölçülerinde yüksek bir duvar bulunur. Duvar horasan harcı kullanılarak kesme taşla inşa edilmiştir. Ancak bazı duvar taşlarının sökülerek başka yerlerde kullanıldığı fark edilmektedir. Yapı yukarıda bahsi geçen diğer alanlarla bir bütünlük arz eder. Bu kısımda birkaç parça Bizans seramiği de bulunmuştur. Roma, Bizans ve sonraki dönemlerde farklı amaçlarda kullanıldığı sanılmaktadır.²⁵⁷ Ayrıca burada demir bir kapının bulunduğu söylentisi yöre sakinleri arasında halen

²⁵⁵ Cumali Levent, İnceleme Araştırma, Basılmamış Çalışma, Malatya 2010

²⁵⁶ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 172

²⁵⁷ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 178

yaşatılmaktadır. Kapının ne zaman, kimler tarafından söküldüğü ve nereye götürüldüğü bilinmemektedir.

Minayik Tepe (veya “Körpinik Hüyük”): Bu gerçekte bir sırtın sonundaki doğal bir tepeydi. Fırat’ın 200 m. yukarısındaki taban yüksekliğinden çirkin, kel başlı bir şekilde yükseldi. XIX. yüzyılın sonlarında burada bir kalenin “belirsiz izleri” rapor edilmiştir ve gölün oluşturulmasından önce zirvenin kuzey ucunda bir duvar izi görülüyordu. Hellenistik dönem çanak çömlekleri ve MS 3.-4. yüzyıl Roma (Bizans değil) paraları bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı’ndan önce köyün bir bölümü höyüğün dibinde idi ve büyük evler görünüyordu. Roma yolu, özellikle Denizli yönünden buraya doğru inerken, iyi korunmuş bir vaziyetteydi. Mükemmel bir gözetleme noktası olan tepe; muhtemelen küçük bir Roma kalesini taşıyordu.²⁵⁸

1.4.4. Roma Dönemi’ne Ait Olduğu Düşünülen Köprüler

Taş Köprü: İlçe merkezinin batısında (17 km. uzaklıkta); Suceyin Mahallesi’nin kuzeyinde ve Kozluk Çayı’nın en üst mecralarında yer almaktadır. Köprü’nün ismi, günümüzde “Taş Köprü” olarak adlandırılmaktadır. Yapının kitabesi olmadığı için yapım tarihi ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Oldukça sarp bir arazinin batı tarafında bulunan köprü, tek gözlü ve yarım daire şeklinde bir kemere sahiptir.

Köprü’nün ayakları, Çay’ın doğu ve Batı kenarları boyunca uzanan, kaya bloklarının üzerine oturtulmuştur. Yapı malzemesi olarak kesme taş, moloz taş ve horasan harcı kullanılmıştır. Mimari açıdan ve görüntüsü ile Arapgir Civarındaki diğer köprülerden ayrılmaktadır. Köprüde kullanılan taşların çevreden temin edildiği açıkça anlaşılmaktadır. Köprü’nün üst kısmı kavisli bir tarzda yapılmıştır.

Kaya bloklarının şekli ile alakalı olarak; köprü’nün doğudaki ayağı batıdaki ayağına göre daha aşağıdadır. Kemer açıklığı 16 m. yüksekliği ise 13 metredir.²⁵⁹ 2012 yılında basılan “Malatya Kültür Envanteri”nde köprü’nün Roma Dönemi’ne ait olduğu (M.S. 3-4 yüzyıl) üzerinde durulmaktadır ancak kesin bir bilgi değildir.

Köprü, muhtemelen Keban üzerinden gelen ve Arapgir’den geçerek Divriği’ye doğru devam eden yollarla alakalıdır. Bölge oldukça sarp bir arazi yapısına sahiptir.

²⁵⁸ Sinclair, 1989, s. 96 vd.

²⁵⁹ Cumali Levent, İnceleme Araştırma, Basılmamış Çalışma, Malatya 2010

Ulaşım ancak belli başlı geçit yerleri vasıtasıyla sağlanabilmektedir. Köprü de geçide müsait bir yerde yer almaktadır. Büyük olasılıkla Suceyin'in kuzey batısından geçen bir yol Arapgir-Kemaliye yoluyla birleşiyordu.

Yapı, inşa tekniği yönüyle, aynı suyun üzerinde ve Ağın'a 10 km. mesafede yer alan Karamağara köprüsüne benzemektedir. Bunula birlikte Karamağara köprüsünün kemeri oldukça sivridir. Bu sivri kemerin daha sonraki Türk tadilatıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Köprü'nün 5. veya 6. yy'de yapıldığı tahmin edilmektedir. Karamağara köprüsünün güney taraftaki ayağı kayalara oturtulmasına rağmen kuzey taraftaki ayağı bir taş temele oturtulmuştur. Köprü'nün kemer açıklığı 14,50 m (?), yüksekliği ise 9,50 metredir.²⁶⁰ Her iki köprü'nün kemeri kavisli bir tarzda olup; kemerlerin orta kısmı harçsız olarak ve kilit taşı kullanılarak yapılmıştır. Köprü ayakları ise moloz taş ve horasan harcı kullanılarak yapılmıştır. Karamağara köprüsü, zaman zaman sağlamlaştırılmış ve su altında kaldığı güne kadar kullanılmıştır.

Taylor, Arapgir gezisinden sonra, Ağın'a da uğramış; bunun için Kozluk Çayı'nı takip etmiştir. O, yolu üzerinde, Karamağara Köprüsü'ne rastlamıştır. Ona göre, köprü, Kozluk Çayı üzerindeki eski köprülerden biridir. Ağın yakınlarında yer almaktadır. Tek bir sivri kemerle nehrin dar fakat yüksek bir uçurum tarafında; sert taşlar kullanılarak inşa edilmiştir. Taylor, köprü'nün erken Bizans Dönemine ait olduğunu, üzerinde Yunanca bir yazıtın bulunduğunu ve başlangıç, batı ve doğu anahtar taşları üzerinde Yunan haçı bulunduğunu izah etmektedir. Köprü yazıtı ise zamana ve hava şartlarına maruz kalarak tahrip olmuştur.²⁶¹

Taylor'un Karamağara Köprüsü'ndeki izlenimleri dikkate alınacak olursa, Suceyin civarındaki köprüde Yunan haçına veya kitabesine rastlanmamaktadır. Bu da köprü'nün inşa dönemini bu köprüyle bir tutmamıza olanak sağlamamaktadır. Köprü'nün yapıldığı dönem belirsizliğini sürdürmektedir. Roma dönemine ait olduğuna dair ne bir işaret ne de bir kitabe mevcuttur.

²⁶⁰ Murat Alaboz, **Mimar Sinan Köprülerinin Güncel Durum Değerlendirilmesi Ve Kapuağası Köprüsü Restorasyon Projesi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 8; Bir başka çalışmada, Arapgir Suyu (Kozluk) üzerinde bulunan Ağın Köprüsü (Karamağara köprüsü)'nün yapım tarihi VI. yüzyıl olarak verilmiştir. Bkz. Ahmet Alkan, Orhan Baykan, Ayhan Atalay, Nesrin Bayhan, Ünal Öziş, "Su Yapısı Olarak Anadolu'daki Taş Köprüler", **II. Su Yapıları Sempozyumu**, Diyarbakır 2011 (16-18 Eylül), s. 14.

²⁶¹ J. G. Taylor, **Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins In Their Neighbourhood**, Blackwell Publishing (yayımlayan), 2012, s. 314.

Karamağara Köprüsü: Arapgir Çay'ın bir geçidinin tabanında uygun şekilde yükselen kayalıklar üzerinde kurulmuştur. 17.75 m. açıklığında tek ve sivri bir kemeri vardır. Kemer alını 1.1 m. genişliğindeydi. Kilit taşı yaklaşık 500 kg ağırlığındaydı; diğer çevre taşlarının ağırlığı 1400-1500 kg olarak tahmin edilmiştir. Akıntı yönündeki kemer taşları (Yunanca Mezmur 121, cilt 8'de) oyulmuştur; "Lord, bu günden itibaren girip çıkmanızı sonsuza kadar koruyacaktır." Köprü'nün (yazıttaki harflerin üslubu nedeniyle) 5. veya 6. yüzyıla ait olduğu ve neredeyse kesinlikle Bizans dönemi olduğu düşünülmektedir.

Karayolları Dairesine, yazıtlı kemer taşları da dâhil olmak üzere 2 m. derinlikte bir kısmı köprüden alıp başka bir yere monte etme izni verilmişti. Bu nedenle köprüden alınan taşlar başlangıçta Elazığ'a götürüldü. Görünüşe göre amaç; onları orijinal yerin yakınında kalıcı olarak yeniden birleştirmekti. Kemer taşlarının şu anda nerede olduğunu bulmak kolay değil. Köprüyü sökme işi son derece zordu. İlk yılda (1970), çoğunluğu krikolar, kasnaklar ve iskeleler olmak üzere, donanımı geçide sokmada büyük güçlüklerle karşılaşıldı ve kesim başlamak üzereyken iskele bir sel tarafından taşındı. İkinci yılda (1972), donanımın kemer taşlarını kaldırmak için yeterli olmadığı ve taşların 40 cm. derinlikte kesildiği anlaşıldı.

Göl sahası sular altında kalmadan önce köprü köylüler tarafından kullanılıyordu. 1970 yılında köylülerden bazıları tüm köprü'nün söküldüğünü düşünerek jandarma karakoluna gitti ve çalışmalar ancak Ağın ve Elazığ valilerinin müdahalesiyle kaldığı yerden devam edebildi.²⁶²

Bahadin Köprüsü: Çoğu kaplama taşının kaybolduğu tek kemerli bir köprüdür. Köprü'nün iki ayağı 1974 yılına kadar ayakta kalmıştır. Kaplama taşı muhtemelen MS 2. yüzyılda erken bir tarihe işaret etmektedir. Köprü'nün yoldan önce inşa edildiği anlaşılmaktadır; Arapgir Çay üzerindeki yolu buraya almak için kullanılmadı. Çünkü yol nehrin daha yukarısına geçti. Kuzeyde 300 m. uzunluğundaki bir kara parçası köprüye yakındır. Bunun ucunda köprüyü korumak için tasarlanmış bir muhafazanın kalıntıları vardır (çömlekçilik, MS 2. ila 5. yüzyıllar). Başladığı boyunda burun, 80 m. uzunluğundaki bir duvarla karadan kuzeye kapatılmış gibi görünüyor.²⁶³

²⁶² Sinclair, 1989, s. 96

²⁶³ Sinclair, 1989, s. 96

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER DÖNEMİNDE ARAPGİR

2.1. Türklerin Anadolu'ya Olan İlgileri

Avrupa ve Asya arasında önemli bir yere sahip olan Anadolu, birçok kavim ve devletin istilasına uğramış, tarih boyunca birçok devletin üzerinde yıkılışına veya doğuşuna sahne olmuştur. Türklerin bu coğrafyaya olan ilgilerini çok eski tarihlerde aramakta yarar vardır.

M. Taner Tarhan, Kimmer ve İskitler üzerine yaptığı araştırmalarda İskit ve Kimmerler'in Türklüğü üzerinde durmuştur.²⁶⁴ Kimmerler ve onları takiple Küçük Asya'ya gelen İskitler, M.Ö. VII. yüzyılda Anadolu'nun kaderine etki eden önemli rollerde bulunmuşlardır. Kimekleri kovalayarak bölgeye gelen İskitler, Medlerin Küçük Asya egemenliğine son vererek, bütün Küçük Asya'ya yayılmış ve burada yirmi sekiz yıl hüküm sürmüşlerdir. İskitler, Anadolu'nun içlerine kadar yayılmışlardır. Fırat ve Dicle dolaylarında İskitlerin dillerine ait ipuçlarına rastlamak mümkündür. M.Ö. VII. yüzyılın başlarında Asur sınırına kadar ulaşmaları, Urartu devletinin ortadan kalkmasındaki etkileri, Asur devletinin güç kaybetmesindeki rolleri ve Asurluların onlarla anlaşma yapmak zorunda kalması İskitlerin gücünün ne kadar büyük olduğunu göstermektedir. M.Ö. IV. Yüzyılın başlarında Doğu Anadolu'ya hâkim olan İskitlerin etkisi, Doğu Anadolu ve çevresinde güçlü bir şekilde hissedilmiştir.²⁶⁵

Ksenophon'un Türkçe çevirisinden öğrendiğimize göre; Yunanlılar, Harpasos (Çoruh Nehri) ırmağının kıyısına vardıktan sonra Skythen'ler (İskit) ülkesine girmişler, ovada dört konakta yirmi fersen aşarak köylere varmışlar ve bu köylerde üç gün kalarak erzak temin etmişlerdir. Yunanlıların bu seyahatinden Makronlarla Skythen (İskit)'lerin

²⁶⁴ Alpaslan Ceylan, "Doğu Anadolu'da Kaya resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", **Bilim Ve Ütopya** 163/14, İstanbul, s.30.

²⁶⁵ Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler Ve İskitler" TTK yay. , **Bellekten**, C. LXI-Sa. 231, Ankara 1997, s. 285-286; Kimek boybirliğinden bir boy olan Bayandurlar, Türkiyeye doğru bir sel gibi akan Oğuzlarla birlikte gelmiş, Bunlardan, Akkoyunlu soyu XV. Yüzyıl başlarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı içine alan bir devlet kurmuştur. Bkz. M. Kemal Özergin, "Kimekler", C. I, **TDEK**, Seri I- S. A-23, İkinci Baskı, Ankara 1992, s.167.

komşu olduğunu ve Harpasos nehrinin iki devlet arasındaki sınırı oluşturduğunu öğrenmekteyiz.²⁶⁶

İskitlerden başka bu coğrafyaya Hunlar da ilgi göstermiş olacak ki 395 yılında Hunlardan bir grup, Başık ve Kurşık adlı kumandanların idaresinde, Roma İmparatorluğu'nun bir hudut eyaleti konumundaki Anadolu'ya akın düzenlemişlerdir. Daryal geçidini geçen Hun birlikleri, Fırat vadisini baştanbaşa aşarak Antakya'yı hatta Tyrus'u muhasara etmişler ve Kudüs'e kadar vardıldıktan sonra geri dönmüşlerdir. Dönüş yolunda Galatia'ya kadar sokulan Hun Türkleri, İran topraklarında İranlıların saldırısına uğrayarak ganimetlerinin birçoğunu ve yanlarında götürdükleri esirin 18 bin kadarını onlara kaptırmışlardır. Hunlar, Bakü civarında, yollarına devam ederek Derbend geçidinden birkaç günlük mesafedeki vatanlarına dönmüşlerdir.²⁶⁷ Onlar, yurtlarına döndükten iki yıl sonra, 398'de önceki akınlarından daha küçük çapta olmak üzere yeni bir takım akınlarda bulunmuşlardır. Bu akınları önceki akınlardan ayıran en büyük özellik ise, Bizans İmparatorluğunun doğusunu hedef almasıdır. Zira daha önceki akınlar batı yönünden düzenleniyordu. Böylece Hunlar, İmparatorluğu hem batı cihetinden hem de doğu cephesinden kuşatmış oluyordu.

Anadolu'ya yönelik bir diğer akın ise Sabarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Sabar (Sabir, Sibir) Türkleri, 508 yılında hâkimiyet sahalarını Doğu Avrupa yönünde genişleterek M. 515/516 yılında İtil, Don ve Kuban ırmakları arasında bir devlet kurdu. Onlar konumlarının gereği Bizans ve Sasanî devletleriyle çeşitli ilişkilerde bulundu; Sasanîler ile ittifak yaparak Bizans'a karşı savaştılar ve Kafkasların güneyini Bizans'tan aldılar. Sarbarlar Kayseri, Konya ve Ankara gibi Orta Anadolu şehirlerine veya yörelerine akınlar düzenlemiş; pek çok ganimetle yurtlarına dönmüşlerdir.

Sabar Türklerinden sonra Anadolu'ya yönelik Türk akınlarını VIII. yüzyıldan itibaren Müslüman Türkler üstlenmişlerdi. Özellikle Abbasîler devrinde, Talas savaşı

²⁶⁶ Ksenophon (çev. Tanju Gökçöl) "**Anabasis "Onbinlerin Dönüşü"**", Birinci Baskı, Hürriyet yay. 88- Büyük Klasikler 12- Yunan Klasikleri 8, İstanbul 1974, s. 141 vd.

²⁶⁷ Gyula Németh (çev. Şerif Baştav), **Attila ve Hunları**, Atatürk'ün 100. Yılına Armağan, DTCF Yay. S. 318, Ankara 1982, s. 65 vd. ; Hun atlı birlikleri, Erzurum üzerinden Karasu ve Fırat havzalarına ve Malatya'ya ulaştılar. Onlar, daha sonra, yollarına devam ederek Çukurova'yı istila ettiler ve döneminin en sağlam kalelerinden Urfa ve Antakya kalelerini kuşattılar. Fakat başarılı olamayarak Suriye'ye yöneltiler. Orada, Sur ve Kudüs yörelerinde, akınlarda bulunduktan sonra yurtlarına geri döndüler. Bkz. Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi- Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)**, TTK Yay. XXIV. Dizi-Sa. 2, Ankara 1988, s.13 vd. Söz konusu bu akın, Hun Türklerinin Anadolu hakkında bilgi sahibi olduklarını ve planlı bir şekilde hareket ettiklerini göstermektedir.

(751) sonrasında, Türkistan ve Horasan'dan Anadolu'ya getirilen gönüllü gaziler Bizans'a karşı gaza ve fetih akınlarında en ön saflarda yer aldı. Bu gönüllü gaziler arasında pek çok Türkmen (Müslüman Türk) bulunuyordu.²⁶⁸

2.2. Anadolu'ya Yapılan Türkmen Akınları

Selçuklular Anadolu'ya yöneldiği esnada Abbasi Devleti parçalanmış, İslam Devleti'nin Anadolu'daki uç şehirlerine Bizans İmparatorluğu yeniden hâkim olmuştu. Fas'tan Kâşkar'a uzanan saha, kanlı bir harp sahnesine çevrilmişti. Abbasi yönetici zümresi iç isyanlarla ve birbirleriyle mücadele ediyordu. Selçuklular bir devlet olarak 1040 yılında ortaya çıktıkları vakit Abbasi İmparatorluğu çökmüştü; İslam dünyası iktisadî, içtimaî ve dini bir anarşi içerisinde kalmıştı.²⁶⁹

M. Altay Köymen, Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilerek Türkleştirilmesini, birbirini takip eden üç safhaya ayırmaktadır. Buna göre, daha Büyük Selçuklu Devleti kurulmadan önce, Oğuzların Doğu Anadolu'ya, Güneydoğu Anadolu'ya ve Yukarı Mezopotamya'ya çoluk çocukları ve sürüleri ile yaptıkları göçler ilk aşamayı oluşturur. Büyük Selçuklu sultanlarının, şehzadelerinin ve komutanlarının düzenli ordularla giriştikleri fetih ve gaza hareketleri ise ikinci basamağı teşkil eder. Bu akınlara bir son vermek ve Türkleri Anadolu kapılarından atmak isteyen Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, topladığı büyük bir ordu ile hazırlıksız bir şekilde yakaladığı Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a karşı Malazgirt'te giriştiği savaşı kaybetti (1071). Bu savaştan sonra Anadolu kapıları ardına kadar açıldı. Daha önce 25 yılda Orta Anadolu'yu zorla geçen Türkler, zaferden sonra, iki yıl içinde, Anadolu'da ayak basılmadık yer bırakmayarak, denizlere kadar uzanacaktır. İşte bu üçüncü kademeyi yani Anadolu'nun fethedilip Türk yurdu yapılmasında önemli rol oynayan, Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulan, Türk Beyliklerinin giriştikleri gaza ve fetih hareketlerini kapsamaktadır.²⁷⁰

2.2.1. Selçukluların Ortaya Çıkışı

Selçuklular 24 Oğuz boyu arasında "Kımk" a mensuptur. Selçuk'un babası Dukak (Tukak), Temür-yalığ (Demir-yaylı) ünvanına sahip olup, ok ve yay eski Türklerde

²⁶⁸ Sevim, 1988, s. 14 vd.

²⁶⁹ M. Şemseddin Günaltay, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", **Bellekten**, TTK, C. VII, S. 25, Ankara 1943, s. 62 vd.

²⁷⁰ M. Altay Köymen, "Selçuklular Ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi", S.Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi, **Selçuk Dergisi**, S. 1 (Aralık 1986), s. 27

hâkimiyet alâmeti olarak kullanılmaktadır. Bununla beraber bu Oğuz beyine, boy beyliğinden ileri bir siyasi kudret atfedilemez.²⁷¹

X. asrın başlarında doğan Selçuk'un, babası Dokak öldüğü zaman, 17-18 yaşlarında olduğu zannedilmektedir. Yabgu'nun yanında yetişmiş ve babasının devletteki yüksek yerini işgal ederek, Yabgu Oğuzlarına sübaşı (ordu kumandanı) olmuştur. Ancak yabgu ile arası açılacaktır. Babası gibi Oğuz kitlelerinin başında bulunan Selçuk, sübaşı olarak devletin askeri gücünü de elinde tutuyordu. Selçuk'un yabgu ile arasının açılmasına gizli bir iktidar mücadelesinin sebep olduğu kabul edilmekteyse de hâtonun (yabgunun zevcesi) kocasını Selçuk'a karşı tahrik ettiğine dair olan rivayet ve buna dayanılarak Selçuk'un memleketten yüz atlı ile kaçtığı yargısı sağlam esaslardan yoksun görünmektedir. Tarihteki büyük Türk göçlerinin çoğunda olduğu gibi, burada da başlıca göç nedeninin yer darlığı ve otlak yersizliği olduğu anlaşılmaktadır.²⁷²

Selçuk, bir gün kabile ve maiyetiyle beraber, gizlice yurdunu terk etmiş, çok miktarda at, deve, koyun ve sığır sürüleriyle Cend havalisine gelmiştir.²⁷³ Cend, bir sınır şehri olup, siyasî ve tarihî bir öneme sahiptir.²⁷⁴ Selçuk, şehre varınca adamları ile istişare etmiş ve onlara danışarak İslâmiyeti kabul etmeye karar vermiştir. Buhârâ'nın kuzeyinde bulunan Zandak şehrine adam göndererek validen kendilerine İslâmiyet'i öğretecek din adamı istemişlerdir. Türk tarihçisi Münecim-başı, bu hadiseyi 200.000 çadır halkının ihtidası ile alakalı görmekte ve hadisenin gerçekleştiği tarih olarak 960 yılını vermektedir.²⁷⁵

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Selçuk'tan şu şekilde bahseder: Âli Selçuk, sayısı ve teçhizatı tam, ordu ve askeri muntazam, çok kalabalık ve büyük bir soya mensuptu. Otlakların darlığından dolayı Türkistan'dan Mâverâünnehre gelmişlerdi. Kışlak yerleri Nur Buhârâ, yaylakları Soğd-i Semerkand idi. Selçuk, güzel ahlakıyla tanınan, adı iyiye

²⁷¹ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti**, On Dördüncü Baskı, İstanbul 2011, s. 54 vd.

²⁷² İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, Birinci Baskı, İstanbul 1972, s. 7.

²⁷³ Turan, 2011, s. 66.

²⁷⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular" **TDEK**, 1992, s. 247-250

²⁷⁵ Turan, 2011, s. 67 vd.

çıkmiş biriydi. Hepsi birbirinden büyük beş oğlu vardı. Bunlar İsrâil, Mikâ'îl, Musa Yabgu, Yusuf ve Yunus idi.²⁷⁶

Yabgu'nun Centteki hâkimiyetine son veren Selçuk, bir İslâm gazisi oldu ve "Melik ül-gâzî Selçuk bin Tukak" unvanını aldı. Rivayete göre, Yabgu'ya karşı yapılan mücadelede, Selçuk'un Oğlu Mikâ'îl şehit düştü. Bu duruma çok üzülen Selçuk, yetim kalan torunları Tuğrul ve Çağrı beylerin yetişmesinde büyük ihtimam gösterdi. Cend'de müstakil bir beylik kuran Selçuk, yaptığı gazalarla şöhretini arttırdı. O, Karahanlılara karşı zayıf düşen Sâmânîlerin tarafını tutmuş, Sâmânîler de hudutları üzerinde, Buhârâ ve Semerkand arasında, Selçuklulara bir yurt vermişti. Fakat Selçuk, bu yurda göçmeden takriben 20-30 yıllık bir mücadele hayatından sonra, Cend'de vefat etti ve orada defnedildi. Sâmânî devleti ise 999 yılında son buldu; toprakları Karahanlıların ve Gaznelilerin eline geçti. Son Sâmânî hükümdarı Abdülmelik'in kardeşi İsmail (Ebu İbrahim) Muntasır, hacibi Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu'nun kumandasındaki bir grup süvari ile ecdadının tahtını kurtarmaya çalıştı; fakat başarılı olamadı.²⁷⁷

Selçuklu ailesinin liderliği, Selçuk'un ölümünden sonra, oğlu Arslan (İsrail)'a intikal etti. Fakat Arslan Yabgu, bir Türk Sultanı Gazneli Mahmud tarafından hıleye tutuklanarak tevkif edildi ve hapiste öldü. Bunun üzerine liderlik Tuğrul ve Çağrı Beylere geçti. Ancak Arslan'ın çocukları, babalarından dolayı aile reisliğinin kendilerine ait olduğu davasından devletin yıkılışına kadar vaz geçmediler.²⁷⁸

2.2.2. Çağrı Bey'in Anadolu Akını

Selçuklular, Sâmânîlerin ortadan kalkmasıyla Karahanlılar karşısında yalnız kaldı. Ancak Türkistan hanlarının kendi aralarındaki mücadeleler, Selçukluların bu eski düşmanlarına karşı mevcudiyetlerini muhafaza etmeye yardımcı oldu. Karahanlı İliğ Han hücumu geçince Tuğrul ve Çağrı Beyler çöllere çekildi. Onlar, Buğra (Ahmed b. 'Alî) Han'ın topraklarına sığınmaya ve hizmet teklifinde bulunmaya karar verdi. Bununla beraber eski husumetleri ve istiklali temayülleri sebebiyle, ona da güvenemezlerdi; kardeşlerden biri hanın hizmetine girmek için ayrılırken, öteki cemaatin başında

²⁷⁶ Reşîdî'd-dîn Fazlullah (çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), **Cami, ü't-Tevârih**, İstanbul 2010, s. 71; Başka bir bilgiye göre, Selçuk'un 4 oğlu vardı. Bunlar; Mikâîl, Arslan (İsrâil), Yusuf ve Musa idi. Bkz. Kafesoğlu, 1992, s. 250.

²⁷⁷ Turan, 2011, s. 68-75.

²⁷⁸ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Kuruluş Devri**, C. I, Dördüncü Baskı (Tıpkıbasım), TTK Yay. VII. Dizi-S. 23³, Ankara 2011, s. 33-36

kalmıştır. Ancak Tuğrul Bey'in hizmet esnasında han tarafından hapsedilmesi alınan tedbirin ne kadar yerinde bir karar olduğunu ortaya koymuştur. Çağrı Bey, Selçukluları koruduktan başka bir baskın düzenleyerek hanın bir kısım beylerini esir almıştır. Böylece han esir beylere karşılık Tuğrul Bey'i serbest bırakmıştır.²⁷⁹

İlig Nasr Han'ın 403 (1012)'te ölümü üzerine Arslan Han'ın hapsinde bulunan Karahanlılardan Ali Tekin kurtulmuş ve Arslan yabgu ile ittifak yaparak Buhârâ'yı almıştır. Böylece müstakil bir Karahanlı beyliği kurmaya muvaffak olmuş ve Arslan yabgu'nun kızıyla evlenerek güçlenmişti. Mevkiini kuvvetlendiren Karahanlı Ali Tekin, müttefiki ve kayın pederinin yeğenleri üzerine yürümüş ve onları itaate çalışmıştı. Böylece Buğra Han'dan kaçan ve şimdi de Ali Tekin'in hücumlarına uğrayan Tuğrul ve Çağrı Beyler çok zor bir devreye girdi. Bu endişeli durum karşısında Tuğrul Bey "geçilmesi güç çöllere" çekilirken, Çağrı Bey 3.000 kişilik bir süvari kuvveti ile uzak Anadolu'da bir keşif seferine çıktı.²⁸⁰

Çağrı Bey'in öncülüğündeki birlik, yeni bir yurt bulmak amacıyla Anadolu'ya girdi (1018). Vaspurakan'a kadar gelen Türkler, Hristiyanlarla savaşmıştır. Bu haber kral Senekerim'e ulaştınca onun büyük oğlu Davit, zadeğân ordusunu alıp Türk ordugâhına karşı yürümüş ve iki ordu korkunç bir muharebeye tutuşmuştur. Bu zamana kadar bu cins Türk atlı askeri birliğini ilk defa gören Ermeniler, görünüşe bakılırsa oldukça şaşırılmışlardı. Ermeni askerleri, "uzun saçlı, ok ve yay kullanan" Türklerin üzerine kılıçlarını kaldırır vaziyette yürüdüler. Muharebede iki taraftan da ölenler oldu, ancak en çok kaybı Ermeniler vermiş olacak ki Türklerin Ermenileri okla vurduğunu gören Şapuh (Senekerim'in ordusunun generali), Davit'e: "Ey kral, düşmanın önünden çekil çünkü askerlerimizin birçoğu oklardan yaralandı. Geri dönelim ve düşman elinde gördüğümüz silahlara mukavemet edebilmek için başka elbiseler giyelim" demekten kendini alamamıştır. Davit, geri çekilmeyince Şapuh hiddetle üzerine yürümüş ve onun omuzlarına yumrukla vurarak geri çekmiştir.²⁸¹

Bu hadiseden sonra İmparator Vasil 58 senelik bir saltanattan sonra ölmüştür. Vasil, ölmeden önce tacını kardeşi Kostantin'in başına takmış, Senekerim'in oğulları Davit'i Atom'u Apusahl'ı ve Kostantin'i bütün Ermeni prensleriyle beraber ona bırakmıştı.

²⁷⁹ Osman Turan, **Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti**, İkinci Baskı, İstanbul 1969, s. 51 vd.

²⁸⁰ Turan, 1969, s. 52.

²⁸¹ Urfalı Mateos, 2000, s. 48 vd.

Ayrıca Hristiyanlara karşı daima iyi niyetli olması nasihatinde bulunmuştur. Vasil'in öldüğü yıl Ermeni kralı Senekerim de ölmüş, tahta büyük oğlu Davit çıkmıştır.²⁸²

Anadolu seferiyle bol ganimet elde eden Çağrı Bey, Vaspurakan krallığından Şeddâd oğulları devleti arazisine ve ardından Gürcü arazisine girmiştir. Gürcü kralı, Çağrı Bey'le savaş yapmaya bile cesaret edememiş ve arazi Oğuzların istilasında kalmıştır. Son olarak Ani Ermeni krallığına giren Oğuzlar, harp meydanından çekilerek Mâverâünnehr'e dönmeye karar verdiler. Geri dönüş yolunda, onları yakalamak için yollara görevliler atayan Tus Valisi Arslan Câzib'i atlatarak Horasan'dan geçmeyi başardılar. Böylece Gazneliler Devleti hudutlarını bu devletin onayını almadan geçmeyi başarmıştır²⁸³

Çağrı Bey, bu ilk Anadolu keşif seferini yaptıktan ve Azerbaycan'da kendisine iltihak eden Türkmenlerle vedalaştıktan sonra, aldığı ganimetle Merv'e ve oradan Buhârâ civarına vardı. Tuğrul Bey ile buluşunca çok sevindiler. Çağrı Bey, kardeşine bu seferin hikâyesini anlatırken, daha sonra Kutalmış, Afşin ve diğer Türkmen Beylerinin Rumlar hakkında tekrarladıkları "bize karşı koyacak bir kimseye rastlamadım" ifadesi ile müstakbel fetih sahasını ve Türk yurdunu işaret etmiştir.²⁸⁴

2.2.3. Çağrı Bey'den Sonra Yapılan Türk Akınları

Çağrı Bey'in 1015'de yaptığı keşif seferinden sonra Arslan yabgu oğuzları, Sultan Mahmud ve Mes'ûd'un takiplerine uğrayarak, bir kaç defa Anadolu'ya girmişler idi. Onlar 1028'de, türlü maceralarla dolu bir seferin ardından, pek çok kayıp vererek, Azerbaycan'a, Ermeni-Bizans beldelerine ve Diyarbekir havalisine kadar yayılmışlardı.²⁸⁵

428/1036-1037 yılında Çağrı Bey Merv'i, 429 yılında da Tuğrul Bey Nişâbur'u ele geçirdi.²⁸⁶ Tuğrul Bey, 429 senesinde, Ramazan ayında (Haziran 1038), Nişâbur'a geldi ve Şâdyâh'da Mesud bin Mahmud'un tahtına oturdu.²⁸⁷ Bu esnada, Türkmenler (1037-1038) iki grup halinde akınlar düzenlemeye başlamıştı; 1500 kişilik bir kuvvet Kızıl'ın

²⁸² Urfalı Mateos, 2000, s. 50.

²⁸³ Köymen, 2011, s. 109-112

²⁸⁴ Turan, 1969, s.53

²⁸⁵ Turan, 1969, s.79

²⁸⁶ Claude Cahen (çev. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız), **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, TTK Yay. XXV. Dizi- Sa. 4, Ankara 1988, s. 7

²⁸⁷ Reşîdü'd-dîn Fazlullah (çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), **Cami'ü't- Tevârih**, İstanbul 2010, s. 88.

reisliğinde Rey’de kalmış, ancak sayıları çok daha fazla olan diğer grup Boğa, Göktaş, Mansur, Dana vs. beylerle Azerbaycan’a gitmişti. Burada Vehsudan’ın emrine girdiler, lakin onun ihaneti sebebiyle, Azerbaycan’ı terk etmek zorunda kaldılar (1038-1039); bir kısmı Boğa’nın emrinde Rey’e döndü, bir kısmı Mansur ve Göktaş’ın reisliğinde Hemedan’a ve diğer bir kısmı Anası-oğlu’nun emrinde Kazvin’e gitti. Vehsudan’a bağlı kalanlar ise Azerbaycan’da kaldı. Vehsudan, bu Türkmenlerin 30 reisini tertiplemediği bir ziyafette öldürttü. Sağ kalanlar Urmiye’ye gitti ve oradaki Türkmenlerle birleşerek, Arap Ukayl oğulları (996-1096) devletine bağlı, Hakkâri bölgesine girdiler. Bugünkü Türkiye sınırlarını aşan birçok Türkmen, hayatlarını bu yolda kaybetti.²⁸⁸

Rey’de bulunan Türkmenler, Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey’in kardeşi İbrahim Yınal’ın buraya gelmekte olduğunu duyunca önce Azerbaycan’a gittiler, daha sonra, yaptıkları fenalıklardan sonra, Ermenistan yolu ile Elcezire ve Diyarbakır’a doğru yürüdüler. Boğa, Anasioğlu ve diğer şefler Mervanoğulları Devleti’ne ait Diyarbakır bölgesini işgal etmiş ve Silvan (Meyyafârikîn), Erzen (Harran), Mardin bölgelerini yağmalamışlardır. Mervan oğulları Devleti’nin Cizre valisi Nasrud-devle Ahmet oğlu Süleyman, Türkmenlerin reisi Mansur’u tutukladı; Türkmenler reislerini de alarak Musul’a doğru yürüdü. Musul hükümdarı Ukayl oğlu Karvaş, Nasru’d-devle’nin gönderdiği yardım kuvvetleriyle beraber onlara karşı koydu. Savaşta galip çıkan Türkmenler, müttefikleri takip ederek Sincar ve Nusaybin bölgelerini yağmaladı (1042). Türkmenler, Cizre’yi kuşatmalarına rağmen alamadı, fakat onların bir kısmı Diyarbakır bölgesini yağmalarken, bir kısmı da Musul hükümdarı Karvaş’ı bozguna uğratarak, bir müddet Musul’a hâkim oldu.²⁸⁹

Bu hadiseler karşısında, civar beldelerin hükümdarları korkmuş ve Tuğrul Bey’e şikâyetlerde bulunmuşlardır. Türkmenlerin Musul ve çevresindeki hâkimiyetlerine ise, Karvaş ve müttefikleri son verecektir. Diyarbakır civarında Anasioğlu ve Boğa’nın yardım etmelerine rağmen Türkmenler yenilecektir (1044). Bu hadiseden sonra Tuğrul Bey adları geçen Boğa, Anasioğlu, Mansur ve Göktaş adlı beylerin kumandasındaki Türkmenlerin Azerbaycan’a dönmelerini ve Bizans’a karşı gaza yapacak olan kumandanların emrine girmelerini emretmiştir. Emre riayet eden Türkmenler, Diyarbakır bölgesinden Dicle’nin kuzeyine çıkmış ve Murat Suyu istikametini takiple Erciş önüne

²⁸⁸ M. Altay Köymen, “Anadolu’nun Fethi”, 1961, s. 90.

²⁸⁹ Köymen, 1961, s. 90 vd.

gelmişlerdir. Onlar yolları üzerinde Bizans'a tâbi şehir ve kasabaları da yağmalamışlardır. Vaspurakan valisi Stefanos'a hediyelerle birlikte elçi göndermişler ve kendisinden Azerbaycan'a geçmek için müsaade istemişlerdir, fakat valinin saldırısına uğramaktan kurtulamamışlardır. Yapılan savaşta vali mağlup ve esir edilmiştir. Bu Türkmen akınları, Selçuklu Devleti'nin kontrolü veya rızası dışındadır. Lakin yöredeki bölgesel yönetimlerin veya devletlerin mukavemet kudretini yıprattığı için Selçuklu Devleti'nin Anadolu'ya yönelik akın ve fetihlerini kolaylaştırmıştır.²⁹⁰

2.2.4. Tuğrul Bey Dönemi'ndeki Akınlar

Urfalı Mateos'a göre, Dilumnatz hükümdarı (Tuğrul Bey) askerlerini toplayarak birden bire Ermenistan'ın Niğ bölgesindeki Bıçni kalesinin yakınlarına gelmiştir. Ermeni başkumandanı Vasak, sevgili oğlu Grigor ve diğer yüksek zadedgân ile beraber bir ziyafette bulunuyordu. Acilen ilerleyen bir adam gördü. Bu adam Bıçni kalesinin kapısına varınca "Bütün Niğ eyaleti esaret altına düştü" diye bağırdı. Bunun üzerine kumandan Vasak adamlarıyla beraber Türklerin peşine düştü, lakin giriştiği mücadelede hayatını kaybetti.²⁹¹

432/1040 yılında, Dandanakan bozkırlarında, Gazneli ordusunun kesin yenilgisiyle Sultan Mesut Horasan'ı kaybetti. İran muhtemelen hiçbir direnci kalmayan açık bir ülke konumuna düşmüştü. Tuğrul Bey'in görevlendirdiği üvey kardeşi İbrahim b. İnal (Yınal), Onun namına, senelerce süren zorlu uğraşlardan sonra Mezopotamya'ya ve özellikle Bağdat'a ulaşan yolların denetimini sağlamıştı (1043-1054).²⁹²

H. 440 (1048/49) tarihinde İbrahim b. Yınal, tabiî Kutalmışla ve Oğuz kitleleriyle beraber, Bizans yönetimindeki Doğu Anadolu'ya sefere çıkmıştır. Bunu gören Oğuzlardan pek çoğu, Mâverâünnehr'den İbrahim b. Yınal'ın yanına geldi. Daha sonra, ondan izin alarak Anadolu'ya yöneldiler. Yınal Bey de Oğuzların ardından Anadolu'ya gelmiş ve İstanbul'a 15 günlük bir mesafeye kadar ileri harekâtına devam etmiştir. İbrahim b. Yınal, Bizanslılardan 100 binden fazla tutsak ve koyun elde etmiş; tutsaklardan

²⁹⁰ Köymen, 1961, s. 91 vd.

²⁹¹ Urfalı Mateos, 2000, s.16 vd.

²⁹² Cahen, 1988, s. 7-11

da 4 bin zırh almıştır. Daha sonra o kendisine getirilen 10 bin sığırla ülkesine dönmüştür.²⁹³

Tuğrul Bey, 1054 yılında İranlıların bütün memleketlerini zapt ettikten sonra, yönünü Doğu Roma İmparatorluğuna bağlı memleketlere çevirdi.²⁹⁴ O, H. 503 (8 Mart 1054-7 Mart 1055) tarihinde, Ermenistan üzerine yürümüş ve Bergri şehrine gelerek burayı zapt etmiştir. Sultan, Onların ileri gelenlerini, zincirle bağlı bir halde, esir olarak götürdü. O, diğer şehirleri de kılıçla tahrip etti. Sultan daha sonra Arceş denilen şehrin üzerine geldi. Bu şehre karşı sekiz gün şiddetli bir muharebe yaptı. Şehir halkı altın, gümüş, at ve katırlardan ibaret birçok hediyeyi yüklenerek Sultana itaat etmeye koştu. Halk, aman dilemeleri sayesinde dostluk ve sulh akdetmeye muvaffak oldu. Onlar, Sultan'a: "Ey cihangir Sultan! Git Mandzgert (Malazgirt) şehrini zapt et, biz ve bütün Ermenistan sana tâbi olalım" dediler. Sultan Tuğrul bu sözlerden çok memnun kaldı. Ordusuyla beraber hareket etti ve Mandzgert şehrine geldi (Urfalı Mateos, 2000, s. 100).

Sultan, şehri kuşattı ve Karaklukh (Taşbaşı) denilen yerde karargâh kurdu. Ertesi gün, şafak sökölünce Sultan, hücum borusunun çalınmasını emretti. O gün, Mandzgert şehri kuşatılınca Hristiyanlar için korkunç bir manzara hâsıl oldu. Çünkü boru sesleri aksedince bütün ordu tarafından yükselen bağırışlar şehrin surlarını sarstı. Şehrin Romalı komutanı Vasil adında biriydi. O, şehrin her tarafını tahkim etti. Gerek kadın, gerekse erkek bütün cesur adamları vazifelere tayin etti. O, her birine, imparator namına mevki ve rütbeler vadetmiş ve bütün halka gece gündüz durmadan cesaret vermiştir. Müslüman askerleri günlerce, hiç durmadan, hücumlarına devam etti. Onlar, şehri içerden zapt etmek için yeraltı geçitleri kazdı. Bunu haber alan şehirliler de aksi istikametten toprağı kazarak Türk lağımcılarını esir aldı. Esirlerin arasında Sultan'ın kaynatası da bulunuyordu. Malazgirtliler esirleri surun üzerine çıkartıp öldürdü. Bunu gören sultan son derece kederlenmişti. Sultan, şehrin surlarını yıkmak için Bitlis'ten devasa bir mancınık getirtti. Mancınık kurulunca şehirdekiler dehşet içine düştü. İlk vuruluştta üç muhafız öldü ve en ileri mevkiide bulunan bir asker şehrin içine atıldı. Bunun üzerine şehir halkından bir rahip ortaya çıktı, mancınığa karşı acilen bir makine kurdu ve attığı ilk taşı mancınığa isabet ettirerek onu baş kısmından kırdı. Dehşete kapılmış olan şehir halkı, bunu görünce tekrar

²⁹³ Abdurrahman İbnü'l- Cevzî (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), **El- Muntazam Fîtârîhi'l- Ümem'de Selçuklular (H. 430-485/M. 1038-1092)**, TTK IV/A-2-1. Dizi-Sayı:13, Ankara 2014, s. 11

²⁹⁴ Abû'l Farac, 1999, s. 306

cesaretlendi. Fakat Müslümanlar, birkaç gün içinde mancınığı tamir edip hiçbir taraftan yanaşılmaz bir hale getirdi ve şehrin surunu çok büyük taşlarla dövmeğe başladı. Bütün şehir dehşet içinde sarsılmıştı. Vasil, bütün şehre hitap ederek “Mancınığı yakmağa muktedir olan herhangi bir adama birçok altın, gümüş, at ve katırlar vereceğini, imparator tarafından da rütbe ve mevkile ödüllendirileceğini ve bu adamın Müslümanlar tarafından öldürülmesi durumunda mükâfa onun oğullarının veya akrabasının sahip olacağını” ilan etti. Bunun üzerine bir Frank ileri atılıp: “Ben dışarı çıkıp o mancınığı yakacağım. Bu gün ben kanımı bütün Hıristiyanların uğruna dökeceğim, çünkü yalnızım ve benim için ağlayacak ne karım, ne de çocuklarım var” dedi. Adam, kuvvetli ve süratli bir at istedi. Zırhını giyip miğferini başına taktı, mızrağının ucuna bir kâğıt geçirdi ve koynuna üç şişe nefit yerleştirdi. O bu vaziyette, bir postacı tavrı takınarak, yola çıktı. Türkler onu bir elçi zannetmişti. Ancak adam Mancınığa yaklaşır yaklaşmaz ateşe verdi ve hızla oradan uzaklaştı. Bu hadiseden sonra Sultan şehri ele geçirmek için uğraşsa da başarılı olamadı. Malazgirtliler, mancınığa bir domuz koyup onu Sultanın ordusunun içine fırlattılar ve hep bir ağızdan: “Ey sultan, bunu kendine karı yap, biz de Mandzgert şehrini çeyiz olarak sana veririz” diye hakaretlerde bulundular. Sultan üzgün bir halde İran’a döndü.²⁹⁵

Tuğrul Bey döneminde gerçekleşen bir diğerk akın ise; Dinar Bey’in gerçekleştirmiş olduğı seferdi. Tuğrul Bey’in 446/ 1054 Anadolu seferi sırasında Selçuklu orduları üç koldan Anadolu’ya akın etmişlerdi. Bu kollardan biri Çoruh Vadisi civarını ele geçirmek için görevlendirilmişti.²⁹⁶ Emir Dinar komutasındaki Türk birlikleri, Kemah ve Arapgir üzerinden Malatya önlerine geldi (1058).²⁹⁷ Türkler, Malatya’nın Bizans hâkimiyetinde olduğı bir dönemde, şehri 3.000 kişilik bir ordu ile kuşattı. Ebu Dinar’ın önderliğindeki kuşatma 10 gün boyunca sürdü.²⁹⁸

Kuşatma kış mevsiminde gerçekleşmişti. Dinar Bey, elde ettiğı ganimetlerle Fırat nehrini geçmiş ve kışı geçirmek üzere Hant-sit’te karargâh kurmuştu. Onları takip eden Romalı (Bizans) askerler ise harp etme cesaretinde bulunamayarak geri döndü. Kışı atlatan Türkler, İlkbaharla birlikte harekete geçmiş ve Taron eyaletine giderek, Torosların

²⁹⁵ Urfalı Mateos, 2000, s.100 vd.

²⁹⁶ Murat Zengin, **Türkler Tarafından Fethinden Moğol İstilasına Kadar Malatya**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 17

²⁹⁷ Tülay Metin, **Selçuklular Döneminde Malatya**, İstanbul 2013, s. 35.

²⁹⁸ E. Honigmann, “Malatya”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB yay. C. VII, s.2; Abû'l Farac, Türklerin Malatya’da kaldığı gün sayısını 20 olarak vermektedir. Bkz. Abû'l Farac, c1999, s. 312 vd.

eteğinde, Sasun yakınlarında bulunan yerleri zapt etmişlerdir. Türklerin bu ilerleyişi karşısında Ermeni prensi Tornig, bütün Sasunluları toplayarak Müslüman askerlerinin üzerine yürüdü. Türklerin büyük kayıplar verdiği bu olaydan sonra, onların sağ kalanları İran'a döndü.²⁹⁹

2.2.5. Alp Arslan'ın Anadolu Akınları

2.2.5.1. Ani'nin Fethi

H. 455 (1063) yılında, Sultan Tuğrul Bey'in ölümü³⁰⁰ üzerine Alp Arslan Selçuklu tahtına oturmuştur.³⁰¹ Hicretin 456 yılında Alp Arslan amcasının veziri Amidü'l-Mülk el Küdürî'yi tutuklatarak kendi evine hapsedti. Ancak Alp Arslan'ı endişelendiren asıl mesele Melik Şihabü'd-Devle Kutalmış'ın isyanıydı. Kutalmış'ın askerleriyle karşılaştığında Alp Arslan'ın ordusu galip gelmiş, Kutalmış da bu savaşta öldürülmüştür. Böylece tek otorite Alp Arslan olmuş³⁰² ve amcasının kaldığı yerden devam ederek Anadolu'ya yönelmiştir. 1064 yılında Ermenistan'a doğru geldi. Kalabalık bir orduyla Ağuvan memleketine girdi. Burayı aldıktan sonra Gürcistan'a vardı ve Cavalkhs denilen mıntıkada karargâh kurdu. O, Akhal şehrini kuşatarak fethetti.³⁰³ Daha sonra Kars ve Ani şehrine doğru ilerleyerek fetih ve gazalarına devam etti.³⁰⁴

Sultan Ani'ye varınca, şehrin müstahkem bir yerde ve ele geçirilemeyecek kadar sağlam olduğunu gördü. Buranın surları yüksek dağlardan müteşekkildi ve her dağın tepesinde bir kale vardı. Bu merci Rum memleketlerinin en muhkem noktalarından biriydi.³⁰⁵ Şehrin üç bölümünü Aras ırmağı, geriye kalan kısmını ise bu nehirden alınan

²⁹⁹ Urfalı Mateos, 2000, s.107-109

³⁰⁰ İbnü'l- Esîr, C. X, s. 41; Ahmed b. Mahmud, (Hazırlayan: Erdoğan Merçil), **Selçuk Nâme I**, C. I, İstanbul 1977, s. 50; Sıbt İbnü'l- Cevzî, (Nşr ve Trc. Ali Sevim), **Sıbt İbnü'l- Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l- Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi**, TTK, (Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. XVIII- S. 22), Ankara 1997, s. 85;

³⁰¹ İbnü'l-Esir, **el Kamil fi't-Tarih** (Türkçe Tercüme, C. X, Bahar yay.), s. 43 vd; Tuğrul Bey'in vefatından sonra, onun vasiyeti üzerine, kardeşi oğlu Süleyman b. Davud'a bey'at verilmiştir. Ancak askerler onun kardeşi Adüdü'd-Devle Alp Arslan Muhammed b. Davud'a meyilliydiler. Alp Arslan'ın yanında veziri Nizamü'l-Mülk Ebu Ali Hasan b. Ali b. İshak vardı. Küdürî, Alparslan'ın kuvvetli olduğunu görünce Rey şehrinde onun için hutbe okutmuş ve daha sonra onun kardeşi Süleyman b. Davud için hutbe okutmuştur. Bkz. İbn Kesîr (çev. Mehmet Keskin), **El-Bidaye ve'n-Nihaye- Büyük İslâm Tarihi 12**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 201.

³⁰² İbn Kesîr, 1994, s. 203.

³⁰³ Urfalı Mateos, 2000, s. 118 vd.

³⁰⁴ Sadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşir İbn 'Ali El- Hüseyînî (çev. Necati Lügal), **Ahbârü'd- Devleti's-Selçukiyye**, II. Baskı, TTK Yay. II. Dizi- S. 8, Ankara 1999, s. 26.

³⁰⁵ Hüseyînî, 1999, s. 27.

su ile dolu bir hendek çevirmektedir. Su buraya oldukça yüksek bir yerden hızlı bir akışla inmektedir. Şehrin kapısına giden yol, aynı hizadaki hendeğin üstündeki köprüden geçer, şehrin surları sert granit taşındandır.³⁰⁶

Ani yakınında “Seyl-vürde” ve “Nevre” denilen iki beldenin ahalisi İslâm’ı kabul etmiş, Sultan oradan Ani şehrine doğru hareket etmiştir. Ani büyük ve kalabalı bir şehirdi. Sultan Alp Arslan burayı kuşattı, fakat Müslümanlar şehrin müstahkem bir yapıya sahip oluşunu görünce umutsuzluğa kapıldılar. Sultan, ahşap bir burç yaptırıp içini savaşçılarla doldurdu ve üzerine de mancınıklarla okçuları yerleştirdi. Bu şekilde surların üzerinden Rumları görebildiler. Müslümanlar surları delmek için ilerlerken şaşırtıcı bir olay hâsıl oldu ve ansızın surlardan bir parça yıkıldı. Bunun üzerine içeri giren Türkler şehri fethetti. Sultan, bu memlekette bir mescit inşa ettirdi ve bir kumandanını kalabalık bir askeri birlikle Ani’de bıraktıktan sonra İsfahan’a doğru hareket etti.³⁰⁷

Ani’nin fethi Malazgirt Zaferine giden yolda önemli bir adım olmuştur. Ani kalesi Bizans’ın kilit noktası idi. Bizans’ı doğudan gelebilecek herhangi bir tehdiye karşı koruyan her yönüyle zengin bir şehirdi.³⁰⁸ Türkler, burayı ele geçirerek Anadolu’nun kapılarına dayanmış ve Anadolu’nun Türk yurdu olmasında önemli bir başarı elde etmişti.

2.2.5.2. Malazgird Zaferine Giden Yol Ve Anadolu Kapılarının Türklere Açılması

Hicretin 458 (1065/1066) senesinde Sultan Alp Arslan kendisinden sonraki dönem için oğlu Melikşah’ı tayin etmiş, onun için berat almıştır; Melikşah’ın önünde bayrak ve ümera yürümüş, büyük bir merasim düzenlenmiştir.³⁰⁹ H. 462 (1069/1070) yılında Bizans imparatoru 300.000 savaşçıyla Konstantiniyye’den Şam’a gelerek Membic’te konakladı. Membic ile Bizans sınırı arasındaki köyleri yakmış, erkekleri öldürerek kadınları ve çocukları esir almıştır. Halep ve diğer yerlerdeki Müslümanlar büyük bir paniğe kapılmıştır. İmparator on altı gün kaldıktan sonra kayıp ve ziyan içinde geri dönmüştür. Yanlarında az miktarda azık olduğu için askerlerin çoğu açlık yüzünden ölmüştür.³¹⁰

³⁰⁶ Sibt İbnü’l-Cevzî (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), **Mir’âtü’z-zamân Fî Târihi’l-Âyân’da Selçuklular**, TTK. Yay. IV/A-2-1. Dizi-Sayı: 3, Ankara 2011, s. 135

³⁰⁷ İbnü’l- Esîr, C. X, s. 49-52; İbn Kesîr, Sultan Alp Arslan’ın H. 456 senesinin şevval ayında büyük bir beldeye gazaya yaptığından bahsetmektedir. Sultanın gaza yaptığı beldede 600.000 dehliz, 1.000 kilise ve manastır bulunduğu söylenmekte olup, sultanın o beldede 500.000 kişiyi esir aldığı da haberler arasındadır. Bkz. İbn Kesîr, 1994, s. 204.

³⁰⁸ Ani Fethi için bkz. Ahmed b. Mahmud, C. I, 1977, s. 61.

³⁰⁹ İbn Kesîr, 1994, s. 208.

³¹⁰ İbn Kesîr, 1994, s. 216

Bizanslılar, bugüne kadar iyi müdafaa edilemeyen ve gittikçe tehlikeye düşen Anadolu'yu kurtarmak için harekete geçmişti. Bu suretle Romanos Diogenes gibi kudretli bir kumandanı imparatorluk tahtına oturtular. Uzun zamandan beri sefere çıkmamış Bizans imparatorlarına mukabil Diogenes büyük bir savaşa hazırlanıyordu. O Makedonya ve Bulgaristan askerleriyle birlikte Uz (Oğuz), Frank ve Varang ücretli askerlerini de ordusuna aldı. Böylece büyük bir ordu toplayan imparator, en fazla istilâya uğrayan Antakya şehrine doğru hareket etti (1069 baharı). İmpzrator Kayseri'ye yaklaştıkça Türkmenler geri çekiliyordu, lakin Bizans ordusu Kayseri'den güneydoğu istikâmetine yönelince, Oğuzlar Niksar'ı (Neokaisaria) istila etti. İmparator, bundan haberdar olunca, yönünü derhal Sivas'a çevirdi³¹¹ ve Divriği'de Türklerle karşılaştı. Şiddetli bir savaştan sonra³¹² Türkmenler, kuşatılma tehlikesine karşılık, mallarını bırakarak kaçmaya başladı; ordusuyla arkadan yetişen İmparator, onların bir kısmını esir aldı, bir kısmını da öldürdü. İmparator, bu galibiyetten sonra, yönünü tekrar cenuba (güney) çevirdi ve kuvvetlerinin bir kısmını Malatya ve Fırat boylarına göndererek ardını emniyete almaya çalıştı, fakat bu havalide Has tnal (Hapsindi) idaresinde bulunan Türkmenler onlara Malatya'dan dışarı çıkma fırsatı vermedi. İmparator, buna aldırış etmeyerek yoluna devam etti ve Membic (Hieropolis) şehrini şiddetli bir muhasaradan sonra aldı. Kaçamayan şehir halkı ve civar bölgelerin ahalisi, esir ve katledildi. Köyler yakıldı. Harun'un az önce kurtardığı Artâh ve Azâz, şehirleri de ele geçirdi. Antakya dukası Haçatur (Peht), Nâdir isminde bir Türk valinin idaresinde bulunan Usfûnâ kalesini, 1069 Mayıs sonlarında (461 Şaban başları), zapt ederek ahalisini kılıçtan geçirmiş ve onların bir kısmını esir almıştı. Bizans ordusu böylece, Halep'e yaklaşmış; Halep emiri Mahmûd ve Han oğlu Harun iltica etmişti. Halep'te büyük bir korku hüküm sürüyordu, ancak korkulan olmadı. İmparatorun büyük ordusu, şiddetli bir açlığa mahkûm oldu; bir yandan Mısır ve Suriye'de hüküm süren kıtlık, diğer yandan Türkmenlerin bütün gıda maddelerini yok etmesi, Bizans ordusuna çok zayıf verdi. Fakat daha da mühimi: Afşin idaresindeki Türkmenlerin, İmparator ve ordusunun önünden çekildikten sonra, tekrar iç Anadolu'ya akınlar düzenlemeye başlaması ve Sakarya boylarındaki ilerleyişi idi. Nihayet 'Amûriyye (Amortim) şehrini fethettiler. Bu haberi alan ve büyük bir teessüre kapılan imparator, artık daha fazla

³¹¹ Turan, 2011, s. 167

³¹² M. Altay Köymen, "Anadolu'nun Fethi", **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, I, (1961), s. 104

ilerleyemeyeceğini anlayarak, geri dönmüştü. Fakat dönüşüyle beraber ordusunu da Anadolu'daki Türkmenlere karşı dağıtmıştı.³¹³

H. 462 senesinde Mekke valisi, Horasan'da bulunan Sultan Alp Arslan'a bir mektup göndererek Mekke'de Kaim Bi-Emrillah ile Alp Arslan adına hutbe okunduğunu, artık Mısırlılar adına hutbe okunmadığını bildirmiştir. Sultan da ona 30.000 dinar ve kıymetli hil'atler göndermiş ve her sene ona 10.000 dinar vereceğini beyan etmiştir.³¹⁴

İmparator ordusunun bir kısmını, Haçatur'un yönetimine vererek, Kilikya'ya giren Türkmenlere karşı görevlendirdi. Silifke havalisinde perişan edilen Türkmenler sahilden zorlukla Halep'e vardı. Ancak Afşin adlı Türk komutan, Romanos Diogenes'in hareketinden sonra, Abbasî halifesi Mu'tasım (833-842)'in Türk askerleriyle aldığı 'Amûriyye şehrini tekrar İslâm coğrafyasına kattı. Bu fetihle İmparatora düşman bir Bizans kumandanı (Batrik) kendisine yardım etmişti. İmparatorun büyük seferi, Türklerin ilerlemesine bir engel teşkil etmemişti. Türkler surları bulunmayan Konya şehrini de ilk defa 1069'da fethetti. Anadolu'da Afşin'den başka Sanduk ve Ahmed-şâh da fetihler yapıyordu. İmparator, Manuel Komnenos'un kumandasındaki bir orduyu Sivas'a, Ermeni Filaretos buyruğundaki diğer bir orduyu ise Malatya'ya sevk etti.³¹⁵

H. 463 (1070/1071) senesinde Bizans İmparatoru dağları andıran Rumlarla Kerhliilerden ve Franklardan oluşan büyük bir orduyla İslâm ülkesine yönelmiştir.³¹⁶ Romanos Diogenes, Türkleri Anadolu'dan sürmek ve İran'a saldırarak Selçuklu başkentini zapt etmek niyetindeydi. O sıralar Sultan Alp Arslan da Suriye seferine çıkmış bulunuyordu. 1070 yılındaki bu Selçuklu siyasetinin temelinde Fâtîmîler ile olan mücadele vardı. Aynı sene Mısır'da iktidar mücadelesine girişen Hamdânilerden Nasr'üd-devle, rakipleri Emîr'ül-cüyûş Bedr'ül-cemâlî ve diğer kumandanlara karşı Alp Arslan'dan yardım isteyerek, onu Suriye'yi zapt etmeye teşvik etti. Derhal harekete geçen Sultan, Azerbaycan'dan gelirken, Ermeniler tarafından korunan Bizans'ın müstahkem kalesi Malazgirt'i bir hücumla zapt etti, ardından Meyâfarikîn (Silvan), Âmid (Diyarbakır) ve havalisini aldı ve Bizans elindeki Urfayı kuşattı. Fakat buradan, daha fazla vakit kaybetmeyerek, Halep'e indi. İlk Bizans elçisi de Halep'te sultanın huzuruna

³¹³ Turan, 2011, s. 167 vd.

³¹⁴ İbn Kesîr, 1994, s. 217

³¹⁵ Turan, 1993, s. 168; Afşin'in hareket üssü Ahlat idi. Bkz. Köymen, 1961, s. 104

³¹⁶ İbn Kesîr, 1994, s. 218

çıktı. Süryânî tarihçisi Barhebraeus'un rivayetine göre, Anadolu'da yürüyüş hâlinde olan imparator, Malazgirt ile Ahlat'a karşılık, Menbiç'i Selçuklulara bırakmayı vâdediyordu. Halbuki Türk istila yollarının üzerinde bulunan Malazgirt ve Ahlat, Anadolu fütuhâtı açısından fevkalâde mühim mevkiilerdi. Sultan olumlu bir cevap vermedi. O sıralar batı Anadolu'dan dönen Afşin, Bizans topraklarının hiç bir yerinde ciddî bir mukavemet unsurunun mevcut olmadığını sultana raporu etmişti. Sultan, Halep hâkimi Mirdâsîlerden Mahmud'u huzura getirttikten sonra Şam üzerine yürüdü. İşte tam bu sırada imparator idaresindeki Bizans ordusunun Doğu Anadolu istikametinde ilerlediğini öğrendi ve derhal geri döndü (7 Nisan 1071).³¹⁷

İmparator, Ayasofya'daki büyük bir dinî ayinde dua ettikten sonra, muazzam bir orduyla yola çıkmıştır (13 Mart 1071). Sivas'a vardığı zaman Rumların: "Ermeniler bize Türklerden daha fazla taşkınlık ve merhametsizlik gösterdiler" şikâyetleri ile karşılandı; şehri tahrip ederek pek çok Ermeni'yi öldürdü. Diogenes, Ermeni prensleri Adom ve Abusahl'ı da Sivas'tan sürdü. Kumandanlardan Tarkhaniotes (Tarhan) ile Bryennios imparatora Sivas'ta veya Erzurum'da kalmayı, köyleri tahrip ederek Türkleri açlığa mahkûm etmeği tavsiye ediyor ve Anadolu'yu viran eylemekten çekinmiyorlardı. Nitekim Bizans kaynakları başka bir vesile ile Rumların kendi memleketlerini yağma ve tahrip ettiklerini söylüyordu. Fakat İmparator, İran'a varmak ve sultanı ezmek kararında olduğu için kumandanlarının bu teklifini kabul etmedi. Erzurum'a vardıkları zaman, kendisine şark kuvvetleri ile iltihak eden Ermeni Basil'den, Alp Arslan'ın korkudan Irak'a çekildiği haberini aldılar. İmparator, Erzurum'da, ordusunun bir kısmını ayırarak (20.000 zırhlı) Gürcistan'a gönderdi ve arkasını emniyete almayı düşündü. Sicilya'da Araplara karşı yapılan savaşlarda şöhret kazanan Ursel ile Tarkhaniotes kumandasındaki 30.000 kişilik bir öncü birliği de Malazgirt ve Ahlat üzerine gönderdi; onlara yolları açma, erzak hazırlama ve tahribat yaparak sultanın dönüşünü önleme vazifelerini verdi, kendisi de büyük ordusuyla harekete geçerek onları takip etti. Alp Arslan, imparatorun Erzurum'a vardığını ve şarka (doğu) doğru ilerlediğini haber aldığı zaman Meyyafârikîn (Silvan)'de idi. Başta Malazgirt kadısı olmak üzere o havaliden gelen kalabalık bir halk, tehlikeyi ve himâye edilmelerini sultana bildirdi. Kaynaklar onun az bir kuvvetle muharebeye mecbur

³¹⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992, s. 50 vd. ; bu seferde Alp Arslan Erciş kalesini fethetmiştir. Bkz. Osman Turan, **Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti**, On Dördüncü Baskı, İstanbul 2011, s. 169.

kaldığı, karısını ve ağırlıklarını Nizâm ül-mülk'le birlikte Tebriz'e (veya Hemedan'a) gönderdiği ve şehit olursa yerine Melikşâh'ı vasiyet eylediği hususunda hemfikirdir.³¹⁸

Alp Arslan, 20 Receb 463 (1071) yılında, Malzgirt'e girmekte olan Bizans hükümdarını karşılamak üzere Halep'ten ayrılmıştır. Sultan yanında Malazgirt kadısı olduğu halde Erzen ve Bitlis'e doğru yönelmiş ve Ahlat'a varınca burayı zapt ederek birkaç gün oturmuştur. Bizans imparatoruyla Malazgirt'te karşılaştıkları vakit, iki hükümdar arasında yazışmalar olmuş, Sultan Alp Arslan imparatorun gayesini öğrenmek için ona İbnü'l-Mahleban'ı elçi olarak göndermiştir. İmparator elçiye: “İsfahan mı, yoksa Hemedan mı iyidir?” Sorusunu sormuş, o da “İsfahan” yanıtını vermiştir. Bilâhare imparator: “Hemedan'ın şiddetli soğuğu olduğu bana söylendi” demiş, elçi de “Evet, öyledir” diyerek onaylamıştır. Son olarak Bizans imparatoru: “Biz İsfahan'da kışlarız, binitlerimiz de Hemedan'da” demiş, İbnü'l-Mahleban da “Binitler gerçekten Hemedan'da kışlayacak, fakat seni bilmem” deyip imparatorun yanından ayrılmıştır.³¹⁹

Sultan Alp Arslan 20.000'e yakın askerleriyle Ahlat yakınlarındaki Rahva düzlüğünde zilkade ayının bitimine beş gün kala çarşamba günü Romanos'un ordusuyla karşı karşıya geldi. Sultan Alp Arslan Bizanslı askerlerin çokluğunu görünce ürkmüş, Fakih Ebu Nasr Muhammed b. Abdümelik el-Buharî savaşın cuma günü hatiplerin mücahitlere dua edeceği esnada öğle vaktinden sonra başlatılmasını teklif etmiştir. Belirlenen gün geldiği zaman Sultan atından inip Aziz ve Celil olan Allah'a secde etmiş, yüzünü toprağa sürmüş, Allah'a yalvarıp yakarmış ve zafer dilemiştir. Böylece Müslümanlar çok sayıda Bizans askerini öldürerek galip gelmiştir. İmparator Romanos ise Rum bir köle tarafından esir almıştır.³²⁰

Savaşın sonra Bizans askerlerinin hayvanları, eşyaları, silah ve zırhları Müslümanların eline geçti. Ele geçirilen ganimet oldukça çok idi. Sultan Alp Arslan ile tutsak Bizans imparatoru arasındaki müzakereler sonucunda onun serbest bırakılmasına karşılık İslam ülkelerine saldırmaktan vazgeçmesi, tutsakları serbest bırakması kararlaştırılmıştır. Ayrıca imparator 1.5 milyon altın kurtuluş akçesini ve yıllık vergi vermeyi kabul etmiş olup, ihtiyaç halinde Bizans ordusundan bir kuvveti de gönderecekti.

³¹⁸ Turan, 1993, s. 177 vd.

³¹⁹ Faruk Sümer-Ali Sevim, **İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler Ve Çeviriler)**, TTK Yay. XIII. Dizi-Sa. 3², Üçüncü Baskı, Ankara 2018, s. 1-20.

³²⁰ İbn Kesîr, 1994, s. 219; Bir diğer kaynakta savaşın cuma günü yapılmasını teklif eden kişinin ismi Melik Muhammed Dânişmend' olarak zikredilmektedir. Bkz. Reşîdü'd-Dîn Fazlulmlah, 2010, s. 115.

Sultan imparatorun Antakya, Urfa ve Menbiç'i de teslim etmesini istemişti. Böylece antlaşma şartları görüşülüp kabul edildi. Sultan, Romanos'a bir otağ tahsis etmiş, ihtiyaçları için de 10 bin altın göndermişti; imparator bu para ile kumandanlarından bir kısmının kurtuluş akçesini ödemiştir. İmparatorun İstanbul'a güvenli bir şekilde ulaşması için iki hâcibin kumandasında 100 kişilik bir müfreze görevlendirildi. Sultan onu uğurlamak için bir fersahlık yere kadar gelmiştir. Bu, zafer İslâm tarihinde görülmemiş bir zaferdi. Çünkü Rum kavmi İslâm'ı ve halkını yok etmek için harekete geçmişti. Zafer haberi Bağdat'ta sevinçle kutlanırken, Bizanslılar imparatorun yenilgisini haber alınca Mihail'i hükümdar yaptılar. Bunun üzerine İmparator Romanos tahttan vaz geçerek rahip elbisesi giydi ve Sultan'a 200 bin altın ile 90 bin altın değerindeki mücevherlerin bulunduğu bir altın tabak gönderdi. O daha fazla göndermeye muktedir olmadığını İncil üzerine ant içerek bildirmiştir. İmparator konuk olarak gittiği Ermeni kralı tarafından gözlerine mil çekilmesi yoluyla kör edilmiştir.³²¹

Sultan ile imparator arasında yapılan antlaşmanın mahiyeti ve maddeleri kaynaktan kaynağa farklılık göstermektedir. Ancak Osman Turan, imparatorun 100.000 dinar kurtuluş fidyasını ve yıllık haraç olarak 360.000 dinar ödemeyi, evvelce İslâmlara ait bulunan Antakya, Urfa, Membic, Ahlat ve Malazgirt beldelerinin Selçuklulara terkinini, İslâm esirlerinin iadesini, talep halinde askerî kuvvet göndermeyi ve kızını sultanın oğluna vermeyi taahhüt eylediği hususunda şüpheye mahal olmadığını ortaya koymuştur. Muharebenin Rahva ovasında ve nehir kenarında cereyan etmesi hakkında kaynaklar birleşmektedir; sadece Mathieu Malazgirt civarında Dogodaph (Tugtab) mevkiinin ismini verir. Ayrıca zaferin hangi gün kazanıldığı mevzusunda kaynakların verdiği malumatın farklılık göstermesine karşın 26 Ağustos Cuma gününün kesinliği meydana çıkmıştır.³²²

İmparator, Sultan tarafından kendisine tahsis edilen iki Hacı ve 100 Hassa askeriyle, İstanbul'a doğru hareket etti. Tokat'a gelip, kaleye yerleştiği zaman, yenilgi ve tutsaklık haberi çoktan İstanbul'a yetişmişti. İmparatoriçe Eudokia, bir taraftan sürgünde bulunan X. Konstantin'in kardeşi Johannes Dukas'ı davet ederken, öbür taraftan Senato'yu derhal toplantıya çağırarak Romanos Diogenes'in tahttan indirildiğini açıkladı. Johannes Dukas ise, Diogenes'in İstanbul'a gelmekte olduğunu öğrenince, derhal yeğeni Mihael Dukas'ı (1071-1078) imparator ilan etti ve Eudokia'yı bir manastıra çekilmeye

³²¹ Sümer-Sevim, 2018, s. 2-26.

³²² Turan, 2011, s. 185 vd.

zorladı. Mihael (Mikhael), 1072 yılı başlarında, Diogenes'i bertaraf etmek için Andronik Dukas'ı Kilikya'ya gönderdi. Andronik, onu Adana'nın kuzey yörelerinde sıkıştırdı ve hayatının bağışlanması güvencesiyle teslim aldı. Fakat çok geçmeden Diogenes hapse atılarak gözlerine mil çekildi. Diogenes, bu acıklı durumunu o sıralarda Isfahan'da bulunan Sultan Alp Arslan'a bir mektupla bildirmişse de çok geçmeden insanı hüznlendiren acı bir sonla hayata gözlerini yummuştur (1072 ortaları). Romanos Diogenes'in bu acıklı sonu, Alp Arslan'ın adeta yüreğine işlemiştir. Son derecede üzülen ve onun öcünü almaya ant içen sultanın kendisi Türkistan seferine çıkarken, Kutalmış oğulları ile birlikte birçok emir ve beyi Anadolu'nun fethi için görevlendirmiştir. Böylece Anadolu'nun gerçek fetih hareketleri de başlamıştır.³²³

Antlaşmanın bozulduğunu duyan Sultan, ümerânın memâlik-i Rûm içlerinde ilerlemesini emretmiş ve onların fethedip ele geçirdiği her bir mülk kendilerine, evlatlarına ve torunlarına ait olacağını, onlardan başka hiç kimsenin o mülk üzerinde hak ve tasarruf talebinde bulunamayacağını, buyurmuştur. Sultan'ın buyruğu üzere fetih hareketleri hızlandı. Emir Saltuk, Erzenu'r-Rûm (Erzurum) ve çevresini tamamen ele geçirdi. Emîr Artuk Mardin, Âmid, Mencigerd (Malazgirt), Malatya, Hartput (Harput) ve bugüne kadar el-hal ellerinde bulunan yerleri aldı. Emir Dânişmend Kayseriyye (Kayseri) Zamandu (Zamantı), Sivas, Develü, Tokat, Nikisar (Niksar) ve Amasya'ya sahip oldu. Emir Çavuldur, Maraş ve Sarus (Sarız)'u ele geçirdi. Emir Mengüçik Gâzî Erzincan memâlikine, Kemah, Kögonya ve diğer vilayetlere hâkim oldu. Onlar buralara yerleşip hâkimiyetlerini artırdıkça daha fazla (ülke/arazi) elde ettiler.³²⁴

2.3. Dânişmendler Dönemi

Dânişmendli Beyliği'nin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1095'e doğru, Haçlı seferlerinde gösterdiği kahramanlıklardan

³²³ Ali Sevim, **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara 1971, s. 89-94; Bir başka görüşe göre, Sultan, Malazgird veya Zuhra yakınındaki zaferden sonra, esir düşen İmparator'dan, diğer isteklerle birlikte Antakya, Edessa, Mabbog ve Minazgerd (Malazgirt)'i talep etmiş Fakat Bizans tahtına VII. Mikhael çıkınca bu antlaşma geçersiz sayılmıştır. Bkz. Ernest Honigmann, (çev. Fikret Işıltan), **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, İstanbul 1970, s. 141

³²⁴ Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 2010, s. 120; H. 465 senesinin başında Sultan Alp Arslan Maveraünnehir'e gaza yapmaya gitmiş, bir konakta Yusuf el-Harezmî adındaki bir adamı yaptığı bazı işlerden ötürü azarlamıştır. Daha sonra onu cezalandırmak istemiş, ancak Yusuf yan tarafında sakladığı hançeri sultana saptırarak askerler yetiştirerek Yusuf'u öldürmüştür, ancak çok ağır yaralanan sultanı kurtaramamıştır. Sultan Alp Arslan bu senenin rebiyülevvel ayının sonunda cumartesi günü vefat etmiş, yerine oğlu Melikşah saltanat tahtına oturmuştur. Bkz. İbn Kesîr, s. 226 vd.

sonra, aileden sık sık söz edilmeye başlandığı görülmektedir. Haçlı seferlerinden söz eden müellifler, Dânişmend denilen kişiyi tanıyorlardı. Dânişmend ismi farsça kökenli olup bir çeşit toplumsal ve dini şef anlamına geliyordu. Asıl adı Taylu olan Dânişmend'in 1104'te öldüğü üzerinde durulmaktadır.³²⁵

Süleyman-şâh Marmara sâhillerinde Selçuklu devletini kurduğu ve doğuda nüfuz ve hâkimiyetini genişleterek Kilikya bölgesini fethettiği sıralar Dânişmend Gâzi de Yeşilirmak bölgelerini Türklere açarak Sivas, Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri ve Çorum şehir ve vilayetlerinde kendi hâkimiyetini yerleştiriyordu.³²⁶ Dânişmend Gazi'nin varisleri bazen bir Türk ismi olan Gümüştekin, bazen bir Arap ismi olan Muhammed ve bazen de savaşçı niteliklerini hatırlatan Emir Gazi sıfatıyla Anadolu'daki varlıklarını sürdürmüşlerdir.³²⁷

Hanedanın kurucusu, Azerbaycan'da yaşamış bir Türkmen ailesine mensup Danişmend Gazidir. H. 456/457 (M. 1064) yılında Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın hizmetine girdi. Malazgirt zaferinden sonra, kendisine iktâ edilen, Sivas'ı fethederek Dânişmendli hanedanının merkezi haline getirdi. Danişmendler, Amasya, Tokat, Niksar, Kayseri, Zamantı, Elbistan, Develi ve Çorum'u zapt ederek Anadolu'da kurulan ilk Türkmen beyliklerinden birinin temelini attı.³²⁸ Arapgir de Sivas'a giden önemli yolların

³²⁵ Claude Cahen (çev. Erol Üyepazarcı), **Osmanlılardan Önce Anadolu**, İstanbul 2000, s. 13

³²⁶ Turan, 2010, s.141; 467/1074'den beri Artuk Bey Yeşilirmak ve Kelkit havzasını, Mengüçik Bey Erzincan ve Divriği havalisini, Ebu'l Kasım şehir hariç, Erzurum'la Çoruh bölgesini zaptetmekle meşgul idiler. 1077'de Artuk Bey, Melikşah tarafından el-Ahsa'ya gönderilince, Dânişmendoğlu Ahmet Gazi Niksar'a yerleşerek, Amasya ve çevresini sahile kadar fethetti. Batıda Alaşehir'i fetheden Türkler Ege sahilindeki Milet'e kadar ulaştı. Süleyman Şah ise, 470/1077'te Konya ve civarını fethetmişti. O, Bizans'ın iç karışıklarından faydalanarak, Asi General Nicephorus Botaniates (1078-1081)'i destekledi, İstanbul'a kadar geldi ve Botaniates'in imparator olmasında etkili oldu (1078). Böylece Türklerin hâkimiyet sahası Üsküdar'a kadar uzandı. Süleyman ve kardeşi Mansur, kurdukları karakollar vasıtası ile İstanbul Boğazını dahi kontrol edebiliyorlardı. Fakat Süleyman ve Mansur arasında hâsıl olan anlaşmazlık, Mansur'un hayatını kaybetmesi ile sonuçlandı. Süleyman Şah ise Orta ve Batı Anadolu'nun tek hâkimi oldu. Süleyman, Nicephorus Melissenos isyanında da isyancıların tarafını tuttu. Bu vesile ile birçok şehri elde etti. Melissenos'la birlikte İznik'e girdi ve burayı kendine başkent yaptı (1081). Ancak I. Alexius Comnenus'un Bizans İmparatoru olmasıyla (1081), Türk birlikleri Üsküdardan çekilmeye başladı ve Dragos çayı iki devlet arasında sınır oldu (1082). 476/1083'da Tarsus, Adana, Misis ve diğer Kilikya şehirleriyle, 1084'te Antakya Süleyman tarafından zapt edildi. Bu tarihlerde Harput, Eğin, Arapgir, Çemişkezek ve Hanzit Çubuk Bey'in eline geçti. Ayrıca Karatekin, Çankırı'yı alarak, fetihlerini sahile doğru genişletmiş ve Sinop'u da muhasara ile zapt etmişti. Süleyman Şah'ın, 479/1086 yılında ve Halep yakınlarında, Tutuş'a karşı yaptığı savaşta hayatını kaybetmesine değin Anadolu hâkimiyeti tamamen Türklerin elindeydi. Bkz. Osman Çetin, **Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı**, Marifet Yayınları Nu. 14, İslâmî Araştırmalar Serisi Nu. 6, İstanbul 1981, s. 36 vd.

³²⁷ Cahen, 2000, s. 13

³²⁸ Abdülkerim Özaydın, "Dânişmendliler maddesi" **İA**, C. VIII, s. 474-477

üzerinde olması hasebiyle, 1084 veya 1085 yılında Danişmendlerin hâkimiyetine girecektir.³²⁹

Gregory Abü'l Farac (Bar Hebraus)'dan öğrendiğimize göre, Sebastia (Sivas), Kayseri ve Pontus'ta Danişmendoğlu İsmail namında bir Emir hüküm sürüyordu. Bu memleket onun adına izafe edilerek Dânişmendler ülkesi adını taşıyordu. (M.1085/1086).³³⁰

³²⁹ Arapgir civarında Türkmenlerden başka Rum ve Ermeniler de yaşamaktaydı. Ermeni ve Türklerin bölgeye ne zaman geldikleri, kaynaklarda veya yapılan araştırmalarda, kesin bir şekilde ortaya konulmuş değildir. Ancak bir ihtimale göre, Ermenilerin bölgeye gelişi; II. Basil'in tehciriyle alakalıdır. Basil, Müslüman devletlerle yapmakta olduğu mücadelenin önemli bir cephesini oluşturan, Doğu Anadolu'daki vasıl Ermeni krallıklarının isyankâr tavırlarına son vermek ve onları Bizansa (Doğu Roma) bağlamak istiyordu. Bu amaçla büyük bir ordunun başında harekete geçti. Doğu Anadoluya gelerek, *Vasurakan* (12 kale, 4400 köy ve 115 Manastır)'ı ilhak etti ve yörede oturan 40 bin Ermeniye göçe zorladı. Ermeniler, Orta Anadolu'da; Sivas'ın kısmen de Kayseri'nin kent ve yörelerine yerleştirildi. Böylelikle II. Basil, Van gölünün kuzeyindeki dağlarla Büyük Zap suyu vadisinden Urmiye Gölüne kadar uzanan sahada, *Greğ Vasurakanıa* adıyla, yeni bir eyâlet tesis etti. O, daha sonra, Erzurum yönündeki ilerleyişine devam ederek, Armenia ve Gürcistan'ın bir kısmını, bazen anlaşmalar yoluyla bazen de savaşlarla, doğrudan doğruya Bizans'a bağladı (1021/1022). II. Basil'in tehciri için bkz. Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri**, TTK Yay. XX. Dizi-Sa. 7, Ankara 1983, s. 9 vd. ; II. Basil'in bu askerî harekâtından sonra, Vasurakan beyinin 14.000 erkek nüfuzla Sivas'a gittiği, kadın ve çocukların da bunları takiple geldiği ve cümlesinin Bizans tebası olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, TTK Yay. VII. Dizi-Sa. 79¹, İkinci Baskı, Ankara 1983, s. 22; Ermeniler, önce Sivas ve çevresine daha sonra Çukurova'ya indiler. Bkz. Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler – Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik Ve Hukuki Durumları**, Ankara 2001, s. 58; Ermeni kaynakları da Arapgir'deki Ermeni varlığını, 11. yüzyılın son Vasuragan Kralı Senekerim Ardzruni dönemine kadar götürmektedir. Bkz. Osman Köker (Söyleşi: Mayda Saris, İngilizceye çeviri: Sylvia Zeybekoğlu), **Son Arapgirli Varsen Oruncakciel-The Last Remaining Arapgirtsi**, İstanbul 2011, s. 8; Arapgir, 7.-9. yüzyıllarda, herhangi bir Bizans Thema Teşkilâtına dâhil değildi. Bkz. Georg Ostrogorsky (Çev. Fikret Işıltan), **Bizans Devleti Tarihi**, 5. Baskı, TTK Yay. X. Dizi-Sa. 7^d Ankara 1999, s. Harita II.

³³⁰ Abü'l Farac, 1999, s. 331, Süryanî Mihail (çev. Hrant. D. Andreasyan), **Süryanî Patrik Mihailin Vekayinamesi İkinci Kısım (1042-1195)**, 1944, s. 38; Urfalı Mateos, 2000, s.41; Aynı tarihte, Şeref-üd-devle Ermenilerden Samsata'yı, Kutlamış oğlunun amcası da Malatya'yı almıştır. Bkz. Ebü'l Farac, 1999, s. 331 vd; Bir diğer kaynaktan, hadise şu şekilde geçmektedir: "Kutalmışoğlu Süleyman'ın dayısı Danişmend Gümüştekin Ahmed, Zilhicce (Mart/Nisan) 1085 tarihinde Malatya'yı fethetmiştir." Ancak bu durumun kısa süren bir başarıdan ibaret olduğu, kaynakların verdiği malumattan da anlaşılmaktadır. Bkz. Sıbt İbnü'l- Cevzî (Nşr ve Trc. Ali Sevim), **Sıbt İbnü'l- Cevzî'nin Mir'âtü'z- Zaman Fî Tarihi'l- Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi**, TTK, (Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. XX- S. 24), Ankara 1999, s. 64; Bazı araştırmacılara göre; Emir Çubuk, Flaretos'a tâbi memlektlerden, Harput müstahkem şehrini zapt etmiştir. O, daha sonra, civardaki Eğin, Arapgir, Çemişkezek kaleleri ile Hanzit denilen Palu ve Genç havalisini de ele geçirerek merkezi Harput olan ayrı bir emaret kurmuştur. Bkz. Yinanç, 1944, s. 125; Abdulkadir Kıyak, **Elazığ Evliyalari (Tarikat Şeyhleri- Mutasavvıflar-Müderriş Âlimler- Şehit Veliler- İsimli Veliler)**, İstanbul 2013, s. 33; Malazgird Zaferi'nden sonra Anadolu'nun fethinde ve Artuk Bey'in hizmetinde bulunan Çubuk Bey, Sultan Melikşah'ın Artuk Beyi huzura çağırmasıyla, onunla birlikte Anadolu'dan ayrılmıştır. Çubuk Bey'in kurmuş olduğu beylik ise, Belek Gazi'nin Harput'u zapt etmesiyle, 30-35 yıllık bir sürenin akabinde, sona ermiştir (1085). Bkz. İlhan Erdem, "*Doğu Anadolu Türk Devletleri*", **GTT**, C. IV, Ankara 2002, s. 79; Abdulkadir Yuvalı, "*Fırat Havzası'nın Türk Tarihindeki Yeri*", **Fırat Havzası Folklor ve Etnografya Sempozyumu 24-27 Ekim 1985**, Elazığ 1992, s. 393.

Süleyman Şah'ın ölümünden sonra, Onun topraklarına akrabası Danişmend Gazi'nin baktığını Anna Kommena'dan öğreniyoruz. Buna göre, Kutalmışoğlu Süleyman'ın iki oğlu, Sultan Melikşah (d.1055-ö.1092)'in yanında, gözetim altında tutuluyordu. Bu durum Melikşah'ın, Haşhaşîler tarafından suikaste uğratılarak, şehit edilmesine kadar sürdü. Onlar, Sultanın şehadetinden sonra, Horasan'dan kaçarak İznik'e geldiler. Ebu'l Gazi (Danişmend) İznik'i, Süleyman Şah'ın mirası olarak, onlara teslim etti. I. Kılıç Arslan, "sultan" unvanını alarak, İznik'i tekrar Rum (Anadolu) Selçuklularının başkenti konumuna getirdi. O, İznik'e dair bir takım önlemler almış, Ebu'l Gazi'yi de komutanlık görevinden uzaklaştırmıştı. İznik'teki beyleri ise, Mehmed Bey'in buyruğuna vermişti. Sultan, Mehmet'i İznikte bıraktıktan sonra, Malatya üzerine yürüdü.³³¹

Kutalmış³³²oğlu Süleyman'ın mahdumu Kılıç Arslan, 1097 yılında Malatya'yı kuşatmıştı, ancak Haçlı ordusunun İznik'i ablukaya alması bütün planları değiştirdi. İznik'in muhasara edilmesine dair haber Sultana ulaşınca, süratle geri dönmek zorunda kaldı.³³³ Zaten İznik içindeki Türkler de imdada gelmesi için Sultan'a çağrı gönderip duruyordu.³³⁴ Böylelikle Malatya kuşatması yarıda kaldı.

Anadolu'nun Türk yurdu olmasında büyük fedakârlıklar gösteren Danişmendler, Haçlılarca işgal edilmesine karşı da küçümsenemeyecek bir mücadele verdi; Danişmend Gazi Ahmed Bey, Kılıç Arslan'ın Haçlılara karşı yaptığı, Eskişehir (1097) ve Kayseri (1101) dolaylarındaki savaşlara katılmıştır.³³⁵

Danişmendler 1099 yılında Sivas üzerinden Malatya'ya yürümüş ve elde ettikleri ganimetlerle geri dönmüşlerdi. Malatya hâkimi Yunanlı Gabriel onların bu tazyiki üzerine Franklara haber göndererek şehri onlara vereceği vadinde bulundu. Kral Bohemund ona güvenerek Malatya'ya doğru hareket etti. Fakat Pilardos zamanından beri bazı yerleri ellerinde tutan Ermeniler, Kışum ve Raban reisi Khoj Basil ve Rufin oğulları

³³¹ Anna Kommena Alexiad (çev. Bilge Umar), **Malazgirt'in Sonrası**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, s. 206

³³² Arslan Yabgu'nun iki oğlundan biri için bkz, İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*", *Türkiyat Mecmuası* C. XIII'den ayrı basım, İstanbul 1958, s. 122 vd.

³³³ Süryani Mihail, 1944, s.55; Urfalı Mateos, 2000, s.187; İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Bahar Yayınları, C. 10, s. 247-248. Işın Demirkent, "Haçlılar", **DİA**, C. XIV, İstanbul 1996, s. 525; Ebû'l Farac tarihinde bu hadise H. 488 (M. 1095) yılında vuku bulmuştur. Abû'l Farac, 1999, s. 335 vd.

³³⁴ Anna Kommena, 1996, s. 325.

³³⁵ İbrahim Kafesoğlu, "*Ortadoğu'da Kurulmuş Türk Devletleri (Anadolu, İran, Suriye ve Mısır)*", **TDEK**, s. 291

Frankların gelip başlarına geçmelerinden ve kendilerini kovmalarından korkarak Danişmendoğlu İsmail'e gizlice haber gönderdiler. Malatya hâkimi Gabriel de Gapna köyüne (Malatya civarında) varan Frank Kralı Bohemund'u oyalayarak Danişmendoğlu İsmail'in gelmesini beklemiş ve Haçlıların Malatya yakınlarında Danişmenler tarafından pusuya düşürülerek yenilmelerine katkı sağlamıştır. İsmail Bey, Bohemund'u esir alarak Sebastia (Sivas)'ya gönderdi.

Sonra bizzat Malatya'ya karşı hareket ederek harbetti. Haçlıların işgalinden kurtulan Malatya 1102 yılının Eylül ayında, Danişmendler tarafından fethedildi; şehri Malatya Valisi Gabriyel'in halkı soymasına kızan iki adamı teslim etmişti. Danişmend oğlu kendi memleketinden getirttiği buğday, inek ve diğer zaruri ihtiyaç malzemelerini ahaliye dağıttı.³³⁶ Danişmend insanlardan başka, şehrin diğer bütün şeylerini askerlere terk etti. Senelerce kendi topraklarında esir olarak bulunanları serbest bıraktı. Malatya, Danişmend'in zamanında birçok iyilik gördü; bereket ve refah arttı. Adil ve Allah'tan korkan bir adam olan Basilig adlı birisini Malatya'ya *cataban*/vali olarak atadı.³³⁷ Ancak Yukarı Mezopotamya'ya giden stratejik yol kavşağındaki Malatya'ya hâkim olma yarışı, Danişmend ve Kutalmış oğullarını karşı karşıya getirdi.³³⁸

Arapgir'in uzun yıllar Danişmendli yöneticilerin hâkimiyetinde kaldığı tartışılmaz bir gerçektir. Yörede yapılan incelemeler esnasında keşfedilen bir yer isimiye oldukça dikkat çekicidir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde özellikle Danişmendlerin hâkim olduğu beldelerde Danişmend, Tanışman, Danişman gibi yer isimlerine rastlanmaktadır.

³³⁶ Ebû'l Farac, 1987, s. 342; Bir diğer kaynağa göre, H. 493 senesinde Frankların hükümdarı 300.000 savaşıyla hücumu geçmiş olup, Gümüştekin b. Danişmend Taylu onunla savaşmıştır. Gümüştekin, Eminü'd-Devle lakabını alan Dımaşk atabeği idi. Baalbek'te değil de Dımaşk ve Basra'daki eminiye vakıflarının kurucusuydu. Frankları hezimete uğrattı. Onlardan çok sayıda adam öldürdü. Öyleki Franklardan geriye sadece 3.000 kişi kalmıştı ki, bunların çoğu yaralıydı. Bu hadise bu senenin zilkade ayında cereyan etmişti. Gümüştekin, yaralı Frankları kovalayarak Malatya'ya kadar gelmiş ve Malatya'yı ele geçirdiği gibi Malatya valisini de esir almıştı. Bkz. İbn Kesîr, 1994, s. 308-309.

³³⁷ Süryanî Mihail (çev. Hrant. D. Andreasyan), 1944, s. 56.

³³⁸ Claude Cahen, 2000, s. 14; 1097'de, Godefroy de Bouillon'un haçlıları Anadolu'dan geçerken Emir Dânişmend ve Sultan I. Kılıç Arslan, Eskişehir muharebesinde, onlara karşı birlikte savaşmıştır. O, 1101'de muhtelif garp prenslerinin kumandasında Anadolu'ya giren üç büyük haçlı ordusuna da I. Kılıç Arslan'la beraber karşı koymuş ve her üç haçlı ordusunun perişan olmasında başlıca amillerden biri olmuştur. Dânişmend 1100'de, Malatya civarında, Antakya prensi Bohémond'u esir etmişti. Bizans imparatoru Alexis Comnenos, Emir Danişmend'e teklif ettiği büyük bir meblağ karşılığında, onun ölü veya diri olarak kendisine teslim edilmesini istedi. Kılıç Arslan da Emir Danişmend'e, bu meblağın bir kısmının kendisine verilmesini icap ettiğini bildirdi, fakat O, Kılıç Arslan'ın isteğini kabul etmedi. İşte bu hadiseden sonra iki Türk hükümdarının arası açıldı. Bkz. Mükrimin Halil Yınanç, "Dânişmendliler", **İA**, III, s. 469. Danişmend, Bohémond'u Malatya'ya getirerek 100 bin dinar fidye karşılığında serbest bıraktı. Bkz. Süryanî Mihail, 1944, s.57; Müverrih Vardan (Çev. Hrant D. Andreasyan), **Türk Fütühatı Tarihi (889- 1269)**, İstanbul 1937, s.189.

Söz konusu isme, Arapgir'in güneybatısında, Bostancık mahallesinin sınırları içerisinde, tesadüf edilmiştir. Mahalle merkezinin birkaç km kuzeybatısında yer alan mevki, günümüzde terk edilmiş bir tarım arazisidir. Bu arazi, halk arasında, Danişman veya Tanışman olarak adlandırılmakta olup, çevresi de “Tanışman’ın ardı” veya “Tanışmanın önu” şeklinde ifade edilmektedir. “Tanışman” olarak adlandırılan yerin batısıyla Çatal Dağ’ın güneydoğusuna düşen yere ise, bölge sakinleri “Örenler” ismini vermiştir. Adı geçen yerde çok sayıda evin veya ev harabesinin olduğu söylenmektedir, ancak bunlar günümüze dek ulaşamamıştır. Yörede yapılan yüzey araştırmaları esnasında, ev denilebilecek yapıların temeline rastlanılmıştır. Bu yerin güney doğusundaki kayalık alandaysa kaya mezarlarına denk gelinmiş olup, yöredeki yerleşimin çok daha eski tarihlerde başlamış olduğunu göstermektedir.

Arapgir ve civar köylerinde Danişmendlerin etkisi uzun yıllar sürmüştür. Öyle ki Osmanlı Devleti’nin düzenlemiş olduğu 1518 tarihli Arapgir kanunnamesinin hemen hemen eski yerel beylerin koymuş olduğu kanunname hükümlerine dayanması, söz konusu kanunnamede de belirtilmiştir. Bu beyanattaki “Tafsil-i Kanunname-i Liva-i Arapkir ber müceb-i kanun-ı kadim an ümera-i hod (Kendi emirlerinden kalan eski yasa gereğince)” ifadesinden, Osmanlı Devleti dışında, Danişmend oğullarını veya o bölgedeki herhangi bir devleti anlamak gerekir.³³⁹ Bu da göstermektedir ki Eski hükümler Osmanlı devleti döneminde de geçerliliğini sürdürmüştür.

2.4. Türkiye Selçukluları Dönemi

2.4.1. Arapgir’in Türkiye Selçuklu Devleti’nin Hâkimiyetine Girmesi

Danişmend Gazi, Malatya’da iki yıl hüküm sürdükten sonra, Sivas’ta vefat etti. Onun ölümünden sonra, Sultan I. Kılıç Arslan tekrar Malatya üzerine yürüdü; Sultan, şehrin önünde karargâh kurdurarak, Malatya’nın kuzeydoğusundaki kuleyi tahribe başladı. Sultanın kararlılığını gören Malatyalılar, şehri antlaşma yoluyla teslim etti (2 Eylül 1106).³⁴⁰ Lakin Kılıç Arslan’ın buradaki hâkimiyeti, çok kısa sürdü. Zira Selçuklu Sultanı Muhammed Gıyaseddin (1105-1118), Ebu Mansur Çavali (Çavlı) adındaki adamını Franklara (Haçlılara) karşı sevk etmişti. Mansur, Bağdat’a gelince, yönünü Cekermiş

³³⁹ Yavuz Ercan, **Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları**, Millî Eğitim Basımevi Ankara 2002, s. 34.

³⁴⁰ Süryanî Mihail, 1944, s.59 vd.

(Çökermiş)'in bulunduğu Musul şehrine çevirdi ve yenilerek esir düştü. Cekermiş (Çökermiş)'in birkaç gün sonra ölmesi, Mansur'un tekrar özgürlüğüne kavuşmasını ve Musul'a karşı, Habora (Zengi) mıntıkasında bir ordu toplamsını mümkün kıldı. Cekermiş (Çökermiş)'in oğlunu kendilerine reis yapan Musullular, Ebu Mansur Çavali (Çavlı)'nin faaliyetlerinden korkarak, bu esnada Malatya'da bulunan, Kılıç Arslan'ı Musul'u teslim alması için davet ettiler. Kılıç Arslan davete icabet ederek Musul'a girdi ve hâkimiyetini tesis etti. Musul'a girmeye cesaret edemeyen Çavlı, Rahabot (Rabhe)'a hâkim olmakla yetindi. Bundan haberi olan Kılıç Arslan, Onun üzerine yürüdü. Ancak Emir Cavalı, Halep Emiri Rıdvan ile anlaşmıştı; bunlar cesur ve atılgan adamlardan 4.000 atlı toplayarak Kılıç Arslan'ın üzerine geldi. Kılıç Arslan'ın 5.000 kişilik atlı birliği, Habur nehri kıyısında onlarla karşılaştı. Kılıç Arslan bizzat Cavalı'nın ordusuna hücum etti; sancağı taşıyan zatın kolunu bir vuruşta kesti ve Cavalı'yı bir kılıç darbesiyle yere serdi, ancak onu zırhı kurtardı. Bu sırada Cavalı ve Rıdvan'ın askerleri, ağır darbeler vurarak, Kılıç Arslan'ın askerlerini uzaklaştırdı. Harp meydanında yalnız kalan Sultan, nehrin karşısına geçmek istedi. Fakat üzerindeki zırhın da ağırlığıyla suyun içine battı ve boğularak vefat etti (1107). Çavlı ise Musul ve Nusaybin'e hâkim oldu. I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra, Musul valisi bulunan, büyük oğlu Şahinşâh tutuklanarak İsfahan'a gönderildi. Konya Selçuklu tahtı boş kaldı. Bizans tüm bu fırsatları değerlendirerek bütün sahilleri tekrar geri aldı. Şahinşâh Konya'ya gelip tahta oturduktan sonra İmparator Alexis'in saldırılarına karşı akınlarda bulundu. Bu akınların bir takım faydaları olsa da Bizans'ın taarruzunu durduramadı. İmparator Alexis, Türkleri Batı Anadolu'dan, Kuzey ve Güney sahil bölgelerinden attı; Akşehir'e kadar ilerledi.³⁴¹

Emir Bazmış, Sultan Kılıç Arslan'ın karısını Musul'dan alarak Malatya'ya gitti ve Sultanın küçük yaştaki oğlu Tuğrul Arslan'ı hükümdar ilan etti. Ancak Arslan isminde bir emir, Bazmış'ı öldürerek Tuğrul'un annesi ile evlendi ve topladığı altınlarla Malatya halkını bizar etti. Bu durumdan bıkan genç hükümdarın annesi, oğluyla antlaşarak Arslan'ı tutuklattı. Bir yıl sonra Arslan'ı, Horasan'a, Sultan Gıyasüddin'in yanına gönderdiler. Sultan da Kılıç Arslan'ın oğlu Melikşah (Şahinşâh)'ı Malatya'ya gönderdi. Melikşah, hükümdar oldu; küçük kardeşi Tuğrul Arslan azledildi ve diğer iki kardeşi Mes'ud ve Arab hapsedildi.

³⁴¹ Süryani Mihail, 1944, s. 60; Turan 1969, s. 220; Ebû'l-Farac, 1987, s. 346 vd.

Danişmendlerin baskısına uğrayan Melikşah, Bizans İmparatoru Alexis'ten yardım istemek üzere onun yanına gitti ve sevinç gösterileriyle karşılandı. Fakat dönüş yolunda, Danişmend oğlunun pususuna düşerek, tutuklandı ve gözleri kör edildi. Bunun üzerine Malatya'daki emirler Mes'ûd (1116- 1155)'u hapisten çıkararak Sultan ilan etti. Mes'ud, kardeşleri Arap ve Tuğrul Arslan'ı Malatya'da bırakarak Konya'ya vardı ve burayı saltanatına payitaht yaptı.³⁴²

Sivas Emiri Danişmend oğlu Emir Gazi, damadı Sultan Mesut'la ittifak ederek, Malatya'yı kuşattı (1124). O, uzun bir kuşatmanın sonunda şehri Selçukluların elinden aldı. Malatya şiddetli bir kıtlıktan sonra teslim olmuştu. 1125 yılında şehre giren Emir Gazi, kıtlıktan kıvranan ahalinin haline üzüldü ve onları teselli etti; merhamet gösterdiği ahaliye tohumluk buğday, ekmek, mercimek vs. dağıttı ve her taraftan koyunlar veya davarlar getirterek şehrin yeniden dirilmesini sağladı.³⁴³

1126 yılında, Arab (Mes'ûd'un Ankara ve Kastamonu taraflarına yerleşen kardeşi) saltanatı ele geçirmeye yeltendi. Sultan Mes'ûd, İmparatorla ittifak yaparak kardeşini yendi ve onu Kilikya'ya çekilmeye mecbur etti. Türklerin saltanat mücadeleleri ise, Bizans İmparatorunun işine yaradı; Bizans, kısa süreliğine, birçok başarı elde ederek işgallerde bulundu.³⁴⁴

Sivas'tan Bolu ve İzmit yakınlarına kadar kuvvetli bir hâkimiyet tesis eden Danişmend Gazi, İmparator İoannes Komnenos'un taht iddiasında bulunan kardeşi İsaakios'u mülteci olarak kabul etti. Bizans, Kastamonu ve diğer yerlerdeki bazı Dânişmendli şehirlerini tahrip ederek karşılık verdi (1133). Ancak Danişmendler, onları kısa zamanda geri püskürttü.

³⁴² Abu'l Farac, 1987, s. 349; Gazi Bey, Selçuklu şehzadelerinden Mes'ud'la işbirliği yaparak, Onun 1116'da Konya'yı geri alıp, sultan olmasına yardım etti ve kızını onunla evlendirdi. Bkz. Kafesoğlu, s.292; Mes'ud, Kayın pederi Dânişmend Emîr Gâzi'nin yardımıyla Şahinşâh üzerine yürüdü. Bunun üzerine Şahinşâh Bizans İmparatoru Alexis'le anlaştı. Mes'ûd, kardeşine karşı muzaffer olarak Konya Selçuklu tahtına oturdu. Bkz. Turan, 1993, s. 221.

³⁴³ Süryanî Mihail **Vekayinamesi İkinci kısım (1042-1195)**, 1944, s. 89 vd. ; Hüseyin Kayhan, "*Danişmendli-Bizans İlişkileri*", **Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri**, Sivas 2016, s. 101; Arap, Danişmend'lerin memleketlerine bir eşkıya gibi taarruz ettiğinden, bu esnada Malatya'da değildi. Danişmendler şehre giriş çıkışı engellemişti. Şehirde kıtlık baş gösterdi. Bir merkep yükü buğdayın 36 altın dinara satıldığı söylenmektedir. Malatya'dan atılan Tuğrul Arslan 1128 yılında Malatya'yı istila etti ancak şehri ele geçiremedi. Şehrin dış kısımlarını aldıktan sonra geri döndü ve kendisinden bir daha haber alınamadı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abu'l Farac, 1987, s.359 vd.

³⁴⁴ Turan, 1969 s. 221

Danişmend Gazi Bey, 1134 yılında öldü. Onun yerine oğlu Melik Mehmed Bey (ö.1142) geçti. Mehmet Bey, Doğu Karadeniz bölgesine seferler tertip etmenin yanı sıra, Batı Anadolu'da Bizan'la karşı karşıya gelerek, ülkesine yapılan saldırıları önledi. Ancak kardeşi Yağı-basan ve hanedan üyeleri arasında meydana gelen mücadeleler, Selçuklu Sultanı Mes'ud'u harekete geçirdi. O, önce Ankara, Çankırı ve Kastamonu işgal etti, sonra Elbistan'ı zapt ederek, Malatya'da bulunan Dânişmendli Ayn'üd-devle'yi Selçuklu tâbiyetine aldı. Sivas, Amasya ve Kayseri hâkimi Yağı-basan ise, 1150'de Selçuklu tâbiyetini tanımak zorunda kaldı.³⁴⁵

Sultan Mesut 1155'te öldü. Onun yerine, veliaht tayin ettiği oğlu, II. Kılıç Arslan (1115-1192) sultan oldu. O, kendisine karşı birleşen kardeşi Şahinşâh ve Dânişmendli Yağı-basan üzerine yürüyerek Onları 1163'te bertaraf etti. Yağı-basan (ö.1164)'ın ölümünden sonra Dânişmendli topraklarının giderek Selçuklu topraklarına katıldığı bir süreç başladı.³⁴⁶ 1165 tarihinde Sultan Kılıç Arslan Gadoug (Gedük)'e, Elbistan'a ve Toronda (Darende)'ya akın yaptı ve Danişmend'in ahfadını takip etmeye başladı. Sultan, 1169 tarihinde, Kapadokya Kayseri'sini ve Symnada'yı Danişmend torunlarından aldı.³⁴⁷

Bu dönemde Dânişmendli ve Selçuklu ittifakı iyice bozulmuştu. II. Kılıç Arslan, Danişmendlerin ülkesine göz dikerek, İstanbul ziyaretinden sonra Malatya üzerine yürüdü. Şehri Selçuklu hâkimiyeti altına aldı (1171).³⁴⁸ Kılıç Arslan zayıf düşen Danişmendlerin ülkesine göz dikerek, Kayseri ve Sivas'ı ele geçirdi. Felçli bir durumda olan Yağı-basan'ın torunu Melik Zünnun kaçarak Niksar'a gitti. O, burada, damadı Şam hükümdarı Melik Âdil Nureddin'e elçi göndererek Ondan yardım istedi. Melik Nureddin de Abdü'l- Mesih'i, tam teçhizatlı 3 bin askerle, yardıma gönderdi. O, Kayseri ve Sivas'ı geri aldı (1173). Zünnun, Melik Nureddin'den Abdü'l-Mesih'in, Kılıç Arslan'ın geri

³⁴⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992, s. 292 vd.

³⁴⁶ Turan, 1969, s. 220 vd.

³⁴⁷ S. Mihail, 1944, s. 209-215

³⁴⁸ Niketas Khoniates (çev. Fikret Işıltan), **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, TTK Yay. XIX. Dizi- Sa. 15, Ankara 1995 s. 83 vd. ; bir başka kaynakta, Kılıç Arslan'ın Malatya'ya hâkim olduğu tarih olarak, 1177 senesi verilmiştir. Bkz. Ebu'l Farac, 1987, s. 423 vd. ; 1172 yılında Malatya üzerine gelen Sultan, şehri zapt edemeyerek, esirlerle geri döndü. Ancak 1175 yılının yaz aylarında II. Kılıç Arslan, Danişmend oğullarını himaye eden Nureddin'in ölüm haberini aldıktan sonra, tekrar harekete geçti ve Danişmend memleketine akınlar düzenledi. Sultan Sivas'ı, Niksar'ı, Komana'yı ve Kapodokyanın diğer şehirlerini ve mustâhکم mevkillerini onların elinden aldı. Böylece Danişmendli hanedanı son buldu. Sultan 1178 yılında Malatya'yı uzun bir kuşatmadan sonra işgal etti. Böylece Malatya da Selçuklu hâkimiyetine girdi. Bkz. S. Mihail, 1944, s. 233-242.

dönmesi ihtimaline karşı, Sivas'ta kalmasını istedi. Abdü'l-Mesih de Melik Nureddin'in ölümüne kadar orada kaldı.

Kılıç Arslan, Melik Nureddin (1118-1174)'in ölüm haberini alınca Aksaray'dan Kayseri'ye doğru hareket etti ve orayı aldı. Bu durumdan müteessir olan Zünnun, Niksar'a gitti ve orada vefat etti. Onun yerine küçük yaştaki oğlu Danişmend İsmail geçti, ne var ki kendi emirleri tarafından öldürülerek ülkesi II. Kılıç Arslan'a teslim edildi. Bu şekilde ülkesi oldukça genişleyen Kılıç Arslan, her bir şehre oğullarından birini gönderdi. Rükneddin Süleyman-şah Tokat'ta, Nasireddin Berkyaruk Niksar ve Koyulhisar'da, Kutfaeddin Melik Şah Sivas ve Aksaray'da, Muhyiddin Mes'ud-şah Ankara'da, Mu'izzeddin Kayser-şah Malatya'da, Muğiseddin Tuğrul Elbistan'da, Nureddin Mahmud Kayseri'de, Argun-şah Amasya'da ve Sencer-şah Ereğli'de hüküm sürdü.³⁴⁹ Böylece Arapgir de Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine girdi.

2.4.2. Anadolu'da Moğol Tehdidinin Baş göstermesi

Asya'yı alt-üst eden Moğol istilasını, devrin büyük İslâm devletlerinden biri olan Hârizmşâhlar devletini yıktı; Sultan Kutbeddin Muhammed, Hazar denizinde bir adaya kaçtı ve orada hayata gözlerini yumdu. Oğlu Celâleddin Mengüberti, Moğollar karşısında dillere destan bir kahramanlık örneği sergilemenin yanı sıra, bir asır önce Müslüman Türklerin elinden çıkarak Gürcülerin merkezi olan Tiflis'i fethetti, Kars ve Ani şehirlerini kurtardı, Garbi İran, Kafkasya ve Şarkî Anadolu'da bir devlet kurarak Moğol istilasını durdurmaya çalıştı. Mengüberti gösterdiği çaba ve başarılarla, İslâm Âleminde, büyük bir ün ve saygıya kavuştu. Ancak bütün bu şan ile itibarı, 1229 Ağustos'undaki Ahlat kuşatmasıyla kaybettiler.

³⁴⁹ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî (çev. Mürsel Öztürk), **Müsameretü'l-Ahbar**, TTK Yay. II. Dizi- S. 38, Ankara 2000, s.23; Kılıç-Arslan'ın ülkeyi oğulları arasında taksim edişi, başka bir kaynakta, şu şekilde anlatılmaktadır: "Sultan II. Kılıç-Arslan ölünce geriye on bir oğlu kaldı. Sultan, daha hayattayken ülkeyi oğulları arasında bölüştürmüştü. Bu taksimden Sultanın büyük oğlu Rükneddin Süleyman'a Tokat... Melik Nasreddin Berkyaruk'a Niksar... Melik Muğiseddin Tuğrul Şah'a Elbistan... Melik Nureddin Sultan Şah'a Kayseri... Melik Kutbeddin Melik Şah'a Sivas... Melik Muizziddin Kayser Şah'a Malatya... Melik Sancar Şah'a Herakliya (Konya-Ereğli)... Melik Arslan Şah'a Niğde... Melik Nizameddin Arğun Şah'a Amasya ve Melik Mecdeddin Mes'ud Şah'a Engürü (Ankara) verilmişti. Sultanın en küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev ise, onun yanında bulunuyordu. II. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra bu sonuncusu sultan oldu." Bkz. Bostanzâde Yahya (çev. Necdet Sakaoglu), **Târih-i Sâf/Tuhfetü'l-Ahbab (Duru Tarih)**, İstanbul 2016, s. 169; Bahattin Kök, "Nureddin Zengî, Mahmud", **DİA**, C. XXXIII, s. 261.

Alâeddin Keykubad, Celâleddin'i, Alâiye şehrinde görüştüğü elçileri vasıtasıyla, defalarca uyardı. O, Moğol tehdidi dururken “Kubbet ul- İslâm” unvanını taşıyan Ahlat şehrinin muhasara edilmesinin yanlış olduğunu ve kuşatmanın bir an evvel kaldırılması gerektiğini hatırlattı. Ancak Celâleddin, kararından vazgeçmeyerek şehri muhasaraya devam etti. Şehrin 1230 Nisan'ındaki sükûtunu, bu medeniyet merkezinin tahriple yağma edilmesi ve birçok insanın ölümü tamamladı. Bunun üzerine harekete geçen Selçuklu ve Eyyubi kuvvetleri, Erzincan- Akşehir ovasında, Yassı-çimen denilen yerde, Harizm ve Erzurum kuvvetleriyle karşılaştı. Her biri 100.000'e yakın iki Türk ordusunun giriştiği bu meydan muharebesi, Selçuklu öncü kuvvetlerinin Hârizmlilerin baskınına uğramasıyla başladı. Nihayet 27 Ramazan 627 (10 Ağustos 1230) Cumartesi günü son savaş başladı. Hârizm ordusu tarafına doğru esen kuvvetli bir rüzgâr, Celâleddin Mengüberti'nin bulunduğu tepeyi terk ederek bozguna uğramasına sebep oldu. Hârizm ordusu büyük kayıp ve esirler verdi ve Celâleddin bir daha kendini toparlayamadı. O, Moğolların takibine ve adamlarının ihanetine uğrayarak sonra, Melik Eşref'e sığınmak amacıyla, Meyyâfârkîn (Silvan) dağlarına saptı, ama burada Ahlat muhasarasında ölen kardeşinin intikamını almak isteyen bir Kürt aşiret reisi tarafından öldürüldü.

Celâleddin Hârizmşâh'ın, hazin bir sonla ortadan kalkması; Selçukluların doğrudan doğruya Moğollarla sınır olmasına sebep oldu. Moğollar, Celâleddin'i takiple 1231'de, Doğu Anadolu'da Eyyubîlerin ve Artukluların vilayetlerini istila etti. Bargiri, Erciş, Ahlat, Bitlis, Erzen, Âmid, Meyyâfârkîn, Siird, Mardin, Tanza, Sincar, Harput şehir ve bölgelerini az bir kuvvetle (15.000 kişi) işgal ve yağma ettiler, insanları öldürüp, hiçbir mukavemetle karşılaşmadılar.³⁵⁰

1231-2 (H.629) yılında Cormagon Noyan'ın emir ve komutasındaki Moğol ordusundan bir grup, Sivas'taki İsfahanî Kervansarayı adıyla bilinen ve o dönemde Kemaleddin Ahmet b. Rahat ribatı adıyla tanınan kervansaraya saldırdı. Bu olayda, Moğollar çok sayıda insan ve hayvanı öldürmüş, insanları esir almış ve ortalığı yıkıp yağmalamışlardır.

Kötü haberi alan sultan Alâeddin, derhal Emir Kemaleddin Kamyar'ı, tam teçhizatlı bir orduyla, Sivas'taki yangını söndürmesi ve karışıklığa son vermesi için görevlendirdi. Emir Kemaleddin, Sivas'a vardığı zaman Moğol öncü kuvvetleri geri dönmüş idi. O,

³⁵⁰ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Onuncu Basım, İstanbul 2010, s. 384-395

ihtiyatlı davranıp, tuzak ve pusuları araştırarak, Erzurum'a kadar gitti. Orada taraftar ve komutan olan Çaşniğir Mübarizeddin Çavlı ile görüş alış-verişinde bulundu ve Moğolları takipten vazgeçti.

Kemaleddin, durumdan haberdar olmak için çevreye haberciler göndermişti; haberciler geri dönünce, Moğol ordusunun sayıca az olduğunu, yağmalarda bulunup esirler aldıktan sonra büyük bir ihtiyat ve aceleyle döndüklerini bildirdi. Bu haberden birkaç gün sonra kale muhafızlarının habercileri de gelip Moğol askerlerinin Yunus derbendini geçerek Mugan'a vardıklarını söyledi. Emir Kemaleddin bir süre daha Erzurum'da kaldı ve her ihtimale karşı kalabalık bir ordu topladı. Ayrıca Moğol ordusunun ülkeye saldırmasının sebebi olarak, Abhaz Melikesi Rosudan'ın tahrik ve kışkırtmasını da öğrendi.³⁵¹

2.4.3. Ögeday Kağan'ın 1236 Yılında Şemseddin Ömer'i Kazvini'yi Alaeddin Keykubat'a Elçi Olarak Göndermesi

Ögeday Kağan, 1236 (Biçin/Maymun) yılında, Anadolu'ya Şemseddin Kazvini'nin komutasında bir elçilik heyeti gönderdi. Moğol Kağanının, Sultan Alaeddin Keykubat'a gönderdiği haberci onun şu tebligatını iletliyordu:

“Adil padişah Sultan Alâeddin Keykubad bilsin ki iyi yönetimin ve halka iyi davranman, geleni gideni hoşnut etmen konusundaki iyi şöhretini bize bildirdiler. Ben o habere çok sevindim. Onun için sana süyürgamişi buyurdum. Senin her zaman ülkende huzur ve rahat içinde olmanı istedim. Yüce Tanrı bizi büyük kılmış ve aziz yapmıştır. Yeryüzünü bizim soyumuza vermiştir. Sen iyi yolda ilerliyorsun. Onun için durumumuzu sana bildirmek ve seni bize bağlanmaya ve itaate çağırarak vacip oldu. Bizim halimizi bildirdiğimiz kimseler bize bağlanmaz ve asilik yolunu tutarlarsa, ordumuz onların ülkesine girerek köklerini kazır. Kadınlarını, çocuklarını esir alır. Mallarını ve mülklerini yağmalayıp harap eder. O zaman bize söyleyeceği bir şey olmaz.”

Sultan, gelen elçilere çok iyi muamele etmiş, Müslüman olmasından ötürü Kazvini'yle özel olarak görüşmüştür. Bu görüşme neticesinde, Moğol Hakanı ile iyi geçinip dost olmanın devlet için daha hayırlı olacağı kanaatine varmış olacak ki Kağan için hediyeler hazırlatmıştır. Fakat O, ansızın 3 Şevval 634 (1 Haziran 1237) tarihinde

³⁵¹ İbn Bibi, (çev. Mürsel Öztürk) C.I, Ankara 1996, s. 420-421

hakkın rahmetine kavuştu. Onun yerine geçen oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev, babasının hazırlattığı peşkeşleri, Her-i Mısır-i Malatyavi'nin oğlu adıyla tanınmış Fahreddin'le birlikte yola çıkardı. Lakin heyet Horasan'a vardığı vakit, Mülhidler (İsmaililer) kalabalık bir grupla yollarını kesti ve Onları Girdkuh'a götürerek hapsetti. Bu olay veya onların düşmüş oldukları durum Moğol sarayına bildirilince Cormağon Noyan harekete geçmiş ve onları kurtarmaya muvaffak olmuştur.

Kağan'ın huzuruna çıkarılan elçi, Sultan Alaeddin tarafından çok iyi karşılandıklarını, Onun dostluğu kabul ettiğini, bu vesile ile kendisine hediyeler gönderdiğini ve Sultanın vefat haberini bildirmişti. Alaeddin Keykubat'ın ölüm haberini alan Kağan, üç defa "Kıran (Yazık)" demiş ve Onun tavrından hoşnut kaldığını huzurundakilere yansıtmıştır. Ayrıca "tekrar Rum tarafına gitmem ve *baskak* olmam hükmolundu" sözleriyle, planını açıkça dile getirmiştir.³⁵²

2.4.4. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev B. Keykubat'ın Saltanat Tahtına Oturması (31 Mayıs 1237) ve Köseadağ Savaşından Sonra Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgal Edilmesi

3 şevval (1 Haziran 1237)'de, Şam, Fars, Kirman, Yemen, Taif, Rus, Bulgar, Rum ve Frenk elçileriyle devletin emir ve serverlerinin hazır bulunduğu bir mecliste, Çaşnigir Nasireddin Ali, kızarmış bir tavuğu sıcak olarak meclise getirmiş ve bıçakla parçalayarak Sultanın önüne koymuştur. Etten birkaç lokma yiyen Sultan aniden fenalaştı ve atıyla Keykubadiye sarayına gitti. Orada çokça kusan Sultan'ın, rahatsızlığı zaman geçtikçe daha da arttı. İyileşmeden ümidi kesen Sultan, vasiyetleri için Kemaleddin Kamyar'ı çağırttı. O, yatsı namazı sırasında huzura geldi, lakin Sultan hastalığın etkisiyle konuşma kabiliyetini yitirmişti; adeta dili tutulmuş bir vaziyetteydi. Sultan, ima ve işaret yoluyla bir şeyler anlatmak istemişse de Emir Kemaleddin onu anlayamayarak aceleyle evine dönmüştür. Sultan, gece yarısında, Keykubadiye sarayında vefat etti. Sultan'ın cesedi, iki gün sonra, tabuta koyuldu ve devenin sırtında Konya'ya götürüldü. Sultan, hükümdarlar türbesinde, ata ve dedelerinin yanında toprağa verildi.³⁵³

³⁵² Moğolların hükmü altındaki şehirlerde şer'i işler hariç diğer bütün işleri Cengiz Han yasasına göre tetkik ve kontrol eden görevliye "*baskak*" veya "*başkak*" ismi verilirdi. Bkz. İbn Bibi, C. I, 1996, s. 450-451

³⁵³ İbn Bibi, C. I, 1996, s. 455 vd.

Onun ölümünden sonra, Rum ve Şam ülkelerine karışıklık, düzensizlik, istikrarsızlık, belirsizlik ve sıkıntı hâkim oldu. Selçuklular sayesinde gariplerin yuvası, zayıfların sığınağı, sanatkârların barınağı ve dünya yiğitlerinin yatağı olan Rum (Türkiye), uzun yıllar hiç kimsenin rahat yüzü görmediği bir yer haline geldi.³⁵⁴

Sultanın ölümünden sonra oğlu II. Gıyaseddin Keyhusrev, babasının vasiyetine uymayarak, devlet büyüklerine ve ülkenin ileri gelenlerine davetçiler gönderdi. Onların büyük çoğunluğunun desteğini alarak Selçuklu tahtına oturdu. Bunun üzerine Emir Hüsameddin Kaymeri, Emir Kemaleddin ve Hüsameddin Kayır Han'la görüşerek, "Melik İzzeddin'i, Keykubadiye'de, Sultan-ı azamla sözleştiğimiz gibi saltanat tahtına oturtalım" dedi. Lakin hiçbiri, Gıyaseddin'e karşı gelemedi. Üstelik Onun huzurunda ant içerek, sultanlığını kabul etmek zorunda kaldılar (31 Mayıs 1237).³⁵⁵

Gıyaseddin Keyhüsrev, sultan olduktan bir müddet sonra Amid'i alarak devletini en geniş sınırlara ulaştırdı. Fakat bu sıra Selçuklu devletinden memnun olmayan Türkmenler, Baba İshak'ın önderliğinde ayaklandı. Kefersut, Adıyaman, Samsat bölgesinde başlayan isyan kısa sürede büyüdü. Türkmenler Amasya'yı aldıktan sonra Konya üzerine yürüdü, ancak Kırşehir yakınlarındaki Malya ovasında Armağanşah komutasındaki Frank askerlerinin de desteğini almış olan Selçuklu kuvvetleri tarafından yok edilmekten kurtulamadılar.³⁵⁶ İşte böylesine sıkıntılı bir dönemde Moğollar Anadolu'ya yönelecektir.

Cormagon Noyan'ın sağlığı felçle bozulunca, Moğol ordusunun başkomutanlığına Baycu getirildi. Baycu, Moğol hükümdarı ve çocuklarının gözünde itibar kazanmak için 30 bin kişilik, seçme askerlerden oluşan, bir ordu ile Rum beldelerinin ve serhaddinin (uç) en önemli şehirlerinden biri olan Erzurum'a yöneldi. Moğollar, şehri ele geçirdikten sonra yağma ve talan etti. Onlar, savaşa ve sanata yatkın insanları esir ederek, diğerlerini katletti (1241).³⁵⁷

Selçuklu askerleri, Erzincan'a varır varmaz, Moğol askerlerinin Erzurum'u aldığına ve o diyarda kimseyi sağ bırakmadığına dair haberi ulaştırması için Sultana bir ulak gönderdi. Sultan fermanlar çıkartarak askerlerin yurtlarına dönmesini ve emirlerin,

³⁵⁴ İbn Bibi, C. I, 1996, s. 457.

³⁵⁵ İbn Bibi, C. II, 1996, s.19 vd.

³⁵⁶ İbn Bibi, C. II, s. 12.

³⁵⁷ İbn Bibi, C. II, s. 62 vd.

Moğol tehdidini görüşmek için, dergâhta hazır bulunmalarını buyurdu. Devlet erkânı toplanınca, Sultan, meselenin çözümü için hiç kimsenin düşüncesini gizlememesini istedi ve uzun bir tartışmayla problem enine boyuna değerlendirildi. Bu görüşmeden sonra bazı kararlar alındı. Alınan tedbirlere göre; 10 bin dinar, 100 bin dirhem gümüş ve Ahlat'ın mülkiyet menşuru Melik Gazi'ye, 100 bin dinar ve milyonlarca gümüş para Sahib Şemseddin'le Suriye'ye ve başka bir hazine de Sis'e gönderildi. Bütün elçilerin götürdüğü ileti, kısaca düşmana karşı birlik çağrısıydı ve bu güçlüğü üstesinden ancak birlikte aşılabacağı bildirisi idi.³⁵⁸

Melik Gazi, Ahlat mülkiyetinin menşurunu okuyup hazinesine giren malları görünce, Sultanın çağrısına uyarak mal dağıtıp adam toplamakla meşgul oldu. Sahib Şemseddin, Suriye'ye vardı. Sis hükümdarı da tabilik şartlarını kabul ederek, emirlere uyacağına dair söz verdi.³⁵⁹

Sultan, iktidara bağlı sipahilerden (hasa ordusu) ve ücretli askerlerden meydana gelen 70 bin süvarinin başında, çocukları, seçkin adamları ve haremiyle birlikte Sivas'a doğru hareket etti. O, bir süre Uç askerlerinin, Melik Gazi'nin, Sahib Şemseddin'in ve Sis hükümdarının gelmelerini bekledi. Nasuheddin Farisi, 2 bin süvariyle Suriye'den geldi. Ondan sonra, Sultan, her gün askerleri denetlemek ve savaş araç gereçlerini düzenlemekle meşgul oldu. Bu esnada casuslar veya muhabirler gelerek Baycu Noyan'ın, Horasan, Irak, Fars ve Kirman beldelerinden topladığı kalabalık bir orduyla hareket edip, süratle üzerlerine geldiğini haber verdi. Bu haber üzerine, yardım birliklerinin gecikmesini de göz önünde bulunduran, tecrübeli devlet büyükleri ve ileri gelenler, Sivas'ta kalıp şehri tahkim etmeyi önerdi. Bunda Sivas'ın her türlü araç ve gereçlerle dolu olması da etkiliydi. Fakat genç ve tecrübesiz bazı ileri gelenler, Sultan'a, ordularının gücünü, altın ve gümüşlerinin çokluğunu ileri sürerek, Sivas'a sığınıp kalacak bir durumun söz konusu olmadığını söylediler. Böylece tedbir düşünenlerin sözlerine itibar edilmedi.³⁶⁰

Yardım birliklerinin gelmesi gecikince, Muzafereddin Veşablaş oğlu Nizamedin Suhrab ve Visakbaşı Garib bir gün bargâhta bağırarak, "Tüccar ve pazar esnafı gibi Sivas'ta oturuyoruz. Evlerimize bağlılığımızdan burada kalma bahanesi arıyoruz. Biz

³⁵⁸ İbn Bibi, C. II, s. 64 vd.

³⁵⁹ İbn Bibi, C. II, s. 66.

³⁶⁰ İbn Bibi, C. II, s. 67.

burada vakit geçirirken Erzincan ve oraya bağılı yerlerin halkı Moğol ordusunun öldürücü kılıcına yem olmaktadır. Bizim önerimiz, Moğollarla Tebriz ve Nahçıvan önlerinde karşılaşmaktır. Düştüğümüz korku ve dehşet hali devam ederse, Sivas'ın bir konak dışına çıkamayız” dediler. Sultan onların sözüne kanarak, ertesi gün ordusuyla yola çıktı. Köseadağ mevkiine vardıkları zaman, güvenli bir yerde konakladılar. Baycu Noyan'ın, 40 bin süvariyle Erzincan'ın Akşehir ovasına vardığı haberi geldi.³⁶¹

Sahib Mühezzibeddin, Gürcü oğlu Zahirreddin ve Beylerbeyi hep birlikte Sultan'ın huzuruna çıkarak, “Boş hayallerle kendimizi tehlikeye atmamız, askeri yok yere zahmete ve sıkıntıya sokmamız yakışık almaz. Yerleştiğimiz bu mevzi, düşman baskınından hiçbir endişe duyulmayacak bir yerdir. Mevziinin sağlamlığı, menzillerin geçirmezliği, hayvanlar için otun bolluğu, böyle durumlarda çok büyük ve bulunmaz bir avantajdır. Her ne kadar imkânsız olsa da onların geçidi (derbend) geçip gelmeleri durumunda askerlerimiz rahatlıkla onlara karşı koyabilir. İş, saltanat devletinin istediği şekilde sonuçlanır. Ayrıca Sis hükümdarının da 3 bin kişilik Ermen ve Frank süvariyle iki gün sonra bize katılacağı haberini aldık. Onların fazla kişiyle bize katılmaları bizim için büyük destek olur” dediler.³⁶² Ancak bu sözlerin hiçbiri karşılık bulmadı.

Ertesi gün, Muzaffereddin-oğlu askeri ata bindirdi. Savaşmak için tunç borunun (ney-i ruyin), kös'ün ve davulun (tablek) sesi gökleri tutunca devlet büyükleri ve saltanat ileri gelenleri, bir önceki gün büyük bir mücadele vermelerine rağmen, bıçak kemiğe dayandığından hep birlikte Sultan'ın huzuruna çıktılar, lakin yine bir netice alamadılar. Muzaffereddin oğlu, sarhoş bir halde küstahlık edip, küfürler savurdu. Gürcü oğlu, Veliyeddin Pervane, Nasuheddin Farsi ve diğer asker sahipleri (sipehdar) ve komutanlar (leşkerkeş) büyük bir cesaretle canlarını hiçe sayarak, 3 bin Frank ve Rum süvariyle geyiklerin bile sarp iniş ve çıkışlarında yürüyüp gezinemeyeceği geçitlerden (derbend) yılan gibi aktılar. Baycu Noyan bulunduğu yerden onların üzerine saldırdı. İlk hamlede, ağır yük altındaki atları yorgun düşünceye kadar, Rum askerleri canla başla savaştı. Moğol ordusu geri çekildi. Rum askerleri, onların korkudan kaçtığını zannederek, Sultan'a, “Düşman hezimete uğradı” haberini gönderdiler. Sultan mutlu oldu. Müjdelere verip, eğlence meclisi (bezm) düzenledi. Diğer taraftan Baycu Noyan, Rum askerlerinin yorgun hallerini gördü ve askerlerine dönerek, onları ok yağmuruna tutmalarını emretti.

³⁶¹ İbn Bibi, C. II, s. 67 vd.

³⁶² İbn Bibi, C. II, s. 68.

Kısa zaman içinde Suriyeli, Rum, frank, Gürcü ve Uç askerlerinden meydana gelen oradaki bütün Selçuklu askerlerini şehit ettiler. Şalva oğlu, sarhoş bir halde sancaklarını (alem) indirerek kaçış yolunu tuttu. Nasuheddin-i Farsi de uzun bir süre savaşır vuruştuktan sonra canını kurtararak başı açık şekilde Sultan'ın huzuruna geldi. O, Sultan'ın yüzüne karşı ağır sözler söyleyerek, “Böyle bir görüş ve önlemlerle, böyle uğursuz çalışma arkadaşlarıyla nasıl cihangirlikten dem vurur, düşmanın karşısına çıkarsın? Ülkeyi, milleti ve devleti yok edip, Müslümanları ve bütün insanları acılara boğdun” dedi ve adamlarıyla birlikte vakit kaybetmeksizin Halep yolunu tuttu.³⁶³

Sultan, Çaşnigir Çavlı ile görüşükten ve ülkenin yönetim dizginlerini ona bıraktıktan bir süre sonra, Labudhane yolundan Tokat'a doğru hareket etti. Sultan, birkaç gün sonra huzuruna çıkan Emir Mübarizeddin'e beylerbeyliği makamını vererek Malatya ve Elbistan taraflarına gönderdi. Kendisi de Konya'nın yolunu tuttu.³⁶⁴

Sultan, Tokat'a doğru yola çıktığı vakit, askerlerinin bir kısmı bir tepenin üzerindeydi. Onlar, gece yarısının üçte ikisi geçinceye kadar, ayakta kaldı. Bunu gören Moğollar, dağın zirvesine geldikleri vakit, sultanın ordugâhına girmeye cesaret edemedi. Sultanın öncü kuvvetleri, uzun süre dağlarda bekledikten ve hiçbir yardımın gelmediğini gördükten sonra, ordugâha yöneldi. Buradaki bütün eşyanın terk edildiğini ve atların gittiğini anlayınca, onlar da kaçış yolunu tuttu (1243). Sabah olunca, Moğol ordusu, çadırların kurulu olduğunu görmüş ve bunun bir tuzak olduğunu düşünmüştür. İki gün boyunca çadırlara yanaşmaya dahi cesaret edemeyen Moğollar, durumu araştırdıktan sonra çadırlara girebildi. Orada bırakılan çok sayıda mal, eşya, silah ve elbiseyi aldıktan sonra, Sivas yolunu tuttular.³⁶⁵

Moğol ordusu, Harzemşah ülkesini istila etmiş, Sultan Muhammed Harzemşah'ı bozguna uğratmıştı. İşte bu sıralar Rabbani İmam, Kağan'ın hizmetine girerek onun ilgi ve iltifatına nail oldu. Şimdi de Sivas şehrinin kadısı sıfatıyla Moğolların karşısına çıkan Rabbani İmam, ikinci Numan Necmeddin-i Kırşehirli ile Sivas'ın itibarlı ve ileri gelen kişilerini yanına alarak, çeşitli hediyelerle, Baycu Noyan'ı karşıladı. Moğollar şehri âmân üzere aldı. Kadı yanındaki yarlığı taktim edince şehrin bütün kapılarını kapattılar sadece Erzincan kapısı açık bırakıldı. Bu kapıdan şehre giren askerler, üç gün boyunca, şehri

³⁶³ İbn Bibi, C. II, s. 69 vd.

³⁶⁴ İbn Bibi, C. II, s. 71.

³⁶⁵ İbn Bibi, C. II, 1996, s. 72.

yağmaladı. Fakat hiç kimsenin canına dokunulmadı. Moğollar, şehirdeki savaş aletlerini yakarak ve şehrin surlarını yıkarak, şehri savunmasız hale getirdi. Dördüncü gün, Erzincan kapısı da kapatıldı. Moğol birlikleri, oradan kalkarak, Kayseri üzerine yürüdü. Moğol ordusu şehrin dışında önüne çıkanı yakıp yıktı, eline geçirdiğini öldürdü. Moğol ordusunun da kayıplar verdiği ve dahi dönmeyi düşündükleri Kayseri kuşatması, günlerce sürdü. Fakat şehrin iğdişbaşısı Hacuk oğlu Hüsam'ın ve ardından Topal Fahreddin Ayaz'ın ihanetleriyle, savaş Moğolların lehine döndü. Samsamüddin Kaymaz'dan başka yönetici ve önlem alacak kimse kalmadı. Geri dönmekten vazgeçen Baycu ve askerleri, şehri ve kalesini ele geçirdi. Onlar, şehirde katliam, yıkım ve çeşitli zulümler yaptı; devletin ileri gelenlerine ve zenginlere, mallarını gösterecek diye, türlü işkenceler uygulamaktan geri durmadılar. Moğollar, şehri, yağma ve talandan başka, şehrin surunu da harap ve viran etti. Onlar, daha sonra, yanlarındaki esirlerle dönüş yolunu tuttular.³⁶⁶

Moğol tehlikesinden korkan bazı ileri gelen kimseler Kayseri'den, Malatya'dan ve başka yerlerden kaçarak Sis üzerinden Halep'e varmışlardı. Ancak Sis Ermenileri kendilerine sığınan Müslümanlara zulmederek, onların mallarını yağmalamaya başladılar. Müminleri zorla kâfir yapmaya çalıştılar. Sultan'ın annesini ve kızını alıkoyarak Moğollara teslim ettiler. Devlete başkaldırarak itaatsizlik gösterdiler ve Hz. Muhammed (A.S.)'e dil uzattılar.³⁶⁷

Kösedağ yenilgisinin ardından Amasya'ya giden Sahib Mühezzibeddin, Moğolların Kayseri'de yaptığı zulüm ve katliamları öğrendikten sonra, Amasya Kadısı Fahreddin'le görüşerek durumu ve olup biteni ona anlattı. Memleketin, genç, bilgisiz ve tecrübesiz Sultanının, sefiller ve ayak takımıyla düşüp kalkması yüzünden bu hale geldiğini dile getirdi. Onlar, daha sonra, antlaşma şartlarını görüşmek için Moğolların ardından yola koyuldu. Yolda durumu bildirmek için Baycu Noyan'a haberciler gönderdiler. Erzurum hududunda Baycu Noyan'ın yanına vardıktan sonra, Mugan'a gittiler. Burada Cormagon Noyan ile görüştüler. Ardından Cormagon'un talimatıyla Baycu Noyan, Sahib Mühezzibeddin'le bağlılık şartlarını görüştü. Bundan sonra Sahib, Sadr-ı azam Fahreddin Bitikçi-yi Buhari-yi Caganderi-yi Gürcü ile birlikte Sultan'ın yanına döndü.³⁶⁸

³⁶⁶ İbn Bibi, C. II, 1996, s. 72-75.

³⁶⁷ İbn Bibi, C. II, s. 79.

³⁶⁸ İbn Bibi, C. II, 1996, s. 75-78

Sultan Giyâse'd- Din, Moğollara karşı mukavemet gösteremeyeceği kanaatine varınca, antlaşma yolunu tuttu. Her yıl bir miktar mal, atlar ve eşyalar verilmek üzere sulh yapıldı; senelik vergi verilmesi kabul edildi. Böylece Türkiye Selçukluları devleti, Türk-Moğol devletine tabii oldu.³⁶⁹

Moğolların Selçuklular üzerindeki etki ve nüfuzu, ilerleyen yıllarda giderek artacaktır. Sultan'ı azam Gıyaseddin Mes'ud, Kastamonu komutanı (sipehdar) Emir Muzaffereddin Yavlak Arslan'ı yanına alarak Rum memleketlerinin hükümdarı ve sınır boylarının muhafızı Samagar'a gitti. Moğollar, Sultan'ı çeşitli hediye ve ziyafetlerle karşıladı. Orada birkaç gün dinlendikten sonra Kastamonu komutanı Emir Muzaffereddin Yavlak Arslan'ı, Sultan'ın alayında İlhanlı dergâhına gönderdiler. Bunun neticesinde Amid (Diyarbakır) bölgesini, Harput mülkünü, Malatya mahrusesini ve Sivas bölgesini; kaleleri ve bağlı yerleriyle birlikte, her türlü vergiden muaf ve müsellemler olarak, bütün gelirlerine herhangi bir müdahale ve engellemede bulunmamak şartıyla ona verdiler. Gördüğü ilgi ve ikramdan Sultan'ın makamı ve mevkii yükselip, desteği ve yardımı arttı.³⁷⁰ Daha sonra Malatya, Sivas ve Harput, Gıyâsüd-Dîn Mes'ud bin Keykâvus'un sultanlığında yönetildi. Ayrıca bilâd-ı Konya, Sevâhil ve Engûriyye Sultan Mesud'un kardeşi oğlu Keykubad bin Ferâmürz bin Keykâvus'un yönetimine verildi.³⁷¹

Türkiye Selçukluları Devleti'nin son döneminde oluşturulduğu söylenen H. 708/M. 1308-9 tarihli "Hüsâmeddin El-Hacı Dilenci Vakfiyesi"ne kayıtlı yerler arasında Arapgir'de bulunmaktadır. Bu vakfiyede, Malatya ve civarında 6 beldeye, 2 nahiyeye, 19 karyeye, 4 mahalleye, 6 mezraya, 4 dereye, 1 mescide, 1 bağa, 1 vadiye, 1 su değirmenine, 1 medreseye ve medresenin karşısındaki camiye işaret edilmektedir.

³⁶⁹ Ahmed b. Mahmud, C. II, 1977, s.154; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Dünya Tarihi-Osmanlı Tarihi**, C.I, Yedinci Baskı, TTK Yay. XIII. Dizi-Sa. 16, s. 11; Dinçer Koç, "*Cengiz Han Sonrasında Moğollar*", **Gök-Türk Yazıtları Işığında Türk-Moğol Tarih Çalıştayı (14-15 Haziran 2017) Bildiriler Kitabı**, İstanbul 2018, s. 156.

³⁷⁰ İbn Bibi, C. II, 1996, s. 248 vd. ; Abaka Han zamanında, Ermeniyye, Sivas, Malatya, Harput, Amid ve Canik Mes'ud'un Sultanlığına bırakıldı. Ancak buralardan kendisi için hiçbir fayda yoktu. Saltanat adından gayri hiçbir nesneye sahip değildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Neşri, C. I, s. 49

³⁷¹ Mehmet Neşri, (Hazırlayanlar; Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen), **Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi**, C. I, TTK yay. III. Seri-No. 2, Ankara 1949, s. 51

Tablo 2.1. H. 708 Tarihli Hüsâmeddin El-Hacı Dilenci Vakfiyesine Bağlı Yerler³⁷²

Belde	Erguvan, Apası ³⁷³ , Arapgir, Mişar, Gürgeç, Abbas, Çemişkezek
Nahiye	Gücü
Karye	Ataf, Menayik ³⁷⁴ , Belli, Emukâ, Karahüyük ³⁷⁵ , Sarıkaya, Devepınarı, Karapınar, Sırt, Ağca Mihrab, Dühük Kuyu, Cıgın, Ağvıran, İripınar, Mamısa ³⁷⁶ , Ağören, Hodak, Nurhamam
Mahalle	Sekü, Kumlutepe, Elvan Sırtı, Böcek Hasan
Mezra	Karadeğın, Şami, Ağca Pınar, Bedre, Simaki, Karakilise
Arazi	Abbas arazisi, Söğütlü, Zururi
Dere	Sülüklü Pınar, Armut Ağaçları Deresi, Nehr-i Abbas, Mesurlık Deresi
Mescid	Ağca Mescid ³⁷⁷
Medrese	Şehabiyye-i Kübra Medresesi ³⁷⁸
Bağ	Horasan bağı
Vadi	Göre vadisi
Değirmen	Küllük Değirmeni
Cami	Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) zamanında inşa edilen Ulu Camii

Selçuklular tarih sahnesinden çekildikten sonra Orta ve Doğu Anadolu, İlhanîlerin bir vilâyeti addolunarak valilerce idare edildi. Bu valiler arasında İlhanî veziri, Çoban'ın oğlu, Demirtaş en kudretli olanı idi. Demirtaş, valiliği esnasında, bağımsız olmak için isyan etmiş lakin başarılı olamamıştır. O, babasının nüfuzu sayesinde, af edilerek valilik görevinde bırakıldı. Buna rağmen Demirtaş, 1326 yılında Mısır'a kaçtı, lakin orada öldürülmekten kurtulamadı (1327). Demirtaş'ın ölümünden sonra onun kumandanlarından Ertena'ya, İlhanî Hükümdarı Ebu Said'e sadık kalmasından ötürü, Anadolu'nun idaresi verildi. Ertena Uygur Türklerindendi. Daha sonra, Anadolu

³⁷² Tülay Metin, “708/1308-1309 Tarihli Hüsâmeddin El-Hacı Dilenci Vakfiyesi”, **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 14, Yıl: 14, S. 1, 14, s. 224 vd.

³⁷³ Arguvan İlçesine bağlı Konakbaşı Mahallesi.

³⁷⁴ Arguvan İlçesine bağlı Kuyudere Mahallesi'dir. Bkz. Metin, s. 225; ayrıca Ağın ilçesi'nde de Dürümlü (Minayik) adında bir yer mevcuttur ancak yukarıda bahsi geçen yerle alakalı gözükmemektedir. Dürümlü (Minayik) için bkz. T. C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, **Köylerimiz (1 Mart 1968 Gününe Kadar)**, T.B.M.M. Kütüphanesi, Ankara 1968, s. 197.

³⁷⁵ Arguvan İlçesine bağlı Karahöyük Mahallesi. Bkz. Metin, s. 225; **Köylerimiz (1 Mart 1968 Gününe Kadar)**, s. 317.

³⁷⁶ Arguvan İlçesine bağlı Koçak Mahallesi. Bkz. Metin, s. 225; **Köylerimiz (1 Mart 1968 Gününe Kadar)**, s. 367.

³⁷⁷ 17. yüzyıl ait arşiv kayıtlarında geçen ve Arapgir'in bir mahallesine de adını veren mesciddir (Metin, s. 225).

³⁷⁸ Günümüzde Battalgazi İlçesine bağlı Meydanbaşı Mahallesinde, Ulu Caminin güneyinde, bulunmaktadır. Bkz. Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 280.

valiliğine, Büyük Şeyh Hasan tayin edildi. Ertena Bey ise, Onun vekili sıfatıyla Anadolu'daki görevini sürdürdü.

1335 yılında İlhanî Hükümdarı Ebu Said, ardında bir veliaht bırakmadan öldü. Bu yüzden taht kavgalarının yaşandığı bir süreç başladı. Ertena Bey, Büyük Şeyh Hasan'a bağlılığını sürdürmüş, fakat Onun 1337'de, Demirtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan'a mağlûp olmasıyla Memlukların himayesini kabul etmek zorunda kalmıştır. 1343 yılında, Azerbaycan'da kuvvetlenen Küçük Şeyh Hasan, kendisine itaat teklifinde bulunmuş, ancak Ertena bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Küçük Şeyh Hasan, Onun üzerine yürüdü, lakin mağlup olmaktan kurtulamadı. Bu galibiyetten sonra Ertena'nın Anadolu'daki ünü ve nüfuzu arttı. O, güzel idaresinden, adaletinden ve sükûneti temin etmesindeki başarısından ötürü, halk tarafından, "Köse Peygamber" lakabıyla anıldı. Ertena'nın yönetim merkezi önceleri Sivas iken daha sonra Kayseri olmuştur.

Ertena Bey Sivas, Kayseri, Niğde, Aksaray, Ankara, Develi Karahisar, Darende (bura sonradan Memlûklerin eline geçmiştir), Amasya, Tokat, Merzifon, Samsun, Erzincan, Şarkî Karahisar ve etrafında bir hâkimiyet sahası kurdu. O, âlim kişiliğiyle de tanınmaktadır. Onun 1352 yılında vefat etmesiyle Beyliği, Cafer ve Mehmet adındaki oğullarından, Mehmet'in eline geçti. Cafer Bey'se kardeşiyle başa çıkamayarak Mısır'a kaçtı.³⁷⁹

2.5. Aragir'in Türkler Tarafından Fethinden Osmanlı Devleti Dönemine Kadarki Buluntu Yerleri veya Harabeler

Aragir, Türk fütühatıyla birlikte mamur bir şehir haline gelmiştir. Selçukluların sağladığı huzur ve güven ortamında, ticaret yolları üzerindeki, şehir hızla gelişmiştir. Nüfusun artmasıyla birçok mimari yapı inşa edilmiş, bu yapıların inşasına beylikler döneminde de devam edilmiştir. Lakin bu yapılara ait kitabelerin, birkaç istisna haricinde, hemen hemen hepsi kayıp veya tahrip olmuştur. Bu kitabelerin kimler tarafından ne için toplandığı ya da neden tahrip edildiği günümüzde bir sır gibi gizemini korumaya devam etmektedir. Şehirdeki kadim Türk yapılarının dönemi ancak mimari özellikleri dikkate alınarak yorumlanabilmektedir.

³⁷⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılıoğlu, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Siyasî, İdarî, Fikrî, İktisadî, Hayat; İlmî ve İctimaî Müesseseler; Halk Ve Toprak**, TTK. Yay. VIII. Seri-No. 2, Ankara 1937, s. 49 vd.

Eski Şehir Vadisi'nin, Selçuklular Döneminde, önemli bir yerleşim yeri olduğu açıkça gözlemlenmektedir. Bölgede yapılan yüzey araştırmaları esnasında, çok sayıda tarihi yapıya rastlanmıştır. Bu kültür varlıkları arasında Cami, Kilise, Han, Hamam, Çeşme, Köprü vs. birçok mimari yapıyı sayabiliriz. Bu eserlerin büyük çoğunluğu harap halde olup, bazılarının sadece duvar kalıntlarına ulaşılmaktadır. Bununla beraber yöre insanının hafızasında isimleri kuşaktan kuşağa taşınarak gelmiştir. Günümüzde “Göz vadisi” olarak da bilinen şehirde, çok sayıda ev bulunduğu harabelerden müşahede edilmektedir. Söz konusu evlerle alakalı olarak kentin birçok yerinde mezarlıklar mevcuttur. Bu mezarların büyük çoğunluğu bakımsızlıktan harap olmuş, hatta bazı mezarların hece taşları zamanın tahribatına direnememiştir. Mezarlıklar arasında en büyük olanı “Âşık Sultan Mezarlığı” olarak adlandırılan mezarlıktır. Burada çok sayıda mezar bulunmaktadır. Mezarlık vadinin güney kısmındaki yamaçlara doğru yayılmış bir görünüm arz etmektedir.

T. A. Sinclair, bölgede incelemelerde bulunmuş olup, bu konuda şu bilgileri vermiştir: “ Eski Şehir, yeni merkezin olduğu gibi bir ticaret yeriydi. Şimdiki şehir kadar büyük olan sit alanı kuzeybatıda ve daha yüksek bir seviyededir. Eski Şehir adıyla anılan burası, yüksek bir sırtla şimdiki kasabadan gizlenmiştir. Kuzeydoğu yönünde Arapgir Çayına doğru uzanan derin bir vadinin ağaçlarının arasından yaklaşık dört km. sürer. Vadinin en dik kısımlarını saklayan yoğun ve yapraklı meyve ağaçlarının ani tepe çizgisi, çoğu yerde, ince yayılmış evlerin eski sınırlarını işaret ediyor gibi. Kale, vadinin doğu ucuna doğru, kuzey tarafındaki ağaç sırasının oldukça yukarısında yer almaktadır. Başlangıçta evleri taşıyan çıplak yamaçlar, şimdi bahar sellerinde yavaş yavaş yokuş aşağı inmeye zorlanan taş yığınlarıyla beliriyor. Bunlar ve aşağıdaki ağaçlarla kaplı yamaçların başlangıcı, hem Orta Çağ'dan hem de Osmanlı döneminden birkaç eski caminin bulunduğu, eski şehrin merkezi bölgesiydi. Şimdi görebildiğimiz binaların çoğu, Osmanlı döneminde ve bunların neredeyse tamamı 16. yüzyılda inşa edildi. Eski Şehir'deki bireysel anıtlar sadece yürüyerek ziyaret edilebilir.”³⁸⁰

Eski Şehir'deki birçok yapı, günümüze kadar ne yazık ki ulaşamamıştır. Ancak çevre mahallelerin yakın zamana kadar kullandığı yapılar, sağlam denilebilecek şekilde varlığını muhafaza etmiştir. Bu yapılardan Kale Köprüsü'nün, Meydan Köprüsü'nün,

³⁸⁰ Sinclair, 1989, s. 56, 58.

Şeyh Hasan Camisi'nin, Osman Paşa Camisi'nin ve Molla Eyüp Camisi'nin yenileme çalışması yapılmış olup, Yeni Cami'nin restorasyonu henüz bitmemiştir.

Arapgir'de, Selçuklular veya beylikler döneminde, birçok eser inşa edilmiş olup, Osmanlı Devleti'yle birlikte, mimari eserlerin inşasındaki artış, zirve yapmıştır. Osmanlı Devleti Dönemi'nde, eski yapıların birçoğu korunarak varlığını sürdürmüş ve kullanılmaya devam edilmiştir. Ayrıca artan nüfusla bağlantılı olarak birçok cami, kilise, hamam, köprü ve özellikle onlarca çeşme yapılmıştır.

Arapgir kaza merkezi, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, on km. kadar güneye veya daha geniş olan bağlık-bahçelik alana taşınmıştır. Yeni merkez, birçok tarihi yapının inşasına sonradan başlanılmasına rağmen, kısa sürede mamur bir şehir haline gelmiştir. Bu yapıların varlığı yapılan tetkiklerle de ortaya konulmuştur. Eski merkez sürekli göç verirken yeni merkezin nüfuzu hızla artmıştır.³⁸¹

2.5.1. Kaleler

Arapgir Kalesi: Eski Şehir'de bulunan yapı hakkında, kaynaklarda, yeterli bilgiye rastlanmamaktadır. Kalenin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Kalede incelemelerde bulunan Afif Erzen, yaptığı çalışmada, Bizanslılardan daha eskiye giden eser bakiyelerine rastlamamıştır.³⁸² Kaleyi inceleyen bir diğer araştırmacı ise, T. A. Sinclair'dir. O, yapının Bizans kalesi olabileceği üzerinde durmaktadır.³⁸³

Tamamen çökmüş durumdaki kalenin duvar kalıntılarından pek azı müşahade edilebilmektedir. Kalenin temel kısımları blok taştan, diğer kısımları kesme taştan inşa edilmiştir.³⁸⁴ Takriben 8.500 m² bir alan üzerinde yer almaktadır. Kale, Pınarbaşı (Göz) istikametinden gelen bir su kanalına sahiptir.³⁸⁵ Kalenin bazı yapı tekniklerine ve yöredeki harabelere bakılacak olursa, yapının Selçuklular zamanında kullanıldığı

³⁸¹ Köçer- Babuçoğlu- Eroğlu, 2009, s. 75; XIX. asrın ilk yarısından itibaren eski Arapgir tamamen terk edilmiş ve memuriyet yeni beldeye intikal etmiştir. Darkot, 1988, s. 553.

³⁸² Erzen, 1955, s. 3

³⁸³ Sinclair, 1989, s. 56

³⁸⁴ Metin, 2013, s. 130

³⁸⁵ Bkz. Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 184

söylenbilir. Osmanlı arşivlerinde Eski Şehir kalesi, “Narin veya Narince” adıyla bilinmektedir. Kale zamanla harabe halini almıştır.³⁸⁶

Dar alan, eski şehrin ev ve camilerinin bulunduğu bölgeden çok daha derin Arapgir Çay vadisine kadar uzanan uzun kayalıklarla kuzeyde kesiliyor. Kaleden Arapgir Çay vadisi boyunca çok alçak tepelerin üzerinden tepelerin kopup eski vadiye indiği çizgiye doğru bakılır. Akıntının kuzeybatıdan yüksek kayalıklar arasından yaklaştığı Arapgir Çay vadisi, yukarı doğru, gözle takip edilebilir. Vadi batıya doğru gözden kaybolur. Batıda, daha kısa bir uçurum, alanı keser. Bu uçurum, güney ucunda bir sırtla birleşir. Kalenin güney tarafındaki karışık kayalar, eski şehrin yukarısındaki çıplak yamaçlara iner. Bu şekilde tanımlanan alanın kuzey, batı ve güney ciheti, hafiften doğuya doğru eğimlidir. Daha sonra hızla eğimli bir zemin şeridinin üzerine, doğuya doğru, düşer. Bu, güneydeki kayaların yüksekliği ile eşdeğerdir ve doğudan kuzeye doğru kıvrıldıkları için onların devamıdır. Dik zemin şeridi, bölgeyi kuzey uçurumuna kadar keser. Daha doğuda arazi yeniden eşitlenir. Doğuda, alt duvar halkası, toprağın yeniden dikleştiği yerde, bu ikinci apronu keser. Güneyde, duvar, alt apronun kenarını terk eder ve kuzeydoğudan güneybatıya çapraz bir çizgi izleyerek alttaki daha dik yokuştan aşağı iner. Duvarın iç devresi, sitenin üst kısmını (doğudaki dik şeritlerle tanımlanan) savunuyordu. Güney cephesi, kaya alanı içinde, 1.’deki tonozlu binanın alt sıraları, duvar yüzünden kuzeye doğru uzanıyordu (Bir diğeri doğuda onun yanında duruyordu). 2’de, kayaların doğuya bakan kısmında (dolambaçtan sonra), dikdörtgen şeklindeki kulenin yetersiz kalıntıları vardı. 3’te, kısa bir uçurumun altında, duvarları ters çeviren uçurum yer alıyordu. Doğu tarafında, 2. kuleden uzak olmayan, duvar izi mevcuttu.

Dikdörtgen ve muhtemelen tonozlu yapının batı ve kuzey duvarları vardı. Savunma duvarı, uçurumun kenarından güneye geliyordu; buna dair birkaç alçak iz de mevcuttur. Ayrıca iki büyük yuvarlak kulenin kaideleri (hafif meyilli) gözükmemektedir; kuzeyden dikdörtgendir, ancak köşeleri yuvarlatılmış (orijinal olarak oyuktur), güneyde birinciye çapraz olan kuzey yüzü ile ayarlanır. Bu iki kule ana kapıyı koruyordu. Duvarlar şimdi yavaş yavaş kayalara doğru kıvrılıyor, tepenin eğimi eskisinden daha dik, böylece duvar arkasında daha fazla toprak tutuyor ve daha büyük bir yükseklikte duruyor. Daha küçük

³⁸⁶ Bkz. Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s. 75; eski Türk mali arşivlerinde “Nareen (Narin)” olarak bilinir. Bkz. J. G. Taylor, **Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood**, Blackwell Publishing (yayımlayan), 2012, s. 309

dikdörtgen kuleyi geçin. Duvar izleri, duvarın güneydoğuya giden kayaların koluna çarpmasından hemen önce belirsizdir ve burada bir geçit oyulmuştur. Bu kuleler arasındaki ana kapı gibi alt muhafazaya erişim sağlayan ikincil bir kapıdır. Muhtemelen alt halkayı tamamlayan duvar yoktu; yani bu kapıyı yukarı kayalıklardaki kuleye bağlamıyordu (1982).³⁸⁷ Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere kalenin yönü doğuya dönüktür.

2.5.2. Köprüler

Meydan Köprüsü: Eski Arapgir merkezinde, Kozluk Çayı üzerinde, bulunan köprünün kitâbesi olmasına rağmen inşa tarihi yazılı değildir. Mimari tarzından, XIII. yüzyıl yapılarından olduğu düşünülmektedir. Kesme taştan yapılan köprü, iki gözlü olup, 45,80 m. uzunluğunda, 4,60 m. genişliğinde ve 7,30 m. yüksekliğindedir. Kemerler arasında bir çıkıntı bırakılarak üstü genişletilmiştir. İki kemer arasındaki çıkıntı 2,75 metredir. Göz suyu, köprünün batıdaki ayağının önünde, Kozluk Çayı ile birleşmektedir; suların bol olduğu mevsimlerde köprünün ayağına zarar vermektedir.³⁸⁸

Köprü, günümüzde, *Meydan Köprüsü* olarak adlandırılmaktadır ki bunda, meydanlık bir yerde bulunmasının payı vardır. Kitabesi Ermenice ve Arapça olmak üzere iki dilde yazılmış, lakin okunamayacak derecede yıpranmıştır. Bu türden eser kitabelerine rastlanması ilk değildir. Nitekim Türkiye Selçuklu Sultanı İzzettin Keykavus dönemine ait olduğu bilinen ve yapım tarihi, H. 615 (M. 1218) olan, Malatya'nın Hekimhan ilçesindeki Taşhan'da da bu türden bir kitabe mevcuttur.³⁸⁹ Giriş kapısı üzerinde sol tarafı Ermeni, orta kısmı Selçuklu (Farsça) ve sağ kenarı Süryani dilinde yazılmıştır.³⁹⁰ Buna bir başka örnek ise, Gaziantep il merkezinde yer alan ve Alleben Deresi üzerinde bulunan köprüdür. Köprünün kitabesi, hem Arapça hem de Ermenice olarak, iki dilde yazılmıştır; kitabede, köprünün 1259 yılında, Melik Nasır tarafından, yaptırıldığı kayıtlıdır.

Meydan Köprü, Osman Paşa mahallesi ile Serge mahallesi arasındaki yaya ve araç geçişini sağlamaktadır. Köprü, en son halina kadar ulaşım hizmetlerini fazlasıyla yerine

³⁸⁷ Sinclair, 1989, s. 58 vd.

³⁸⁸ Bkz. Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 192; Metin, 2013, s. 144.

³⁸⁹ Cumali Levent, İnceleme-Araştırma, Basılmamış Çalışma, Malatya 2010.

³⁹⁰ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 440.

getirmiş olup, zamanla bazı yerleri, özellikle ayak kısımları, sel vb. doğal afetlerle ufak çaplı tahribata uğramıştır. Eser, 2010-2011 tarihleri arasında restore edilmiştir.³⁹¹

Kale Köprüsü: Arapgir'in Göz suyu üzerinde inşa edilen köprü, Kozluk Köprüsü'nün 100 m. güneyinde yer almaktadır. Köprünün kitabesi bulunmamaktadır. Eserin, mimarî yönü incelendiği vakit, XIII. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Kemer kısmı kesme taştan, kemerin üst ve yan uzantıları kaba yontma taştan yapılmıştır. Köprü tek gözlü³⁹² olup, Arapgir Kalesi'nin doğu cephesine bakmaktadır.

Kozluk Köprüsü: İlçe Merkezi'ne 6 km. uzaklıkta ve Kozluk Çayı üzerinde yer alan yapı, Arapgir-Kemaliye karayolunu bağlamaktadır. 85 m. uzunluğundaki köprünün kitabesi mevcut değildir. Köprü, üç gözlü olarak inşa edilmiş, ancak beşik kemerli gözlerden biri sağlam kalırken, diğerleri tamamen yok olmuştur. Köprünün yıkılmış gözlerine ait kesme ve moloz taş kalıntıları, gözlerin kapladığı alanı belirlemektedir. Köprünün bu kısmına, 1940'lı yıllarda, demir malzeme ile bağlantı yapılmış ve karayolu geçişi bu şekilde sürdürülmüştür.

Köprü doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Doğu tarafındaki kemerli göz sağlamdır. Batı tarafındaki gözler yıkılmış olmasına rağmen kalıntıları mevcuttur. Köprünün ayaktaki gözü, yüksek kemerli olup; kemer yüksekliği 5 metre, kemer açıklığı 7 metre ve kemer genişliği 6 metredir. Kemerin doğu ayağı, kaya üzerinde görülmez, çünkü iki metre civarındaki toprak tabakayla örtülmüştür. Kemerin batı ayağı ise, kaya üzerine oturtulmuştur. İkinci gözün 34 metre ileride ve kaya üzerinde başladığı, izlerden belli olmaktadır. Üçüncü göz ise, 63. metrede tamamlanıyordu. Birinci kemerin duvarı ile ikinci gözün kemerinin doğal bir kaya üzerinde olması, sellere karşı bir koruma görevi üstlenmiştir. Kozluk Çayı, yıkılan gözlerin istikametinde, ilave demir köprünün altından akmaktadır. Batı gözünün yıkılmasında, su yatağının bu yöne meyilli oluşu ve ilkbaharda meydana gelen sellerin tahribatı etkili olmuştur. Söz konusu köprünün, Meydan Köprüsü'nden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Köprü hakkında kesin bilgi bulunmamakla beraber Osmanlı öncesi yapılarından olduğu düşünülmektedir.

İngiliz Yüzbaşı Frederic Burnaby, 1876 yılındaki Anadolu seyahatinde, Arapgir'e de uğramıştır. Yüzbaşı, Arapgir'den ayrılarak Kemaliye'ye doğru hareket etmiş, önüne

³⁹¹ Levent, 2010.

³⁹² Metin, 2013, s. 144.

çıkan 50 metre genişliğindeki hızlı bir akışa sahip nehirden (Kozluk Çayı), sağlam bir köprü vasıtasıyla, geçerek Şepik (Yaylacık) köyüne ulaşmıştır. 1876 yılında oldukça sağlam olan köprünün iki gözü, 1940'lı yıllarda, ilkbahar sellerinin ve aşınmaya müsait zeminin etkisiyle yıkılmıştır.³⁹³

2.5.3. Hanlar

Bedesten (?): Yapı ağaçlar arasında uzanır ve önceden kubbenin kapladığı yerden şimdi ağaçlar büyür. Kare şeklindeki dış duvarın içinde, dört köşenin her birinin yanına, dört kalın iskele yerleştirilmişti. Kubbeyi ayakta tutan, ayaklarda oturan, pandantiflerin ve payeler arasındaki kemerlerin başlangıçları görülmemektedir. Kubbenin etrafındaki koridora benzer boşlukları, kemerlerden daha yukarıda yükselen tonozlar kaplıyordu. Dış duvarlar da dâhil olmak üzere doğu tarafının tamamı şimdi tepe aşağı düşmüştü; yüksek bir kaide üzerine yerleştirilmesi gerekiyordu. İki kuzey iskelesi de kaybolmuştu. Ayaklar, pandantiflerin alt kısımları ve ayaklar arasındaki kemerler kesme taşandı. Pandantiflerin büyük bir kısmı, tonozlar ve onları rahatlatmak için iskelelerden çıkan kemerler tuğladan, diğer her şey harçlı moloz taşındaydı.³⁹⁴ T. A. Sinclair, bu yapının yerini tam olarak belirtmese de verilen malumattan “Yeni Cami” ve bitişiğindeki “Deveci Hanı” akla gelmektedir.

Deveci Hanı, Osman Paşa Mahallesinde ve Yeni Cami'nin güney bitişiğinde yer almaktadır. Yapı, 20x30 m. ölçülerindeki dikdörtgen bir plana sahiptir. Günümüzde harap bir halde bulunan eser, sağlam sayılabilecek ve tonozla örtülü dört hücresiyle kendini göstermektedir. Kuzey duvarındaki örtülü hücrelerden biri toprak altında kalmıştır. Güney duvarının bir kısmı ayakta durmaktadır. Yapı malzemesi olarak; kırma ve moloz taşın yanı sıra, horasan harcı kullanılmıştır. “Deveci Hanı” tabirinin nereden geldiği tam olarak bilinmemektedir, ancak yaygın bir görüşe göre; hana gelen tüccarlar mallarını çoğunlukla develeri vasıtasıyla taşımaktadır. Dolayısıyla han, zamanla, bu isimle anılır olmuştur. Beldedeki, ticari hayatın canlılığını gösteren birçok handan sadece biridir.

Kantarcı-Kantarmış Han: Arapgir-Divriği karayolunun 25 km. ilerisinde, Çiğnir Köprüsünün 3 km. uzağında, yolun sol, alt kısmında yer almaktadır. Kantarmış Hanı,

³⁹³ Kozluk köprüsü için bkz. Fred Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor**, Vol II, London 1877, s. 18; Cumali Levent, Araştırma İnceleme, Yayınlanmamış Çalışma, Malatya 2010.

³⁹⁴ Sinclair, 1989, s. 61.

Harput'tan gelip, Keban- Arapgir- Divriği üzerinden Sivas'a bağlanan ve sonrasında Giresun'a kadar ulaşan yol üzerindedir.

Han harabesi, ağaçlar arasında kaldığından, pek fazla fark edilememekte olup, yapının sadece duvar kalıntıları tespit edilebilmektedir. Karayolunun 50 m. batısında yer alan han, Kantarmış deresine 20 metrelik bir mesafede bulunmaktadır. 30 m. kuzey tarafında, iki metre civarındaki duvar kalıntısı hanın en büyük parçasıdır. Batı bölümündeki duvar izleri belirgindir. Moloz taş ve Horasan harcı kullanılarak inşa edilen hanın, kalıntılardan, dikdörtgen planlı olduğu anlaşılmaktadır. Hanın batı bölümünün izleri 20 metredir. Yamaç bir alanın güney kısmında bulunan hanın, Türkiye Selçukluları dönemi mimari eserlerinden olduğu söylenebilir (13. yy?).³⁹⁵

2.5.4. Cami, Klise, Zaviye Ve Kümbetler

Şeyh Hasan Zâviyesi: Hoca Ahmet Yesevî'nin talebelerinden olduğu söylenen Şeyh Hasan Bey'in, XII. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılın başlarında, Arapgir'in Onar Köyüne yerleşerek kurduğu zaviyedir. Köyün, İlçe merkezine uzaklığı 11 km. olup,³⁹⁶ güneyindeki kayalık vadide de Kaya Mezar Odaları bulunmaktadır.

Arapgir Ulu Cami: İlçe merkezine 10 km. uzaklıktaki Eski Şehir'de bulunan caminin kitabesi yoktur. Bu sebeple yapılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Selçuklular zamanında külliye olarak yapıldığı tahmin edilmektedir. Minaresi bulunmayan cami³⁹⁷ dikdörtgen bir planla meyilli bir arazide inşa edilmiştir. Dışta kesme taş, içte moloz taş malzemenin kullanıldığı yapı, iki bölümden oluşmaktadır. Taç kapı ve mihrabın yer aldığı birinci bölüm art arda iki kubbeyle örtülmüştür. Mihrap önü kubbesine bitişik, eyvan biçimindeki batı kanadı ile zaviye beşik tonozludur. Camiye kuzeydeki taç kapıdan girilir. Taç kapı geometrik şekil ve bitki motifleriyle süslüdür. İç mekânın zaviye bölümü loş ve karanlık olup, zaviyenin önünde küçük mekânlar bulunmaktadır. Caminin taş mihrabı, bitki ve geometrik Selçuklu motifleriyle bezenmiş olup, bu desenlerin arasına çini levhalar yerleştirilmiştir.³⁹⁸

³⁹⁵ Cumali Levent, İnceleme-Araştırma, Malatya 2010

³⁹⁶ Metin, 2013, s. 142, Sinclair, bu yapının, gerçekte bir "zaviye" olduğunu ve XVI. yüzyılın başlarında Ulu Cami haline getirilmiş olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Sinclair, 1989, s. 60.

³⁹⁷ Metin, 2013, s. 176

³⁹⁸ Kemal Kutgün Eyüpgiller vd. , **Arapgir Tarih, Mimari ve Yaşam Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri**, İstanbul 2014, s. 13.

Biri diğzerinin kuzeyinde olan iki kubbeli bölme, yamaca bakan bir dış duvarla doğuda sıralanmıştır. Kubbelerin taş, dış kaplamaları yukarıdan yamaçla sürekli görünen batıdaki iki bölme üzerine yığılmış toprağın üzerine itiyor. Güneydeki kubbeli bölme, doğu-batı tonozludur: güney duvarının bir kısmı ve tonozun karşılık gelen bir kısmı, başka türlü karanlık bir iç mekânı aydınlatacak şekilde düşmüştür. Kuzeybatı bölmesi kuzey-güney tonozludur. Muhtemelen gezgin veya dervişler için bir uyuma ve dinlenme yeri (‘‘Hangah’’daki gibi sürekli olarak tek bir yerde ikamet edenler için değil). Diğer üç bölmeden daha çevrelidir: iki kubbe arasındaki kemer, kalın bir duvar ayağı ve her biri aynı kuzey-güney uzunluğunda merkezi bir payanda üzerinde dururken, kuzey-batı bölmesine giren güney kemer, bir duvar ve doğu kemeri ile kuzeyinde bir kapı bulunan küçük bir iskele ile daraltılmıştır. Bu kuzeybatı bölmesinden ibadethanenin kuzeyindeki üç hücreden birincisine erişim sağlanıyor ve bir köşegenle hizalanmış (eğime göre): diğer ikisine dışarıdan ulaşıyor. Hücreler öğretim için kullanılmış olabilir.

Portal (kuzey taraf) etrafında zemin endişe verici bir şekilde yükselir ve orjinal kapının yalnızca küçük bir kısmını geride bırakır. Çıkıntı yapan iki duvardan sadece ön yüzleri süslenmiştir. Kemerin yaylı hatlarının yukarısına taş düşmüştür, ancak süslemeler görünüşe göre portalın çatısına kadar devam etmiştir. Archivolt sadedir. Her payandanın her iki köşesine nişanlanmış sütunlar, ancak batı duvar ucunun şeridi ve batı sütunu gitmiş ve yerlerinde çimenli toprak oluşmuştur. Bantlar: dış bantta, tekrarlanan ana eleman, desenin ortasına birleştirilen simetrik bir rûmi bileşimidir. Bu elemanlar, iki yapraktan çıkan çift dalilmekleri ile dönüşümlüdür. Orta şeritte dört katlı geometrik bir örgü. İç şeritte, merkezde dönüşümlü olarak sekiz kollu ve altı köşeli yıldızlar oluşturan zikzaklar dolaşıyor: Yanda beş köşeli yıldızlar. İç yüzlerde nişler, kapı girişinin kemerinde geometrik desen (yıldızlar) vardı, ancak bunların çoğu kayboldu. Doğu duvarında altı pencere vardır; aslında kapı dışındaki tek aydınlatmadır. Altındaki üçü aşağı yukarı eşit aralıklarla yerleştirilir, ikisi kuzey kubbeli bölmenin zıt uçlarında bulunur. Pencerelelerin çerçeveleri, kuzeydeki iki pencerede desenli madalyonların oyulduğu üst dikdörtgen yüzleri ve güneydeki pencerede bir kör kemer ve yuvarlak bir çıkıntıyı çevrelemektedir.

Mihrab, duvarların sıvasıyla aşağı yukarı aynı hizada olan dikdörtgen bir yüz içinde üç yüzlü niş (mukarnas başlık). Dış şeritte sekiz köşeli yıldızlar, içinde sekiz kollu yaprak ve dal deseni; iç bant, lagün benzeri tüberküller, tüberküleri ayıran şekillerin uçlarından büyüyen yoncalar (merkezden nişe doğru). Dış dekoratif bantların üç parçasının her

birinin ortasında geometrik bir desenle oyulmuş madalyonlar vardır. Kabartma çizgiler arasındaki boşluklardan birinde küçük bir turkuaz çini görülmektedir, bu desen çerçevenin yatay elamanı üzerinde desen yapmaktadır ve orijinal olarak her madalyonun yüzeyindeki desen bu şekilde çinilerle doldurulmuş olabilir. Dikdörtgenin tamamının üzerinde tek bezemeli bir mazgal (trilobe üstü) ve her iki ucunda da yarım mazgal vardır. Kompozisyon bir ölçüde Divriği'deki iç Kale Camii'nin mihrabına benzemektedir (1982).³⁹⁹

Bezemelerin önemli bölümü Taçkapı üzerinde yoğunlaşmıştır. En dışta rumi ve palmetlerden oluşan süsleme şeridi, devamında dörtlü düğümlü geçmelerden oluşan bordür, en sonda da sekiz kollu yıldızların birbirine bağlanmasıyla oluşan bordür bulunur. Taçkapı yan nişleri üzerinde ise, rumi-palmet ve sütünce başlıklarında palmet biçimli bitkisel süslemeler, giriş kemeri üzerinde altı kollu yıldızlar ve baklava biçimli motiflerin birleşmesinden oluşan bezemeler bulunur. Cami Mihrabı kesme taştan yapılmış olup, dış bordür; sekiz kollu yıldızların gülbezek motiflerle bağlanmasından oluşmaktadır ve bunun devamında palmet motiflerinin dizilişinden meydana gelen süslemeler bulunmaktadır.⁴⁰⁰

Osman Paşa Camisi'nin kuzeydoğusundaki yamaçta (Arapgir Kalesi'nin güneybatısı) yer alan caminin, XIV. yy. yapısı olduğu ve yanındaki hangah ile birlikte yapıldığı zannedilmektedir.⁴⁰¹ T. A. Sinclair'a göre kalenin altındaki cami (Ulu Cami), 14. veya 15. yüzyıl sonlarından kalmadır ve bu çok geç olmayabilir.⁴⁰² Cami, doğu-batı düzenleniş yönüyle farklılık gösterdiği gibi; cami, zaviye ve hangah yönüyle de ayrı işlevleri bünyesinde barındıran bir yapı grubu örneği oluşturmaktadır. Eser, Kemaliye ve Divriği ilçelerindeki yapılardan, cami+zaviye+hangah işlevlerini bir araya getirmesi yönüyle, ayrılmaktadır.⁴⁰³

³⁹⁹ Sinclair, 1989, s. 60 vd.

⁴⁰⁰ Mustafa Kemal Şahin, "Anadolu Selçuklu Döneminde Malatya Ve Tokat Çevresinde Bulunan Bazı Yapılar Üzerine Düşünceler", **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)**, S. 3, Konya 2018, s. 218.

⁴⁰¹ Müjgân Üçer-H. Suna Ertekin Akkaya, **Göldağın Güldestesi Arapgir- Mutfağı Gelenek Görenekleri ve Sözlü Kültürü**, Sivas 2008, s. 145; XIV. yy. başlarına ait olduğu üzerinde durulmaktadır. Bkz. Şahin, 2018, s. 218.

⁴⁰² Sinclair, 1989, s. 56.

⁴⁰³ Şahin, 2018, s. 229.

Hângâh: Çoğunlukla tarla taşlarından inşa eden yapı, harap bir haldedir. Zemin katı, “Ulu Cami”nin tonozlarının tepe seviyesinde ve birkaç metre ötededir. Ana tonoz kuzey-güney yönünde uzanır; daha ince bir tonoz, ana tonozun kuzey ucundan doğuya doğru uzanır. Geçişteki kubbe ovaldi; bir çemberi elde etmenin tek yolu, iki güney pandandifi daha güneye taşımak olurdu (Duvardaki kör kemerler dâhil pandantifler ve kemerler kesme taştandır). Doğu-batı tonozun duvar dâhil doğu ucu, kubbe ve ana tonoz gibi düşmüştür. Mihrap ve iki yanda niş, ana bölmenin güney duvarındadır. Batı duvarının güney ucunda, türbe olabilecek küçük bir oda bulunur. Hângâh’ın tarihini saptamak güçtür. Orta Çağ’ın sonlarına veya erken Osmanlı işgaline ait olabilir (1980).⁴⁰⁴

Ulu Camii’nin 15-20 m. kadar batısında bulunan yapı; kuzey-güney doğrultusunda uzanan L şeklindeki plana sahiptir (2.10x 2.67x 8.00 m.). Eserin kuzeybatı köşesinin üzeri kubbeyle, diğer alanlarının üzeri sivri kemerli beşik tonozla örtülüdür. Güney yönüne açılan kısımda, güney duvarı üzerinde bir mihrap nişiyle beraber üç niş ve güneybatı köşesinde buraya açılan (1.45x 2.80 m.) küçük bir alan mevcuttur. Ayrıca belirtilecek olursa, gerek Ulu Cami’nin gerekse Hângâh’ın yapımında sarımtırak renkli moloz ve kesme taşlar kullanıldığı görülür (Şahin, 2018, s. 218 vd.).

Binaya, kemerleri düzgün kesme taştan yapılmış, doğu yönündeki kapıdan girilir. Mihrap ve doğu duvarında ikişer pencere sıralanır. Kuzey ve batı duvarlarında iki küçük kapı yer alır. Mihrabın yer aldığı ön kısım beşik tonozlu olup, kubbeli kısım sivri kemerlerle ayrılır. Kubbesi oval şekildedir. Yapı 87 m² alan üzerindedir. Binanın yapım tarihini gösteren herhangi bir kitabe yoktur. Ulu Camii ile birlikte bir külliye meydana getirir.⁴⁰⁵

Molla Eyyüp Cami: Eski Şehir’in Osman Paşa Mahallesinde yer alan cami, XIII. yüzyılda yapılmış, tek kubbeli mescidlerden biridir. Kubbesi, kuzeydeki iki kalın paye ile duvarlara oturmaktadır. Mescidin mihrabı, sökülerek, Bağlarbaşı Camii’ne götürülmüştür. Caminin günümüze ulaşan kısmı süslemesiz ve sade bir görünümündedir. Halk arasında yanlış olarak, Ispanakçı Mustafa Paşa kütüphanesiyle karıştırılır.⁴⁰⁶ Caminin kitabesi bulunmamaktadır.

⁴⁰⁴ Sinclair, 1989, s. 61

⁴⁰⁵ Bkz. Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 206

⁴⁰⁶ K. Kutgün Eyüpgiller, 2014, s. 15. Ispanakçı Paşa Kütüphanesi’nin temel yerinin, Mirliva Ahmet Bey Camii civarında bulunduğu çeşitli kaynaklarla ortaya konulmuştur.

Cami kuzeye uzanan tepede dikdörtgen bir planla inşa edilmiş olup, Caminin kubbesi, yapının dışındaki ve altındaki eğim nedeniyle, zorlukla yapılabilmektedir. Kubbe dikdörtgenin güney ucunda bir kareyi örter. Dikdörtgenin geri kalanında kuzey-güney doğrultulu üç beşik tonoz bulunmaktaydı. Kubbe bölmesi ile kuzeye doğru üç tonozlu boşluk arasındaki hareket, iki köşe ve iki ayak üzerindeki tromp kemeri desteklenerek sağlanmıştı. Bu ayaklardan tonoz yönüne, dik açılarda, yaylı kemerler vardı ve bunlar arasında, tromplu kemerleriyle birlikte, kubbe koyununun kuzey sınırında bir revak oluşturur. Bu pasajın her birinden üç kemer, üç beşik tonozundan biri başlar. Kapı batı duvarında, kuzeye yakın kısmında bulunur. Doğu ve batı duvarlarının yukarısında, güney uçlarında, küçük pencereler tromplardan tünel açılarak yapılmıştır. Ayrıca güney duvarında (mihrabın her iki yanında), doğu ve batı tepesinde, tromplu kör kemerler arasında daha büyük pencereler vardır. Mescidin güney duvarı, doğu ve batı duvarlarının ilk bölümü ve güneydeki iki payanda kemeri, iyi kesilmiş taşlardan olup, geri kalanı tarla taşlarındandır (1980).⁴⁰⁷

Yeni Cami: Eski Şehir’de, Osmanpaşa Mahallesi’nin en doğusunda, yer almaktadır. Yapı tamamen harap olup; birkaç sene önce restorasyon çalışmalarına başlanmıştır. Cami, 220 m² bir alan üzerine inşa edilmiştir. Caminin minaresi ve yapım tarihini gösteren kitabesi yoktur.⁴⁰⁸ 15. Yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. 16x16 metre ölçülerinde kare planlıdır. Kuzey-Güney doğrultusundaki caminin doğu kısmı, arazisinin meyilli olmasıyla alakalı, diğer duvarlara göre aşağıdadır ve bu bölüme iki katlı bir görünüm kazandırmaktadır. Kuzeydeki giriş kapısı, 3,5x1,5 metre ölçülerinde ve mihrabın karşısına düşer. Yapının harime giriş kapısının olduğu kuzey duvarında, küçük bir mihrab nişi kazınmış; buranın son cemaat yeri olarak kullanıldığı, mihrab nişinden anlaşılmaktadır. Kapının sağ ve sol taraflarında, birer kemerli pencere yeri bulunmaktadır. Kapının kemer ve diğer öğeleri enkaz halindedir.

Giriş kapısının tam karşısı, mihrabın bulunduğu kible duvarının yarısı, kubbeye doğru kiremit örgü ile yapılmıştır. Mihrab sivri kemerli ve sade yapıdadır. Kible duvarının batı kısmında iki, doğu tarafında bir tane olmak üzere üç adet kemerli pencere bulunur. Doğu duvarında, kibleye yakın, sivri kemerli büyük bir pencere yer almaktadır.

⁴⁰⁷ Sinclair, 1989, s. 61

⁴⁰⁸ Caminin Akkoyunlular tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir. Bkz. Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 222; Abdüsselâm Uluçam, “Arapgir’deki Mimari Anıtlar Birinci Bölüm: Eskişehir”, **Arapgir’in Sesi Göldağı Yazı Dizisi**, S. 6-Yıl 6 (Temmuz 2012), s. 25.

Caminin yapı malzemesi: tuğla, kesme taş, ağaç hatıllar, moloz taş ve horasan harcıdır. Mescidin, mihraba yakın sivri kemerini taşıyan iki payesinden biri tamamen toprakla aynı seviyededir. Diğer kemerler duvarlar üzerindeki görünümünü sürdürmektedir. Caminin orta kısmında, büyük bir kubbe enkazı yığılıdır. Kubbeye, beşik ve aynalı tonozla bağlantılı mekânlar bulunmaktadır. Tromplarında tuğla ve tuğlalar arasında amforalar bulunur. Doğu duvarının cami kısmı yıkık, alt kısmı sağlamdır. Harimin doğusundaki duvarda, kemerli bir niş gözükmemektedir. Batı duvarında, kemerli yıkık bir pencere vardır. Harimin içi iki metreyi aşan hafriyatla doludur.

Caminin doğu duvarının alt kısmı, tuğla malzemeyle inşa edilmiş; beşik tonozlu örtü duvarlarında kesme ve moloz taş kullanılmıştır. Caminin bu alt katında, üç farklı ölçüde, mekânlar yer almaktadır. Kuzeydeki hücrede, batı duvarına gelen, kemerli bir niş bulunmaktadır. Ortadaki büyük mekânın batı duvarında da kemerli bir niş görülür. Kible duvarının alt kısmından küçük bir girişle üçüncü bir hücreye bağlantı sağlanır; buranın güney duvarındaki kemerli pencere alanı sonradan kapatılmış olup, duvar üzerindeki, doğuya doğru bakan, küçük bir pencere yeri sonradan açılmıştır. Bu hücre zifiri karanlıktır. Doğu duvarıyla paralel, beş metre kenarında, başka bir duvar kalıntısı uzanmakta olup, camiyle ilişkili olduğu görünmektedir. Caminin güneyinde han kalıntısı (Deveci Han'ı) yer alır.

Caminin alt bölümü bazı yıkıntılara rağmen sağlamdır. Doğu ve kuzey duvarlarında yıkımlar olmuş, ancak asıl çöküntü kubbe kısmında meydana gelmiştir; kubbe tamamen enkaz halini almıştır. Çevresindeki izlerin büyüklüğüne bakılırsa, cami mekenının genişliği ortaya çıkmaktadır. Civarında başka yapılarla birlikte inşa edildiği izlenimi uyandırmaktadır.

Camiye ait minare, İlçe merkezine nakledilerek Çarş Cami (Mir-i Liva Cami)'nin batı duvarına yerleştirilmiştir. Minare, 2.25x2.75 cm'lik dikdörtgen kaide ve kesme taştan onaltıgen gövde ile mukarnas şerefeye yükselmektedir. Şerefeye korkuluğu düz levha ile çevrilidir. Petekteki tarçın renkli kuşak, üzerinde yer alan dikdörtgen nişlerle ve dışarıya taşan dilimli sırayla külaha geçmektedir. Külâh armut şeklindedir.⁴⁰⁹

Şeyh Hasan Cami: Eski Şehir'de bulunan cami, Cafer Paşa'nın tamir ettirmesinden dolayı onun adıyla da anılmaktadır. Mihrab önü kubbeli olan mekân, üç yanı tonazlarla

⁴⁰⁹ Levent, 2010

geniştirilmiş, dikdörtken bir plana sahiptir. Doğu kanadına sonradan eklenmiş bir cemaat yeri vardır. Onikigen kasnaklı kubbeyi taşıyan dört kalın paye, yandaki tonozları da desteklemektedir. İç mekânda taş merdivenle duvar içinden çıkan bir mahfil vardır. Ahşap minberinin üzerinde H.1155/1742-43 tarihli tamir kitabesi bulunmaktadır. Kare kaideli minare kapısı üzerindeyse H.1105/1693 tarihi yer almaktadır. onikigen gövdeli kalın minare sarı renkli kesme taştan inşa edilmiştir.⁴¹⁰

Camide incelemelerde bulunan T. A. Sinclair, esas caminin XVI. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olabileceği yorumunu yapmaktadır. Caminin, 1693-4 onarımı ile doğu tarafında bir daralma gerçekleştirilmiştir. İlk plan bir kubbe bölmesiydi. En büyük güney duvarına karşı ve çevresinde, üç tarafta, beş tonozlu bölme var idi; eksenli bölmeler dikdörtgen, köşe bölmeleri kare. Minare, kuzeybatı köşe odasının kuzey duvarına yaslanmış ve hala ayakta duruyordu. Doğuya doğru oldukça eğimli arazi, temel kısmının yapımını kolaylaştırmıştır. 1694 onarımıyla doğudaki iki bölme kaldırıldı; kubbe koyunun doğu kemerinin altındaki duvarın yeni olduğu açıktır. Ancak iki kayıp bölmenin altındaki duvar kaidesinin bir kısmı muhafaza edildi ve yukarıdaki alan bir verandaya dönüştürüldü. Kuzey duvarında ahşap bir revak ve bu verandanın kuzey ucu, minare çizgisini devam ettiriyordu. Camiye doğudan taş merdivenle ulaşılıyor. Bir “menteşe” boyunca birleştirilmiş iki üçgenden oluşan sarkaçlar (pandantif) bulunuyordu. Mihrabın onarım sırasında yeniden inşa edildiği anlaşılıyor. Minarenin kapısının etrafında, revakın çatısına kadar yanından yükselen merdivenlerle kapatılmış bir bezeme vardı (1982).⁴¹¹

Pinik Ana Kümbeti: Alıçlı mahallesindeki, Bahçe adı verilen muhitte, düz bir arazi üzerinde yer almaktadır. Civarda böyle bir tarihi eserin olmaması, yapının önemini arttırmaktadır. Köylüler tarafından *Pinik Ana* veya *Kubbe* ismiyle bilinen kümbetin duvarları, sekizgen bir yapıda olup, kubbe kısmı yıkılmıştır. Kesme taş ile inşa edilen kümbetin duvar kısımlarında dökülmeler görülmektedir. Türbede, kesme taş dışında kırma taş, moloz taş ve horosan harcı kullanılmıştır.

Yapı, Alıçlı Mahallesi'nin yaklaşık 2 km güneyindedir. Kuzey batı duvarının yarısı tahrip olmuş, iç kısmı kubbenin enkazı ile kaplanmıştır. Batı duvarında giriş kapısı yer almaktadır. 150 cm'lik giriş kapısı sivri kemerlidir. Kapı tarafında, kitabe yeri

⁴¹⁰ K. Kutgün Eyüpgiller, 2014, s. 15.

⁴¹¹ Sinclair, 1989, s. 62.

bulunmakla birlikte kitabesi yoktur. Kitabe yerine taş ile bir motif oluşturulmuştur. Kuzey ve güney duvarlarında 65x65 cm'lik birer pencere bulunur. Duvar dipleri kesme taş ve diğer taş yığınları ile kaplıdır.

Pinik Ana ile ilgili Alıçlı (Hasdek) köylülerinin, büyüklerinden duydukları rivayet ise şu şekildedir: “IV. Murat ve Ordusu, İran seferi sırasında, Köyün Bahçe denilen düzlüğüne gelmiş ve burada yaşayan kadın evliyalardan Pinik Ana'ya rastlamıştır. Pinik Ana (Pin kelimesi küçük yer, dam, yuva anlamlarına gelmektedir.), kendisine misafir olan askerlere kazanın da pişirdiği yemeği ikram etme teklifinde bulunmuştur. Kazanın içindeki yemeğin yetmeyeceğini düşünen askerler, kadının neden böyle bir teklifte bulunduğunu anlayamazlar. Pinik Ana askerlere teklifini zor da olsa kabul ettirir. Kazandan kepeçlerle yemek yenmesine rağmen aş bitmez. Bütün ordu bu kazandan karnını doyurur. IV. Murat ise Pinik Ana'ya duyduğu hürmetten dolayı, onun vefatından sonra, bu kümbeti yaptırır”.

Kümbetin sivri kemerli giriş kapısının üzerindeki taşlar işlenerek, kadın başını andıran bir görünüm kazandırılmıştır. Kümbetin Anadolu kadın evliyelerine ait olduğu söylencelerden de anlaşılmaktadır. Ancak IV. Murat dönemine ait olduğu rivayeti kümbetin mimari tarzına ve dönemine uygun görülmemektedir. Büyük ihtimalle Kümbet Osmanlı öncesine aittir. Mimari tarzı, onun Türkiye Selçukluları dönemi yapılarından olduğunu göstermektedir.⁴¹²

IV. Murad'ın hükümdarlık dönemi, 1623–1640 yıllarını kapsamaktadır, ancak kümbetin daha erken bir döneme ait olduğu fikri, akla daha mantıklı gelmektedir. Çünkü yukarıdaki hikâyenin bir benzeri, farklı bir kahramanla, Onar mahallesinde anlatılmaktadır. Kahramanlardan IV. Murad ve ordusu aynı yerinde durmakla birlikte, mekân ve diğer kişiler değişmektedir. Bu sefer de aynı hikâye Şeyh Hasan'ın şahsıyla ilgili olarak anlatılmaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde Şeyh Hasan ve zaviyesinin, çok daha erken bir döneme (Selçuklular dönemi) ait olduğu ortaya konulmuştur.

Pinik Ana Kümbeti, plan olarak Malatya'nın Battalgazi İlçesi'ne bağlı Karahan mahallesinde bulunan Sitti Zeynep Kümbetine benzemektedir, lakin kapı girişi, kapının üzerindeki motif ve pencere yerleri onu Zitti Zeynep Kümbetinden ayırmaktadır. Ayrıca

⁴¹² Cumali Levent, İnceleme Araştırma, Basılmamış Çalışma, Malatya 2010; Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 189; Demirbağ, Fırat vd. , 2013, s. 144

Araguvan'a bağılı Ermişli ve Karahöyük mahallelerinde de benzer mimari özelliklere sahip kümbetler yer almaktadır.

2.6. Osmanlı Devleti Dönemi

2.6.1. Yıldırım Bayezid'in Türk Beyliklerine Yönelik Siyaseti Ve Arapgir Civarının Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Kayseri kadılığından hükümdarlığa kadar yükselen Kadı Burhaneddin, cesur ve âlim bir kişiliğe sahip olmasının yanı sıra, baba tarafından Oğuzların Salur koluna mensuptu. Onun soyu, ana tarafından ise Selçuklu Devleti Maliye Vekili Bedrüddin Mahmud'a dayanıyordu; onun kız torununun oğlu idi. Burhaneddin Bey, Kayseri kadılığı yaptıktan sonra, Ertena oğlu Ali Bey'e vezir oldu (1377). Ali Bey'in vefatından sonra, onun küçük yaştaki oğluna naiplik yaptı ve zamanı gelince onu tahttan indirerek hâkimiyeti kendi eline aldı. Daha sonra en büyük rakibi, Amasya valiliğinde bulunan Hacı Şadgeldi Paşa ile savaştı. Şadgeldi Paşa, harp esnasında öldü. Böylece Burhaneddin Bey, önünde hiçbir engel kalmayarak, hükümdarlığını ilan etti (1380). O, 1389 yılında, kırk gün gibi bir süre zarfında, Sivası muhasara eden Memluk ordusunu çekilmeye mecbur ettiği gibi Çorum taraflarında, Yıldırım Bayezid'in bir ordusunu mağlup etmiştir.⁴¹³

Osmanlı Devleti hükümdarlarından Sultan I. Murad, Kosova galibiyetinden sonra harb sahasını gezerken, yaralı olarak bulunan Sırp Kralı Lazar'ın damadı Miloş Obiliç tarafından şehid edildi (20 Haziran 1389). Sultan Murad'dan sonra oğlu Şehzâde Bayezid, devlet adamlarının kararıyla hükümdar oldu.⁴¹⁴ Yıldırım Bayezid (1389-1403)'e Anadolu'daki tabi beylerin isyan ettiği haberi geldi. Beyler, eski topraklarını geri almak için Karamanoğlu'nun etrafında toplanmışlardı. Karamanoğlu Alâeddin Bey, Beyşehir'i alarak Eskişehir'e kadar uzandı. Germiyanolu II. Yâkup Bey, miras yoluyla kaptırdığı toprakları tekrar zapt etti. Kadı Burhâneddin Kırşehir'i aldı. Yıldırım Bayezid, tüm bu olup bitenden sonra, harekete geçti. O, Anadolu Beylikleri üzerine yürümeden önce, Sırp Kralının Oğlu Stefan Lezareviç ile anlaştı.

⁴¹³ İ. Hakkı Uzunçarşılıoğlu, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Siyasî, İdarî, Fikrî, İktisadî, Hayat; İlmî ve İctimaî Müesseseler; Halk Ve Toprak**, TTK. Yay. VIII. Seri-No. 2, Ankara 1937, s. 51.

⁴¹⁴ F. Çetin Derin, "*Osmanlı Devleti'nin Siyasi Tarihi*", **TDEK**, Ankara 1992 s. 478.

Bayezid, 1389-1390 yıllarında Alaşehir'i zapt etmekle kalmamış, Batı Anadolu'daki Türkmen Beyliklerini de idaresi altına almıştı. Bu savaşa, Sultan Bayezid'in yanında, Çandaroğlu Süleyman Bey ve Bizans imparatorunun oğlu Manuel Palaeologus da kendi kuvvetleriyle katılmıştı. Bayezid, 1390 yılında, Beyşehir'i aldıktan sonra Konya'yı kuşattı, ancak Çandaroğlu Süleyman'ın taraf değiştirerek, Kadı Burhâneddin'le beraber, Karamanoğlu'nun yardımına gelmesi, Konya muhasarasının sonlandırmasına ve iki devletin antlaşmasına yol açtı. Böylece Çarşamba suyu, Osmanlı ve Karamanoğlu devletleri arasında sınır olarak kabul edildi.

Bayezid, 1391 yılında, bu sefer Süleyman Bey'in üzerine yürüdü, ancak Kadı Burhâneddin'in karşısında başarılı olamadı. Sultan 1392 yılında, büyük bir hazırlıktan sonra, tekrar harekete geçti ve Sinop hariç Süleyman'a ait yerlerin hepsini zapt etti; Süleyman savaşıyla birlikte hayatını da kaybetti.⁴¹⁵

1396 yılında, Kadı Burhaneddin, Karamanoğlu'nun da teşvik etmesiyle, kendisine muhalefet eden yeğeni Kayseri valisi Şeyh Müeyyed'i tutuklatmış ve maiyetinde bulunan Akkoyunlu Kara Yölük Osman Bey'in onun hayatına kefil olmasına aldırış etmeyerek onu öldürmüştür. Bu vakadan sonra, Burhaneddin'in sözünde durmamasından müteessir olan Osman Bey, Onunla yollarını bir daha birleştirmemek üzere ayrıldı. Kara Yölük Osman, Burhaneddin'e karşı, onun kendinden emin tavırlarından ve önlem almayışından istifade ederek, ani bir baskın düzenlemiş ve onu yakalayıp Sivas kalesinin önünde öldürmüştür (1397). Burhaneddin Ahmed'in ölümü beyliğinin de sonu olmuştur.⁴¹⁶

1397 yılında, kuvvetlerini Bursa'da toplayan Bayezid, Karamanoğulları üzerine yürüdü. Onları mağlup ederek Konya'yı işgal etti. Konya kalesine sığınan Alâüddin Bey, kaleden çıkarak şehir içerisinde Osmanlı askerleriyle çarpıştı, ancak muvaffak olamadı. O, kaçtığı esnada attan düşerek yakalandı. Padişah, eniştesi olan Alâüddin Bey'e niçin itaat etmediğini sordu. O da: "Niçin sana itaat edeyim, bende senin gibi bir hükümdarım" cevabını verdi. Bunun üzerine Yıldırım Bayezid, Karaman oğlunun öldürülmesini istedi. Onun kesilmiş başı şehir içerisinde gezdirildi.

Alâüddin Bey'in katlinden sonra Karamanoğullarına ait şehirlerden Konya, Larende, Niğde ve Develi Karahisar Osmanlıların eline geçmiş, Toros'un güneyindeki

⁴¹⁵ Halil İnalçık, "Bayezid I" *DİA*, C. V, 1992 İstanbul, s.231 vd.

⁴¹⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılıoğlu, 1937, s. 51.

şehir ve kaleler (Mut, Ermenak, Taşeli ve İçel) ise Karamanoğlu Alâüddin Bey'in kardeşi oğlu Şeyh Hasan Bey'de kalmıştır. Ancak Osmanlı tehdidinden korkan Hasan Bey, daha amcası katledilmeden evvel, Kadı Burhaneddin Ahmed'e iltica edecektir. Karamanoğulları Beyliği'nin hâkimiyet altına alınması, Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'i de telaşlandırmış ve ölümünden bir müddet önce, Memluk Sultanının hâkimiyetini tanımak zorunda bırakmıştı.

Osmanlı ordusu, 1398 yılında, Canik beyi Kubadoğlu Cüneyd'in üzerine bir sefer düzenlendi. Cüneyd Bey'in merkezi ve Müslümanlara ait olan Samsun kalesi alındı, ancak Ceneviz kolonilerinin oluşturduğu ve Bayezid'e dost olan Ceneviz Samsun'una dokunulmadı. Müslüman Samsun'un ve Canik'in elden çıktığını gören Çarşamba, Terme ve Niksar taraflarının sahibi Tacüddin oğulları Mahmud ve Alp Arslan, Halipiya (Ordu vilâyeti) emiri ve Giresun fatihi Hacı Emirzâde Süleyman Bey ve Bafra hâkimi Taşan oğulları hep birlikte Osmanlı hâkimiyetini tanıdılar. Böylece Osmanlı sınırları Trabzon Rum İmparatorluğu hududuyla birleşti.

Kadı Burhaneddin Ahmed'in ölümünden sonra yerine, Sivas ahalisinin kararıyla, oğlu Alâüddin Ali Bey (Zeynelâbidin) geçti (1398). Kara Yölük Osman'ın Sivas'ı muhasara etmesinden korkan Sivas'ın ileri gelenleri, Osmanlı hükümdarını yardıma çağırdı. Osmanlılar, Kara Yölük'ü mağlup ederek Sivas'ı kurtardı. 1399 yılında şehre giren Bayezid, Burhaneddin'in oğlu Zeynelâbidin'i eniştesi Dulkadiroğlu Nâsırüddin Bey'in yanına göndererek, Sivas'ı kendi mülküne kattı. Ayrıca Tokat, Kayseri ve Burhaneddin'in Karamanoğlu'ndan aldığı Aksaray Osmanlıların eline geçti.⁴¹⁷

Sultan Bayezid, Kadı Burhaneddin devletinin kuzeyinde, batısında ve güneybatısında yer alan toprakları, daha O hayattayken ele geçirmişti. 1397 veya 1398 yılında, Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra, Onun ileri gelen beyleri devletten geri kalan Sivas, Kayseri, Tokat, Niksar, Kırşehir ve Orta Anadolu'nun büyük bölümünü, Akkoyunlu Türkmenlerin saldırısına karşı, Osmanlı Devleti'ne vererek Bayezid'in hâkimiyetini kabul ettiler. Böylece Osmanlılar, Malatya'dan Kilikya'ya kadar uzanan Memlûk topraklarıyla sınır oldu.

⁴¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi** (Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri hakkında bir mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar), C. I, Yedinci Baskı, TTK yay. D.XIII/Sa. 16, s. 296-299

1399 Haziranında Memlûk Sultanı Berkuk vefat etmiş, yeni hükümdar tecrübesiz bir genç olan Nasruddin Ferec olmuştu. Yine doğunun en güçlü lideri Timur, Hindistan'da büyük bir sefere başlamıştı. Sultan Bayezid, işte böyle bir ahval üzere, doğudaki akınlarına devam etti. Sultan'ın ilk hedefi Dulkadiroğulları Beyliği idi.

Dulkadiroğulları, Memlûklerin tabisi konumunda olup, XIV. yüzyıl başlarından beri Maraş ve Elbistan bölgelerinde hüküm sürüyorlardı. Onlar, Memlûklerin yardımını da alarak hâkimiyet sahalalarını, Kilikya topraklarına doğru, genişletti.

Sultan Bayezid, Müslümanların veya Türklerin üzerine yapacağı bir seferin kendi Türkmen askerleri üzerinde bırakacağı olumsuz bir etkiyi de hesap ederek Dulkadiroğulları Beyliği'ne karşı vasal devletlerden, özellikle Sırbistan'dan, gelen askerleri sevk etti. Böylelikle, beyliği ele geçirmede herhangi bir güçlükle karşılaşmadı (Ağustos- Eylül 1399).

Sultan, Memlûklerden Kilikya'nın büyük bir bölümünü alıp, Fırat Nehri'nin doğusuna geçerek Anadolu Türk birliğini yeniden kurdu.⁴¹⁸ Ancak böyle bir zamanda, Doğu'da, yeni bir tehdit baş gösterdi. Bu, cihangirlik davasıyla hareket eden Timur idi. Bayezid, Timur'a karşı, Memlûk Sultanı ile anlaşmak yerine, onlara tabi Elbistan, Malatya, Behisni, Kâhta, Darendede ve Divriği şehirlerini ele geçirdi.⁴¹⁹

2.6.2. Timur'un Anadolu'yu İşgal Etmesi Ve Anadolu Türk Birliğinin Parçalanması

1260 yılına kadar Karakurum büyük Moğol kağanlığına bağlı kalan Mâveraünnehir Türk bölgesindeki Moğollar (Çağatay Hanları ve maiyetleri), XIV. yüzyıldan itibaren Türkleşerek İslâmiyeti kabul etti; Barak Han, 1270 tarihinde, Müslüman olurken, Tarmaşirin (ö.1333) zamanında İslamiyet devletin resmi dini haline geldi. Aslen Barulas kabilesinden olan Timur, Mâveraünnehir'de, Çağataylar'dan temsili bir Han'ın yanında

⁴¹⁸ Stanford J. Shaw (çev. Mehmet Harmancı), **Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye-Gaziler İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi Ve Çöküşü 1280-1808**, Birinci Cilt, İstanbul 1982, s. 62 vd.

⁴¹⁹ Halil İnalçık, "*Bayezid P' DİA*", C. V, 1992 İstanbul, s.233; F. Çetin Derin, "*Osmanlı Devleti'nin Siyasi Tarihi*", **TDEK**, Ankara 1992 s. 479; Başka bir bilgiye göre Yıldırım Bayezid, adı geçen yerleri H.800 (M. 1397) senesinde ele geçirmiştir. Bkz. Zafer Karakuş, **Tevki'i Mehmed Paşa'ya Göre "Osmanlı Tarihi"**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992, s. 29; Bayezid Han, kendisine itaat eden Erzincan beyini (Taharten) yerinde bırakmış, lakin Malatya, Lârende/Darendede, Divriğ, Behisni şehir ve yörelerini almıştır. Velhasıl o vilayetin tamamını ele geçirdi. Bkz. Derviş Ahmet Âşıkî (Hazırlayan: Ayşenur Kala), **Âşıkpaşazâde Tarihi**, İstanbul 2013, s. 139

“bey” olarak işe koyuldu (1370); gerçekte, çevresiyle beraber, Türk halkını ve Türk devletini temsil ediyordu.⁴²⁰

Bağdat meliki Ahmed Celayirî ve Karakoyunlu Emiri Kara Yusuf bin Mehmed, Timur’un şerrinden korkarak, vatanlarını terk etmiş ve Şam diyarına kaçmıştı. Mısır Sultanı, onları tutuklatarak, hapsetti, ancak ikisi de birçok hileyle Mısır sultanının hapsinden kurtularak Sultan Bayezid Han’ın hizmetine girmeye muvaffak oldu. Bağdat sultanı Ahmed Celayirî, iki ay kadar Yıldırım’ın yanında kaldı, daha sonra Ondan icazet talep ederek vatanına döndü; Bayezid Han’ın takviyesiyle Irak’a yerleşti. Kara-Koyunlu reisi Yusuf ise, sekiz ay kadar Hünkâr’ın hizmetinde bulundu ve Onu Mısır sultanına karşı tahrik etti. Hünkâr, komutanlarıyla yaptığı bir toplantıdan sonra, H. 800 senesinde Malatya, Divriği, Darendede ve Behsini’yi zapt ederek Mısır sultanının divitdarını öldürttü. O, vilâyeti harap ettikten sonra Erzincan’a vardı. Yıldırım Bayezid, burada Erzincan Beyi Tahirten’le karşılaştı ve Onu itaat altına aldı. Hünkâr Erzincan hisarını Kara Yusuf’a verdikten sonra ayrıldı. Kara Yusuf, on altı gün sonra, Erzincan halkıyla anlaşamayarak kendi hür iradesiyle Erzincan’ı terk etti. Erzincan halkı, evvelki beylerini istiyordu. Hünkâr da onların isteğini geri çevirmeyerek Tahirten Beyi Erzincan’da bıraktı.⁴²¹

Semer kand’dan hareket eden Timur, Herat’a ve İran-Kafkasya yolundaki bütün yerlere hâkim oldu. Yıldırım Bayezid de doğudaki Türk beyliklerini hâkimiyet altına alarak devletin sınırlarını doğu cihetinde genişletmişti. Böylelikle iki devlet birbirine sınır olmuş ve sınır ihlalleri başlamıştı. Timur, 1399-1400 kışı, Gürcüleri itaat altına alırken, Osmanlı Sultanı Bayezid, şehzade Süleyman’ı göndererek, Ermenistan’da baskınlar verdimiş ve Timur’un müttefiki, Erzincan beyi Mutahharten (Tahirten)’den Kemah kentini teslim almıştı. Tüm bu olaylar zinciri, iki devletin gitgide birbirine düşman olmasına sebep oldu; Timur, Osmanlı Devleti’nin Anadolu’da önce yakıp yıktığı sonra uydusu haline getirdiği on eyaletin beyine kucak açarken, Bayezid de Timur’un yeni ve eski düşmanlarını sarayında misafir ediyordu. Bayezid son olarak kendisine sığınan Tahir’e, daha öncesindeyse Sultan Ahmed Celayir’e ve Mezopotamya ile Anadolu

⁴²⁰ İbrahim Kafesoğlu, “*Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya’da Kurulmuş Türk Devletleri*”, TDEK, Ankara 1992, s. 451.

⁴²¹ Mehmet Neşri (Hazırlayanlar; Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen), **Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi**, C. I, TTK yay. III. Seri-No. 2, Ankara 1949, s. 333 vd. ; Diğer bir kaynak, Yıldırım Bayezid Han’ın Malatya’yi ve Behsini’yi Türkmen’den, Divriği’yi Kürt’ten aldığı ve Bu beylerin eski padişahlardan olmadığını, Ertene (Eretna)’den sonra o illeri ele geçiren kişiler olduğunu, belirtmektedir. **Åşık Paşaoğlu Tarihi** (Atsız), MEB Yay. , İstanbul 1992, s. 66.

arasındaki bölgelerde Timur'a karşı sıkça ayaklanmış olan Karakoyunlu Türkmenlerin reisi Kara Yusuf'a kol kanat germiştir.⁴²²

Timur-leng'e sığınan Rum vilayetlerinin ümerası: Germiyanoğlu, Mentешеoğlu, Aydınoglu, Erzincan hâkimi Emir Tahirten ve Kastamon'u Beyi İsfendiyar idi. Timur'u en fazla tahrik eden beyler ise Aydınoglu, Tahirten ve Germiyanoğlu idi.

Ahmed Celayir ve Kara Yusuf, sığındıkları Bayezid Han'ı Timur'a karşı tahrik ediyordu. Timur, Bayezid'e azim bir elçi göndererek, onları teslim etmesini istemiş; Bayezid'in Malatya'yı almasına incindiğini de bildirmiştir. Yıldırım Bayezid, gelen elçilere ve armağanlara itibar etmeyerek kendisine sığınan bu insanları teslim etmedi.

Timur, 1400 tarihinde, Sivas'a geldi. Hisar'ı lağımla alarak yaktı ve halkını esir etti.⁴²³ Ardından Malatya'ya yönelerek şehri aldı ve Osmanlı ordusunun Mısır ordusuyla birleşmesini önlemek için ordugâhını burada kurdu.⁴²⁴ Bu haber üzerine Mısır askeri Haleb'e çıktı. Bunu işiten Timur, Şam'a yönelerek Haleb'e vardı. Mısır sultanının askerleri yenildi ve Sultan kaçarak Mısır'a döndü. Timur Haleb'i ve ondan sonra Hama'yı tahribat'a uğratarak aldı ve buradan Humus'a vardı. O, Humus'u, Halid b. Velid'in ve 'Amr b. Ümeyye-i Zumeiri'nin mezarları hürmetine bağışladı. Timur, Baalbek'i yağma ettikten sonra, Dimeşk üzerine yürüdü.

Timur, ertesi yaz, Rûm taraflarına tekrar sefer düzenledi. O, Erzincan'da Kastamonu Beyi İsfendiyar'la karşılaşmış ve Sarıkamış'a değin birlikte gelmişlerdir. Timur, harekâtına devam ile Kastamonu'ya varmış ve ardından Ankara'ya yönelmiştir.

Timur'a karşı, Bayezid'in kendi memleketinden topladığı askerlere ek olarak, memleket dışından ve İstanbul'dan askerler gelmişti. Ancak Bayezid, Çağatay'ın ordusuyla savaştığı esnada, yakalanarak Timur'un yanına götürüldü.⁴²⁵ Timur bu savaşa, 1388 yılında tahta oturan Mirza Suyurgatmış Han'ın oğlu, Sultan Mahmud Han'ı da getirmişti; Mahmud Han, Bayezid Han'ı tutsak alan kişidir.⁴²⁶

⁴²² Justin Marozzi (çev. Hülya Kocaoluk), **Timurlenk-İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatihi**, İstanbul 2006, s. 304 vd.

⁴²³ Mehmet Neşri, 1949, s. 343-347.

⁴²⁴ Justin Marozzi, 2006, s. 310

⁴²⁵ Mehmet Neşri, 1949, s. 347-353

⁴²⁶ Wilhelm Barthold, (çev. İsmail Aka), **Uluğ Beg Ve Zamanı**, TTK XIX. Dizi-Sayı 17¹, İkinci Baskı, Ankara 2015, s. 28

Ankara Savaşı, büyük ihtimalle 28 Temmuz 1402 yılının Cuma günü gerçekleşti. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Timur'un ordusu 160.000, Bayezid Han'ın ordusu 70.000 veya 90.000 kadardı. Sırp kralı ise 20.000 kişilik kuvvetiyle Osmanlı saflarında yer alıyordu. Savaşın kaderini, Osmanlı ordusunda bulunan Kara Tatarlar belirledi; Timur, casusları vasıtasıyla, onları kendi tarafına çekmişti. Savaş, yanındaki 3000 kişilik bir kuvvetle savaşa devam eden Yıldırım Bayezid'in esir düşmesiyle sonuçlandı. Savaştan galip çıkan Timur, Fransa ve İngiltere krallarına zafer-nâme göndererek, Osmanlı hükümdarına karşı kazandığı başarısını bildirdi.⁴²⁷

Bir rivayete göre: Timur, Bayezid Han'ın kendisinden bizzat isteği üzerine, Tatarları Memleket-i Rûm'dan çıkartmıştır. O, Kırşehir'i, Sivri-Hisar'ı ve Beğ-Pazarı'nı Karamanoğlu'na, Kastamonu, Kengri ve Kalecük'ü İsfendiyar'a verdi. Bayezid Han öldükten sonra, Onun oğullarından hiç kimse gelip Timur'a itaat etmedi. O, memleketi Karamanoğlu'na vermiş, O dahi bunun için Timur'un yanına gitmemiştir. Timur, 1402 yılında, Anadolu'yu terk etmiştir.⁴²⁸

Timur, XIV. yüzyıldan beri Türklerin elinden çıkmış bulunan İzmir ve civarındaki bazı kaleleri ele geçirdikten (2 Aralık 1402) sonra, Anadolu'yu terk etmeye karar verdi. Lakin arkasında birlikten yoksun bir Anadolu bırakıyordu; Erzincan'dan Menteşe'ye kadar bütün eski beylikler yeniden kuruldu.⁴²⁹

Timur (1370-1405), yaptığı seferlerle, devletin sınırlarını İtil (Volga)'den Hindistan'ın Ganj Nehrine, Tanrı Dağlarından İzmir ve Şam civarlarına kadar genişletmişti. O, 1402'deki Ankara Savaşı ile Osmanlı Devleti'ni kendi emri altına almış ve bundan sonra Çin'i zapt etmek için yola koyulmuştur, ancak Çin'e ulaşmadan, hastalanarak, vefat etmiştir (1405).⁴³⁰

2.6.3. Arapgir'in Osmanlı Hakimiyetine Tekrar Girmesi

Babasının vefatında 27 yaşında olan Yıldırım Bayezid oğlu Sultan Mehmed Han, kardeşleriyle girdiği fetret devrinden sonra, 39 yaşında tek başına Sultan oldu (1413).⁴³¹

⁴²⁷ Yusuf Halaçoğlu, "Ankara Savaşı", **DİA**, C. III, İstanbul 1991, s. 211

⁴²⁸ Mehmet Neşri, 1949, s. 361.

⁴²⁹ İsmail Aka, **Timur Ve Devleti**, TTK XXIV. Dizi-Sayı 15³, Dördüncü Baskı, Ankara 2017, s. 40.

⁴³⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri", **TDEK**, Ankara 1992, s. 451.

⁴³¹ Zafer Karakuş, **Tevki'i Mehmed Paşa'ya Göre "Osmanlı Tarihi"**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992, s. 40.

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde aktarılan bilgiye göre; Arapgir, 816 (1413) tarihinde, Sultan Çelebi Mehmed'in hâkimiyeti altındaki topraklara bağlanacaktır.⁴³²

Amasya, Tokat ve Sivas yöresini kapsayan çevreye “Rûmiyye-i suğrâ” adı verilmiştir. Bu belde H. 816 (1413) yılında bir eyalete dönüştürüldü.⁴³³ Rumiye-i Suğra Eyaleti: Paşa sancağı olan Sivas sancağı ile Amasya, Çorum, Bozok (Yozgat), Divriği, Canik (Samsun) ve Arapgir livalarını kapsıyordu. Beylerbeyi'nin dokuz yüke (900.000), mir-i livalarının 200.000 akçalıktan 350.000 akçalığa dek ulaşan hasları vardı. Bu eyalette 29 zeâmet ve 3021 timar olup, cebelileri ile birlikte asker çıkartma gücü 9000 atlıdır.⁴³⁴

Osmanlı Sultanı I. Mehmed (1413-1421)'den sonra oğlu II. Murad padişah oldu (1421-1444, 1446-1451).⁴³⁵ Bu dönemde (1436-37), Sultan Murad'la Kara Yusuf Türkman arasında dostane bir ilişki mevcuttu. Durumdan rahatsız olan Karakoyunlu Mirza İskender, Sultan'a hiçbir elçi göndermediği gibi bazı şehir ve beldelere zarar verdi. II. Murad, bu ahvalı öğrenince Onu uzaklaştırmak veya cezalandırmak için bölgeye büyük bir ordu sevk etti. Ancak İskender Mirza yönünü Azerbaycan tarafına çevirdi; Timurlu hükümdarı Şahruh (1405-1447)'un, ordusuyla, batıya doğru ilerlediği haberini almıştı. Osmanlı hudutlarından çekilmek zorunda kalan Mirza Bey, Arapgir'in kuzeybatısında ve Divriği'nin güneydoğusunda yer alan, Sarıçiçek Yaylası'ndan geçerek Malatya'ya ulaştı. O, Harput yakınlarında, eski dostu Akkoyunlu Kılıç Aslan Bey ile görüştü. Durumdan haberdar olan Harput hâkimi Pehlivan Seydi Ali, Mirza İskender'in adamlarından birçoğunu katlederek, kellelerini Kara Osman Türkman'ın oğlu Ali Bey'e

⁴³² Evliya Çelebi, (çev. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), **Seyahatnamesi, (Konya - Kayseri - Antakya-Sam-Urfa – Maraş – Sivas – Gazze – Sofya - Edirne)**, III. C. /1. Kitap, İstanbul 2006, s. 299. Arapgir'in Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesi hususunda yukarıdaki malumattan farklı düşünen tarihçiler de vardır. Buna göre; Arapgir, XV. yüzyılın başındaki Timûrîlerin işgalinden sonra, Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı Devleti'nin mülküne geçmiştir. (1515). Bkz. Besim Darkot, “Arapkir”, **İA**, C. I, s.553; Yusuf Halaçoğlu, “Arapkir”, **DİA**, C. III, s.328.

⁴³³ Ali Açıkel, “Rum Eyaleti” **DİA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 225, 225-226.

⁴³⁴ Mustafa Nuri Paşa (Sadeleştiiren, notlar ve açıklamalar ekleyen: Neşet Çağatay) **Netayic ül-Vukuat** (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi), C. I-II, TTK Yay. XXII. Dizi-Sa. 1, Ankara 1979, s. 141; Başka bir kaynağa göre, beşinci beylerbeyliği Sivas'tır; yıllık geliri, dokuz yüz bin akçadır. Bağlı olan altı Sancağı: Amasya, Çorum, Buradik, Demurki, Cânik ve Arapgir'dir. Bölgede 15 hisar bulunur. Arabkir Sancağı, 2 Zeâmet, 153 Timar sahibidir. Bkz. Ricaut (Baskıya Hazırlayan: M. Reşat Uzmen), **Türklerin Siyasî Düsturları**, Tercüman 1001 Temel Eser 81, s. 96, 272; XV. Yüzyıldan Tanzimat Dönemi'ne kadar, bazen bağlı bulunduğu vilayet değişse de Arapgir'in Sivas Eyaletine bağlı kaldığı görülmektedir. Bkz. Erdal Taşbaş, “XIX Yüzyılda Tokat'ta Göçmen İskânı ve Göçmen Sevkinde Şehrin Önemi”, **Tokat Sempozyumu Bildiriler**, I. Cilt, Tokat 2012 (01-03 Kasım), s. 266

⁴³⁵ Halil İnalıcık, “Murad II”, **DİA**, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 164-172.

gönderdi. Tüm bu yaşananlardan sonra Mirza İskender Harput'tan ayrılarak Kiği tarafına gitti.⁴³⁶

Bölgedeki faaliyetlerini arttırarak 1465 yılında Harput'u ele geçiren Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, Arapgir'e de hâkim oldu.⁴³⁷ Ancak bu hâkimiyet fazla uzun sürmeyecektir. Zira ileriki yıllarda, elden çıktığı anlaşılan Malatya, Dârende, Amasra, Sırbistan, Arnavutluk gibi yerlerin, Fatih Sultan Mehmed Han (1451-1481) tarafından tekrar Osmanlı hâkimiyetine bağlandığı görülecektir. Böylece Tuna ve Fırat arasındaki yerler Osmanlı hâkimiyetinde kaldı.⁴³⁸

Şah İsmâil (ö. 1524), az bir kuvvetle Akkoyunlu Sultanı Elvend'in 30.000 kişilik ordusunu Şerûr yakınlarında ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra, Tebriz' de tahta oturdu (1501). O, On İki İmam Şiiliğini resmî mezhep olarak ilan etti.⁴³⁹

Safevî devletinin kuruluşuna Kuzey-Suriye Türkmenleri de katılmış olup, daha İsmail'in babası Şeyh Haydar zamanında, Safavî müridleri arasında Şamlular kalabalık bir kitle oluşturuyordu. Safevî devletinin dayandığı en başta gelen Türk boylarından biri olan Şamlu boyu, başlıca Beğ-Dili, İnallu (daha sonra İnanlı) ve Hudâbendelu (Harbendelu) obalarından teşekkül ediyordu. Ancak Avcı, Balabanlı, Biçerlu, Arabgirli ve Kerâmetli gibi obaların da katılmasıyla sayıları oldukça arttı.⁴⁴⁰

Yavuz Sultan Selim (1512-1520), Çaldıran meydan muharebesiyle Şah İsmâil'i büyük bir hezimete uğrattı (23 Ağustos 1514). Böylelikle Doğu Anadolu toprakları (Diyarbakir, Kemah, Erzincan, Bayburt, Mardin, Cizre, Siirt vs.) Osmanlıların eline geçti.⁴⁴¹ Lakin Kemah kalesine sığınan birçok Kızılbaş, kalenin güvenli oluşuna

⁴³⁶ Hâsən Bəy Rumlu (tercümə və şərhlər: Oqtay Əfəndiyev-Namiq Musalı), **Əhsənüt-Təvərix (Tarixlərin Ən Yaxşısı)**, Hicri 807-985/Miladi 1405-1578-ci illərin hadisələri haqqında tarixi salnamə, Kastamonu 2017, s. 144; Ahmet Toksoy, "Akkoyunlular Ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)" **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 19-S. 35, (Bahar 2014), s. 249 vd.

⁴³⁷ John E. Woods (Çev. Sibel Özbudun, Ek Yazılar ve Açıklamalar: Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu), **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular**, Milliyet Yayınları-162, Birinci Baskı, İstanbul 1993, s. Harita 7.

⁴³⁸ F. Çetin Derin, "Osmanlı Devleti'nin Siyasi Tarihi", **TDEK**, Ankara 1992 s. 480.

⁴³⁹ Tufan Gündüz, "Safeviler", **DİA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 451-457

⁴⁴⁰ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilâtı-Destanları**, İkinci Baskı, Ankara 1972, s. 308; Arapgir'den bir grup Kızılbaş'ın, Osmanlı-İran hâkimiyet mücadelesinde, İran'a gittiği görülmektedir. H. 929 (1523) tarihinde, bu obanın başında Emîr Ali Kulu (Kuli) Bey bulunmaktadır. Arabgürlüler, daha sonra, Şamlu Boyu'na dâhil olmuşlardır. Bkz. Faruk Sümer, **Safevî Devlet'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, TTK Yay. VII. Dizi-Sayı: 128², Üçüncü Baskı, Ankara 2018, s. 52

⁴⁴¹ Derin, 1992, s. 480 vd.

aldanarak, sürekli Osmanlı topraklarına tacizde bulunuyordu. Osmanlı Devleti, İran kuvvetlerinden başka, Memlûk (Mısır) ve Safevî devletleriyle işbirliği halinde olan Dulkadır beyi Alâ'ü-d-devle kuvvetlerine karşı gerekli önlemleri aldıktan sonra Kemah kalesini kuşattı. Ancak kale muhafızları, teslim olmayarak, direnişe geçti ve Osmanlı Padişahının kale önüne geldiği güne (5 Rebî'ül-âhir 921/19 Mayıs 1515) kadar mücadeleye devam etti. Osmanlı askerleri, Padişah'ın geldiği tarihte büyük bir hücum tertipleyerek, kaleyi güç bela ele geçirdi. Kale alındıktan sonra, kale muhafızlığına Karaçin oğlu Ahmet Bey tayin edildi.⁴⁴²

Arapgir, 1515 yılından sonra Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı bir sancak merkezi oldu.⁴⁴³ Sancağın XVI. yüzyıldaki nüfusunun 6912'si Müslüman, 1.092'si Hristiyan idi; şehirde 602 Ermeni yaşıyordu.⁴⁴⁴ Sancak, 1522 yılında Diyarbekir Beylerbeyliğine tabi olup, Kara Mustafa Bey'in yönetiminde bulunuyordu. Onun hası, 218.000 idi. Aynı idari yapı 1527 yılında da devam ediyordu.⁴⁴⁵

Kanûnî Sultan Süleyman zamanında, H. 932 (1525)'de yapılan tahrirde göre, Arapgir'deki iki mahallede 900 kadar Müslüman (Türk) ve bir o kadar da Ermeni yaşamaktaydı. Arapgir nahiyesinde, on sekiz köy ve bir mezra, 6500 kadar Müslüman yaşıyordu. Sancak genelinde yüz elli üç köy, altmış bir mezra bulunuyordu. Takriben toplam nüfusun 20.000'i Müslümanlardan (Türkler), 1000'i Ermenilerden oluşuyordu. Ayrıca Arapgir'de vakıfları olan bir cami, altı mescid, bir medrese, altı muallimhane, yirmi dört dükkân ve altı değirmen vardı. H. 934 (1527) yılında yapılan diğer bir tahrirde ise sancak merkezinde yaklaşık 800 Müslüman ve 600 Ermeni yaşıyordu.⁴⁴⁶

⁴⁴² Selâhattin Tansel, **Yavuz Sultan Selim**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s.74 vd.

⁴⁴³ Enver Çakar- Füsün Kara, "17. Yüzyılın Ortalarında Arapgir Sancağında İskân ve Nüfus (1643 Tarihli *Avârız-Hane Defterine Göre*)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 15-Sa. 2, Elazığ 2005, s. 388; Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s.43; Ahmet Aksın-Erdal Karakaş, "Nüfuz İcmal Defterine Göre 19. Yüzyılda Arapgir", **OTAM**, S. 10, Ankara 2001, s. 93.

⁴⁴⁴ Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu", **Bilim ve Aklın Aydınlığında eğitim- Aylık Eğitim Dergisi**, Özel Sayı, Yıl 4, S. 38, (Nisan 2003) s. 56; 1518 yılındaki Arapgir nüfusu; 6.912'si Müslüman (Türk), 602'si Ermeni olmak üzere 7.514 kişidir. Bkz, Evin Esmen Kısakürek- Arda Kısakürek, **1510-1535 Süper Güç**, Bizimkiler- Anadolu Merkezli Dünya Tarihi, 16. Kitap, s. 121; Mehmet Ersan, **Selçuklular Zamanında ANADOLU'DA ERMENİLER**, İkinci Baskı, TTK yay. XIX. Dizi-Sayı 21, Ankara 2019, s. 262.

⁴⁴⁵ Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.XII-Sa. 1, Elazığ 2002, s. 281; Çakar-Kara, 2005, s. 388

⁴⁴⁶ Halaçoğlu, 1991, s. 328

2.6.3.1. Ma'mûretü'l-Azîz Mutasarrıflığına Kadar Arapgir'in Bağlı Bulunduğu İdari Birimler

Tablo 2.2. 1514-1550 Yıllarında Diyar-ı Bekr Eyaleti⁴⁴⁷

DİYAR-I BEKR EYALETİ (1514-1550)	1-Âmid
	2-Mardin
	3-Sincar
	4-Musul
	5-Arabkir (Arapgir)
	6- Ergani
	7-Çirmük
	8- Siverek
	9-Kiğı
	10-Çemişkezek
	11-Harput
	12-Ruha
	13-Ana-Hit
	14-Deyr-Rahbe

1518 yılında yapılan ve tahrir sonuçlarını içeren *TD* 64 numaralı defterde, Diyarbekir Eyaleti: Amid, Mardin, Berriyyecik, Ruha, Siverek, Ergani, Çirmük, Harput, Kiğı, Arabkir (Arapgir), Sincar ve Çemişkezek olmak üzere 12 livadır. 1530 tarihinde Diyarbekir Eyaletinde görülen 13 sancak beyinden biri, Arapgir sancak beyidir.⁴⁴⁸ Aynı tarihte Ana-Hit ve Deyr-Rahbe şehirlerinin eyalete bağlanmasıyla, tabi sancakların sayısı on dörde yükselmiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ BDAGM (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), **Osmanlı Yer Adları: I-Rumeli Eyaleti (1514-1550)**, Ankara 2013, s. 11

⁴⁴⁸ BOA, **998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab Ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I**, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998, s. 1

⁴⁴⁹ BOA, **370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) I- Paşa (Sofya) ve Vize Livâları ile Sağkol Kazâları (Edirne, Dimetoka, Ferecik, Keşan, Kızıl-ağaç, Zağra-i Eski-hisâr, İpsala, Filibe, Tatar-bâzârı, Samakov, Üsküb, Kalkan-delen, Kırçova, Manastır, Pirlepe ve Köprülü)**, Dizin ve Tıpkıbasım, Yay. Nu. 55, Defter-i Hâkânî Dizisi VII, Ankara 2001, s. 4.

Tablo 2.3. 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab Ve Zü’l-Kâdiriyye Defterine göre “Livâ- i ‘Arabkir – ‘Kazâ-i Arabkir”⁴⁵⁰

Nefs-i ‘Arabkir (Arapgir), der-dest-i mîr-livâ Hâne	309
İslâmiyye	121
Erâmine	188
Mücerred	277
İslâmiyye	124
Erâmine	153
Mu ‘ âf	38
Hâsıl ma ‘ resm-i hâne	21.364
Hâsshâ-i Pâdişâh-i ‘ Âlem-penâh	
Hâsıl	112.934
Hâsshâ-i Mîr-livâ-i ‘ Arabkir (Arapgir)	
Nefs	1
Kurâ	18
Mezra ‘ a	1
Hâne ma ‘ şehir	1.386
İslâmiyye	1.233
Erâmine	152
Mücerred	849
İslâmiyye	966 [696]
Erâmine	153
Hâsıl	202.972
Hisse-i dîvânî	196.901
Hisse-i mâlikâne-i vakf	6.071
Tîmâr-hâ-i Zu‘amâ ve Sipâhiyân	
Zu‘amâ	3
Sipâhiyân	48
Cebelüyân	2
Çiftlikciyân	2
Kurâ	135
Mezâri ‘	60
Hâne	2.378
İslâmiyye	2.357
Erâmine	21
Mücerred	1.146
İslâmiyye	1.143
Erâmine	3
Hâsıl	452.647
Hisse-i dîvânî	444.395
Hisse-i mâlikâne-i vakf	8.252
Evkâf	
Hâsıl	19.437

⁴⁵⁰ BOA, 1998, s. 20.

Osmanlı taşra örgütlenmesi: Askerî-idarî ve idarî-adlî şeklindeki birimlerdir. Askerî-idarî örgütlenmeler; eyalet, sancak, tımar nahiyeleri ve dirlik olarak büyükten küçüğe doğru sıralanmaktadır. Taşradaki idarî ve adlî birimlerde ise, kadılıklar mevcuttu. Söz konusu iki birimin birleştiği nokta; sancak ve eyalet merkezleri ile nahiyeler idi. “Eyalet” ve “Sancak” merkezleri, en önemli yerleşim birimleri olmaları sebebiyle büyük bir kaza alanını oluşturmaktaydı. Nahiyeye ise, bir kaza bölgesi olabileceği gibi birkaç “nahiyeye” de kaza bölgesini meydana getirebiliyordu.⁴⁵¹

Tablo 2.4. Cem ‘an Livā - Kazā- i ‘Arabkir (Arapgir)⁴⁵²

Mîr-livā	1
Nefs	1
Kazā	1
Zu‘amā	3
Sipāhiyān	48
Cāmi‘	1
Mesācid	6
Medrese	1
Mu‘allim-hāne	1
Dekākīn	24
Āsiyāb	6
Bāg ve bāğçe	3
Kurā	153
Mezāri‘	61
Çiftlik	2
Nefer	5.854
MĪNHĀ	
Hānehā-i gayr ‘avāriz	42
Hāne-i ‘avāriz	5.759
Hāne	3.764
İslāmiyye	3.591
Erāmine	173
Mücerred	1.995
İslāmiyye	1.839
Erāmine	156
Hāsıl	772.718

⁴⁵¹ Yasemin Beyazıt, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı’da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler, Osmanlılar III, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Yıl:13-Sayı:53, Ankara 2010 (Ağustos), s. 75 vd.

⁴⁵² BOA, 998 Numaralı Muhāsebe-i Vilāyet-i Diyār-i Bekr ve ‘Arab Ve Zü’l-Kādiriyye Defteri (937/1530) I, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 1998, s. 20.

MĪNHĀ	
Hāsshā-i Pādišāh-i ‘Ālem-penāh	
Hāsıl	112.934
Hāsshā-i Mīr-livā	
Nefs	1
Kurā	18
Mezāri‘	5
Hāsıl	196.901
Tīmārḥā-i Zu‘amā ve Erbāb-i Tīmār	
Kurā	131
Mezāri‘	60
Hāsıl	444.395
Evkāf	
Āsiyāb	6
Dekākīn	24
Bāg ve bāğçe	3
Hāsıl	19.437

Taşrada kurulan adlî ve idarî yerleşim birimlerinin önemi, nüfuz ve büyüklükleriyle doğru orantılıdır. Nüfuzla alakalı olarak kent ve kasaba merkezleri, kadılık merkezleri olarak tespit edilmiştir. Yine bu kadılık merkezlerinin çevresinde bulunan yerleşim alanları (nahiye, köy ve mezra), bu merkezlere bağlanmıştır. Bu sistemin dışında, merkezinde önemli bir kasabanın ya da kentin bulunmadığı, tamamen kırsal alanlardan oluşan kadılıklar da mevcuttu.

Her “kadı” sınırları belirli bir kaza alanı içerisinde yetkili idi; kaza bölgesi dışında herhangi bir işlem yapamazdı. Ancak kadıların diğer bir kaza alanına müdahalesi, merkezden gönderilen bir emir doğrultusunda, teftiş yoluyla mümkündü. Bununla beraber zaman zaman yetki alanlarının dışına çıkıldığı da oluyordu; genellikle “kadı”ların kazançlarını arttırma isteklerinden kaynaklanıyordu. Çünkü kadılar görev yerlerinde maaş usulüyle çalışmayıp, yaptıkları hizmet karşılığında elde ettikleri “mahsul-i kaza” olarak adlandırılan harçlarla geçimlerini sağlıyorlardı. Kadı’nın geliri; kaza sınırları genişlediğinde artıyor, tersi durumda ise azalıyordu.⁴⁵³

⁴⁵³ Beyazıt, Ağustos 2010, s. 76 vd.

Tablo 2.5. Arabkir (Arapgir) Livası (1530-1556)⁴⁵⁴

Arabkir Kazası
1- Abad/Ova nahiyesi
2- Ağın nahiyesi
3- Dağili ve Söğütabat nahiyesi
4- Eğin nahiyesi
5- Puşadı nahiyesi
6- Şehir nahiyesi
Şehir ve Kasabalar
Arabkir (Arapgir) şehri

Arapgir Sancağı, Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile Sivas eyaletine bağlanmıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Arapgir'e dair malumatın bazı kısımları boş bırakılmış olmasına rağmen oldukça önemli bilgiler içermektedir. Sancağın alaybeyi ve çeribaşısı vardır. Savaş sırasında hazır olmak üzere, toplam 2.000 silahlı asker bulunduruyordu. Adet üzere paşasına 10.000 kuruş olur. 300 payesiyle şerif kazadır, senede 2.000 kuruş hâsıl olur. Şeyhülislâmı, nakibüleşrafi, kethüdayeri, yeniçeri serdarı, kale dizdarı, neferatları, muhtesibi ve şehir subaşısı vardır.⁴⁵⁵

Arapgir sancağı, 1548 yılında, Rum (Sivas) eyaletine bağlı sancaklar arasında görülmektedir.⁴⁵⁶ 1550-1551 tarihli sancak tevcih defterine göre, Arapgir ümerâsından Mansur Bey'in geliri 200.000'dir.⁴⁵⁷ Sekiz mahallede 5500 kadar nüfusun yaşadığı Arapgir, XVI. yüzyılda, şehir niteliğine sahiptir. 1560 tarihli defterde (127 nolu defterin 21a-27a sayfalarında), sancak merkezi olan Arapgir'in mahalleleri ve vergi nüfuzu aşağıdaki tabloda verilmiştir.⁴⁵⁸

Tablo 2.6. 1560 Tarihli Deftere Göre Arapgir'in Mahalleleri ve Vergi Nüfusu

MAHALLELER	VERGİ NÜFUSU
Ulu Cami ve Tuluk	148
Ahmed Bey Mescidi	41
Eslemez Bey Mescidi	77

⁴⁵⁴ Aşağıdaki tablo için bkz. BOA. Daire Başkanlığı, **Osmanlı Yer Adları II- Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadiriye Eyaletleri (1530-1556) (Şam ve Halep dâhil)**, Ankara- 2013, s. 22

⁴⁵⁵ Evliya Çelebi, s. 299

⁴⁵⁶ Çakar-Kara, 2005, s. 388

⁴⁵⁷ Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", **Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, XIX/23, Ankara 1999, s. 53-122

⁴⁵⁸ Elibüyük, 2013, s. 205

Lale Hızır Bey Mescidi	99
Yörük Gölü	54
Bedrük	247
Kara Basak	270
Şamil Keş	164
TOPLAM VERGİ NÜFUSU	1100

Arapgir, 1568-1588 yıllarında Rum eyaletine bağlıdır.⁴⁵⁹ Bu dönemde, II. Şah İsmâil (1576-1578)'in ölümünden bir yıl sonra, Maraş Türkmenleri arasında düzmece bir Şah İsmâil zuhur etti. Düzmece Şeyh, Şam Bayadı Türkmenlerinden idi. “Ben Şah İsmâil'im” diyerek başına birçok eşkıya toplamış, bu eşkıyalarla Sultan Korusu ve Arslantaş mevkiinde nice fenalıklar yapmıştır. Bir yandan Bozok'da, Kızılbaş halifesiyle müttefik olarak, Hacı Bektâş-ı Velî Ocağında kurbanlar keserken, diğer yandan meşhur asi ve şaki Ebu Rîş-oğlu'yla haberleşiyordu. Ayrıca Hısn-ı Mansur Alay-beyinin çayırını basıp, cebren atlarını alıp, katliamlar yapmaktan da geri kalmıyordu. Tüm bu haberler, o sıralar Gürcistan ve Şirvan fethi için İstanbul'dan Sivas'a gelen Serdâr Lala Mustafa Paşa (ö. 1580)'ya arz edildi. Mustafa Paşa, isyancıların hakkından gelinmesi için, Türkmen Sancakbeyi Şah Murad Bey'e, Bozok Mirlivâsı Çerkez Bey'e ve muhafazaya memur Rum Defter Kethüdası Mahmud Bey'e hükümler gönderdi ve isyanda sabitkadem olurlarsa, onların hakkından gelinmesini emretti. Malatya havalisindeki aşiretlerin itaatlerini ve maddî yardımlarını sağlayan Şah İsmâil, her gittiği yerde takip edilmiştir. Sonunda, Şah'ın ele geçen veziri Han Pîrî onun yerini itiraf etti; Şah İsmâil Malatya, Arapgir, Maraş ve Karaman'ı yağma etmek amacıyla, Elmalu köyü civarında asker topluyordu. Düzmece Şah, Malatya kadısına ait kuvvetlerin baskınına uğradıktan sonra, maiyeti dağıtılmış bir şekilde Fırat'ı geçerek Siverek'e doğru kaçtı. Bu olaydan sonra, Mühimme defterlerinde, Düzmece Şah İsmâil hakkında herhangi bir malumata ulaşılamamıştır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Tahir Sezen, s.43; 1583 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Revan Kalesi, sonraki yıllarda tekrar İran'ın eline geçmiştir. IV. Murad, burayı 1635 tarihinde kuşatarak, tekrar Osmanlı topraklarına bağladı. Fakat 1639'da imzalanan Kasrîşîrin Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Azerbaycan üzerindeki haklarından vazgeçti. Böylece Revan şehri Safevîler'in elinde kaldı. Bkz. Mustafa Aydın, “Revan”, **DİA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 26 vd. ; Revan Kalesiyle ilgili bir belgede, kalede bulunan yerli neferlerin isimlerinin altında Adana, Kars, Erzurum, Ardahan, Ahıska, Sivas, Diyarbakır, Arapgir, Bosna vs. şehirlerin adları kayıtlıdır (BOA, MAD.d 5117, s. 188). Bkz. Uğur Demlikoğlu, “Osmanlı Ordularının Gence'yi Fethi, Askeri ve Lojistik Durumu (1723-1735)”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 12-Sayı XLIII, Aralık 2019, s. 1457.

⁴⁶⁰ Bkz. Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri I, 1578-1590**, İstanbul 1962, s. 12 vd.

25 Nisan 1588 tarihinde gönderilen bir fermana göre, Arapgir sancağında Ömer Bey bulunmaktadır. Bu ferman Geziroğlu Mustafa namındaki eşkiyaya karşı düzenlenmiştir.⁴⁶¹ 1631 yılında Ahmed Bey'in idaresinde bulunan sancak,⁴⁶² 1632-1641 yılları arasında Sivas eyaletine bağlı bulunuyordu.⁴⁶³ Ayrıca 1653 yılında Sofyalı Ali Çavuş tarafından hazırlanan kanunnameye göre, Bölgenin Sivas'a tabiliği devam ediyordu.⁴⁶⁴ Arapgir, bu konumunu 1735 yılına kadar sürdürmüş ve bu tarihten sonra Gümüşhane Muka'atına ilhak olunmuştur.⁴⁶⁵

Maadin-i Hümâyûn Emâneti oluşturulmadan evvel, Keban Madeni'ne kömür ve kütük temin etme mükellefiyetini yerine getiren, kömür ve kütük bedeline harcanmak ve maden idaresine sermaye sağlamak üzere imdâd-ı seferiye ve hazeriye verme zorunluluğu olan yerler vardı ki bunlar: Kemah, Kuruçay, Gürcaniş, Eğin, Erzincan ve Harput idi. Ayrıca gerek nakdî gerekse aynî mükellefiyeti olan sancaklar da vardı; Malatya, Çarsancak ve Arapgir. Keban ve Ergani madenlerinin 1775 yılından itibaren "Maadin-i Hümâyûn Emâneti" adı altında bir takım hususi özelliklere sahip bir birim olarak birleştirilmesiyle adı geçen kaza ve sancaklar bu Emânet'e bağlandı.⁴⁶⁶ Maden-i Hümâyûn Emâneti içerisindeki bazı kaza ve sancaklar, mali bakımdan Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bulunmasına rağmen, idari açıdan başka bir eyalete tabî olabiliyordu. Arapgir de bu dönemde idarî olarak Sivas Eyaleti'ne bağlı idi.⁴⁶⁷

1834 yılında tekrar Diyarbakır eyaletine bağlanan Arapgir,⁴⁶⁸ Mezraa eyalet merkezi olunca; buraya bağlı bir kaza haline getirildi.⁴⁶⁹ 1837 tarihinde "Maden-i Hümâyûn Emaneti"ne bağlı olan kazalar arasında Arapgir de bulunmaktadır.⁴⁷⁰ 1846 yılında Harput Eyaleti'nin kurulmasıyla, Arapgir ve Eğin kazaları bu eyalete tabi oldu.⁴⁷¹

⁴⁶¹ İbrahim Aslanoğlu, "Kiziroğlu Mustafa Bey", **Fırat Havzası Folklor ve Etnografya Sempozyumu 24-27 Ekim 1985**, Elazığ 1992, s. 7

⁴⁶² Çakar-Kara, 2005, s. 388

⁴⁶³ Tahir Sezen, s.43

⁴⁶⁴ Çakar-Kara, 2005, s. 388

⁴⁶⁵ Aksın-Karakaş, 2001, s. 94

⁴⁶⁶ Fahrettin Tızlak, **Keban - Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850)**, Doktora Tezi, Elazığ 1991, s.45 vd.

⁴⁶⁷ Aksın-Karakaş, 2001, s. 94

⁴⁶⁸ Tahir Sezen, s.43

⁴⁶⁹ Besim Darkot, "Arapkir", **İA**, C. I, s.553

⁴⁷⁰ Ahmet Aksın, **19. Yüzyılda Harput**, Elazığ 1999, s. 28.

⁴⁷¹ Çakar-Kara, 2005, s. 388; Arapgir Kazası, Ma'den-i Hümâyûn Emanet'inden çıkarılarak, Harput Eyaletine bağlı Harput Sancağına tabî oldu. Bkz. Aksın- Karakaş, 2001, s. 95

Tablo 2.7. Harput Eyaletine Bağlı Arapgir Kazasının Cizye Miktarı⁴⁷²

Harput Eyaleti	Kaza	1848	1849	1850
	Arapgir	58,395 kuruş	53,010 kuruş	50,205 kuruş

Kaza, 1846-1854 yıllarında Harput Eyaletine tabi idi, 1855 yılında tekrar Diyarbakır Eyaletine bağlandı ve 1856-1865 tarihinde ise Malatya/ Harput maa Malatya/ Harput eyaletine tabî oldu.⁴⁷³ 1867 Vilâyet Nizamnâmesiyle Diyarbakır vilayetine tâbi Ma'mûretü'l-Azîz bir sancak halinde teşkilatlandırıldı. Ma'mûretü'l-Azîz'e Arapgir, Harput, Ergani Madeni, Palu, Hısnımansûr (Adıyaman) ve Malatya kazaları bağlandı.⁴⁷⁴ H. 1288 (M. 1871) yılında Diyarbakır vilayetinin sınırları oldukça genişti ve bu tarihte Arapgir de Diyarbakır'a bağlı yerler arasında idi.⁴⁷⁵ Ma'mûretü'l-Azîz, 1875 tarihinde, Diyarbakır Eyaletinden ayrılarak müstakil bir mutasarrıflık haline getirildi. Böylece Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ne Arapgir de bağlandı.⁴⁷⁶ Kaza, 1924 yılında Elazığ'a bağlanmış ve son olarak Malatya'nın ilçelerinden biri olmuştur (1926).⁴⁷⁷ 20 İlk Teşrin (Ekim) 1935 tarihli, belgeye göre; Arapgir'in Köy Adedi: 82, Vasati Köy Nüfusu: 283, Beher köye isabet eden mesaha: 19.5 idi.⁴⁷⁸

⁴⁷² Aksın, 1999, s. 250.

⁴⁷³ Tahir Sezen, s.43; 1846-1850 tarihlerinde Harput Sancağına tabi kazalar arasında olan Arapgir, bu statüsünü 1856-1859 yıllarında da sürdürmüştür. Bkz. Aksın, 1999, s. 30-33; Arapgir, Harput ve Malatya livası, Harput eyaletindedir; Asya Türkiye'sinin vilayeti. Bkz. C. Mostras (çev. Ömer Öztürk), **OSMANLI İMPARATORLUĞU Coğrafyası Sözlüğü**, Birinci Basım, İstanbul, 2012, s. 117 vd.

⁴⁷⁴ Ahmet Halaçoğlu, "Elazığ", **DİA**, C. X, İstanbul 1994, s. 552; Arapgir, 1866-1867 yıllarında Harput/ Harput eyaletine, 1868-1871 senesinde Diyarbakır vilayetindeki Ma'mûretü'l-Azîz'e ve 1872 tarihinde, Ma'mûretü'l-Azîz vilayetindeki Ma'mûretü'l-Azîz'e tabidir. Şehir, 1873-1877 yıllarında Diyar-ı Bekir Vilayetine bağlı Ma'mûretü'l-Azîz'e tabi kalmış ve 1878-1923 tarihlerinde Ma'mûretü'l-Azîz vilayetine tabi Ma'mûretü'l-Azîz'e bağlanmıştır. Bkz. Tahir Sezen, s.43; 1878 senesinde ise, Ma'mûretü'l-Azîz vilayet haline getirilmiş ve Arapgir, Harput Sancağına bağlılığını sürdürmüştür. Bkz. Aksın-Karakaş, 2001, s. 95

⁴⁷⁵ Salem Khalaf, **Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri**, Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 83.

⁴⁷⁶ Aksın, 1999, s. 35.

⁴⁷⁷ Tahir Sezen, s.43; bir diğer araştırma eserinde, Arapgir'in Malatya Vilayetine bağlandığı tarih olarak 1928 yılına işaret edilmiştir. 1938 yılında, Malatya'ya bağlı Kemaliye beldesinin Erzincan'a bağlanması ve Arapgir'in sınırları içerisinde bulunan Dutluca bucağı'nın Kemaliye'ye verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Ağın nahiyesi, Elazığ'ın Keban ilçesine bağlanmıştır. Bkz. Aksın-Karakaş, 2001, s. 95

⁴⁷⁸ T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, **Genel Nüfus Sayımı-Köyler Nüfusu**, C. 59- Neşriyat Sayısı 75- 20 İlk Teşrin 1935, İstanbul 1937, s. XX.

Tablo 2.8. Arapgir’e Tabî Nahiyeler⁴⁷⁹

Nahiye İsimleri	Tarih
Arguvan	Nahiye (1876-1880)
Şotik (Çobandere)	Nahiye (1877-1924) ⁴⁸⁰
Doğanyol (Keferdiz)	Nahiye (1883-1898)
Dağili	Nahiye (1883-1898)
Eğın (Kemaliye)	Nahiye (1518), Kaza (1530-1568)
Maşkir (Çakırtaş)	Nahiye (1518)
Mestur	Nahiye (1898-1910)
Mutmur (Taşdelen)	Nahiye (1890-1926)
Ovaâbâd	Nahiye (16. yy)
Poşadı	Nahiye (1518-1568)
Söğütâbâd	Nahiye (1518)
Şırzo	Nahiye (1518-1883) ⁴⁸¹

2.6.3.2. Ma’mûretü’l-Azîz’e Bağlı Olduğu Yıllarda Arapgir

Amerikalı Misyonerden öğrendiğimize göre Arapgir çok güzel bir şehirdi. Evleri birbirine yakın inşa edilmemişti; her birinin çevresinde meyve ve diğer ağaçlarla dolu büyük bir avlu veya bahçe vardı. Bu bahçeler şehrin içinden geçen küçük derelerle sulanıyordu. Meyve ağaçlarının başı, Kutsal Yazılarda çok sık bahsi geçen, dut idi.

Dut, bazen oldukça büyür ve meşe ağacına benzer. Meyveleri böğürtlen boyutunda veya şeklinde olup, sadece renkleri beyazdır. Tatlı ve oldukça tatsız cinsleri vardır. Hem taze hem de kurutulmuş olarak, yaygın bir şekilde kullanılır; sağılmış meyve suyu, şarap, pekmez, sarı ve ince tuhaf bir şekerleme ve yağlı ipek üretilir.

Arapgir, arasına yerleştiği tepelerin herhangi birinin üzerinden bakıldığı zaman bir orman gibi, ya da verimli meyve bahçeleriyle ve üzüm bağlarıyla çevrili bir dizi çiftlik evi gibi görünüyordu. Sokaklar dar, dik ve taşlıydı; at arabaları kullanılamaz veya atlar zorlukla dolaşabilirdi.⁴⁸²

⁴⁷⁹ Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, BDAGM Yayın No. 26, Ankara 2017

⁴⁸⁰ Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)**, BDAGM Yayın Nu. 21, Ankara 2006, s. 730

⁴⁸¹ Şırzo ve Poşadı nahiyeleri, Kemaliye İlçesi’nin sınırları içerisinde kalmaktadır. 1518 tahririnde bahsi geçen nahiyelerin 1523 tahririnde Arapgir sancağına bağlandığı görülmektedir. Nahiyelerin Arapgir sancağına tabiliği 1568-1569 tahririnde de devam etmektedir. 1518 yılında Poşadı nahiyesinde 18, Şırzo nahiyesinde 15 köy vardır. Ancak 1568-1569 tahririnde, Poşadı’nın 15, Şırzo’nun 13 köye düştüğü anlaşılmaktadır. Yine 1518 tahririnden, her iki nahiyenin de Seydi Ahmed Bey Saruhan adlı bir zatın tasarrufunda olduğu bilinmektedir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK yay. XIV. Dizi-Sayı 18, Ankara 1999, s. 20-28.

⁴⁸² Moses Payson Parmelee, **Life Scenes Among The Mountains of Ararat**, s. 174 vd.

Arapgir, Ali Cevat'ın⁴⁸³ da eserinde değindiği gibi, Ma'mûretü'l-Azîz⁴⁸⁴ vilayetinin ihtiva ettiği kazalardan biri olup, kendi merkez idaresine sahipti. Fırat'ın başlıca kolu Karasu'nun beş saat gerisinde ve Ma'mûretü'l-Azîz'in on beş saat uzağındadır.⁴⁸⁵ Memleket, engebeli bir mevkide olmasına rağmen, şirin büyük bahçelerin kuşattığı pek latif bir manzaraya sahiptir.

Şehrin bu dönemdeki nüfusu yirmi binden ziyadedir. Ayrıca Cami, Medrese, Mekteb, Hristiyan kiliseleri, dabbaghane ve mensucat kârhanesi mevcuttur. Yine Eski Fars hükümdarları (Selçuklular) tarafından yaptırılan, diğer camilerden farklı bir mimariye sahip, oldukça sanatlı bir Cami-i Şerifi (Ulu Cami) de vardır.

Arapgir Kazası, Livanın kuzeybatı kısmında ve Sivas vilayeti hududunda olup, mezkûr vilayet ile Dersim, Malatya sancakları ve Keban Madeni, Eğin kazalarıyla sınırdır. Akarsuyu, Karasu ve buna karışan derelerdir. Kazanın kuzeyindeki Sarıçiçek Dağları gayet güzel ve yaylaları geniştir. Bu yaylalardan birkaç kazanın hayvanları beslenmektedir ki bunların sütlerinden istihsal olan tereyağı güzel kokusu ve gösterilen çabayla emsalsiz addolunurdu. Yine Arapgir'in toprağı, üzüm ve sebze mahsûlatına münhasırdır. Ayrıca bu zamanda "Arapgir Alacası" denilen kumaşlar da oldukça ünlü idi.

Arapgir'den şimdiye kadar pek çok devlet adamı yetişmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti zamanında pek çok Arapgirli vezirlik makamına kadar yükselmişti. Ali Cevat, bu vezirlere örnek olarak Mısırlı Kamil Paşa ile erkân-ı harbiye müşiri devletlü Şakir Paşa'nın isimlerini zikretmektedir.

Kazaya bağlı seksan sekiz köy olup, beldede yirmi sekiz mekteb, dört medrese, dört hamam, beş yüz kadar dükkân ve otuz beş cami vardır.⁴⁸⁶ Bu bilgiler, şehrin ne kadar büyük ve ne kadar mamur bir yer olduğunu göstermektedir.

H. 1325 (1907/1908) tarihli Ma'mûretü'l-Azîz vilayet salnamesine göre, bir buçuk saatlik bir mesafede bulunan Eski Şehir (Osmanpaşa, Deveci Deresi, Serge ve Şehir Karşısı) sakinlerinden çoğu, yaklaşık 127 (18. yüzyılın ikinci yarısı) yıl önce, bağ ve

⁴⁸³ Hayatı hakkında pek fazla malumata ulaşamadığımız müellif, XIX. yüzyılın sonlarına doğru yazdığı ve Osmanlı ülkesini; tarih-coğrafya ekseninde anlattığı, lügat niteliğindeki eseriyle tanınmıştır.

⁴⁸⁴ Elazığ'ın eski ismi.

⁴⁸⁵ Bu uzaklıklar, yaya olarak veya at, katır gibi hayvanlarla yapılan ulaşıma ait hesaplamalar olup, modern araçlarla ilgili değildir.

⁴⁸⁶ Bkz. Ali Cevat, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih Ve Coğrafya Lügatı**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1897 (Eserin Bulunduğu Ye B.M.M. Kütüphanesi C. II,), s. 544 vd.

bahçe evlerinin bulunduğu şuan ki kasabaya taşınmıştır. Onlar, burayı imarla şehir haline getirirken Eski Şehrin memuriyeti de buraya intikal etmiştir.⁴⁸⁷ Evlerin üzeri düz ve toprakla kaplıdır.⁴⁸⁸ Kasabada, 3485 hane mevcuttur.

Kaza, doğu ve kuzeyden Eğin'e, batıdan Divriği'ye, güneyden Keban ve Malatya'ya huduttur. Bağlı bulunduğu vilâyetin on sekiz saat uzağında olup, köyleri ile birlikte, çevresi elli saatten ibarettir. Otuz derece kuzey yarım kürede ve ılıman iklim kuşağında bulunmasından dolayı, dört mevsim etkili bir şekilde hissedilir. Yüksek bir mevkide ve dağlık bir arazide olması münasebetiyle; ilk ve son baharlar soğuk, yaz mevsimi latiftir. Kış mevsimi ise oldukça sert geçer. Teşrin-i sani (Kasım) yirmisinden, Nisan yirmisine kadar devam eden kar yığınının yüksekliği; bir buçuk metreyi geçer. Termometre, Temmuz'da yirmi beşten, otuz dörde kadar yükselir ve kış mevsiminde, sıfırın altında on beşten, yirmi beş dereceye kadar düşer.⁴⁸⁹

Mamuretülaziz vilayetinin merkez sancağına bağlanan Arapgir, Harput'un 80 km kuzeybatısında yer almaktadır. Kaza merkezine bağlı 2 nahiye ve 67 köy bulunmaktadır.⁴⁹⁰ Merkez kazada 15 cami, 12 minare ve 6 mescit⁴⁹¹ mevcuttur. Bunlardan Çarşı Camiinin yıllık 24.000 kuruşluk geliri olup, H. 811/M. 1408 tarihinde Ahmet Bey tarafından yaptırılmıştır. Çobanlı mahallesinde bulunan cami ise, H.1307 (M. 1889-1890) tarihinde Müşir Şakir Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Ayrıca Eski Şehir'in Osmanpaşa mahallesinde yer alan cami, H. 1165 (M. 1751) tarihinde Gümrükçü Osman

⁴⁸⁷ Adnan Işık, **Malatya -Adıyaman (Hısn-ı Mansur), Akçadağ, Arabkir, Besni, Darende, Doğanşehir, Eskimalatya (Battalgazi), Hekimhan, Kâhta, Pütürge, Yeşilyurt- 1830 -1919**, İstanbul 1998, s. 360; Mehmet Köçer-Murat Babuçoğlu-Cengiz Eroğlu, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz (1869-1907)**, Ankara 2009, s. 75

⁴⁸⁸ Köçer-Babuçoğlu-Eroğlu, 2009, s. 75; Işık, 1998, s. 360; Yakın zamana kadar şehrin evleri çoğunlukla çatısızdı. Dam denilen evin üzerleri, toprak ve samanın su ile yoğrulmasıyla elde edilen, balçıkla kaplanırdı. Evlerin damındaki bu çamur kaplamaya, yöre sakinleri tarafından "püşürük" denilmektedir. Yağışlı günlerde evler akmasın diye, "Loğ" adı verilen silindir taşla, dam sertleştirilirdi. Ancak günümüzde, teknolojinin gelişmesiyle, bu gelenek terk edildi. Maddi durumu yerinde olan insanlar, evlerinin üzerini kiremit veya daha yaygın olarak sac çatılarla kapatırken, daha düşük gelirli insanlar, evlerinin veya hayvanları için yaptıkları barınakların (ahır) üzerini naylon branda veya çadırlarla kapatmaya başladı. Arapgir evleri, arazinin eğimli olmasından dolayı, çoğunlukla dağınık bir görünüme sahiptir. Herkesin kapısında, küçük veya büyük, bir bahçesi vardır.

⁴⁸⁹ Işık, 1998, s. 360

⁴⁹⁰ Köker, 2011, s. 7.

⁴⁹¹ Bir başka çalışmada iki mescit olduğu yazılmaktadır. Bkz. Işık, 1998, s. 360

Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yine o mahallede, Şeyh Hasan Bey ismine bağlılıkla bina ve tesis edilen cami Cafer Paşa'nın eserlerindedir.⁴⁹²

Çarşı camilerinden olan Ahmet Bey Caminin hemen kuzey cephesinde, Merhum İspanakçı Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılan, geniş ve mükemmel bir medrese yer almaktadır. Medrese içerisinde 200 ciltlik bir kütüphane de bulunmaktaydı. Ancak sonradan çıkan bir yangında medrese yanmış olup, tamir masrafları Padişah'ın kendi kesesinden ve ihsan buyurdıkları hayrattan karşılanmıştır. Ayrıca onun adının da bu medreseye verilmesi uygun görülmüş ve medrese 1895 tarihinde yenilenmiştir⁴⁹³.

Salnamede, Eski Şehir tarafında üç kubbe üzerine inşa edilen caminin İran krallarından kalma nadir bir eser olduğu üzerinde durulmaktadır. Keza bu bölgede birçok câminin bulunduğunu, ancak cemaatsiz kaldığını öğrenmekteyiz. Kaza merkezinde 1 hükümet konağı, 1 telgrafhane, 1 hastane, 1 erkek ve kadın hapishanesi, 1 belediye dairesi, 358 dükkân, 12 değirmen, 3 hamam, 6 bezirhane, 2 ipek imalathanesi, Hıristiyanlara ait 2 kilise ve Protestanlara ait 1 kilise vardır. Yine Eski Şehirde Narin veya Narince adıyla bilinen bir kale vardır. Kale, zamanla harabe halini almıştır. Ocak köyünde, Hızır Abdal adında, halk tarafından bilinen ve inanılan bir ziyaretgâh vardır. Ayrıca farklı yerlerde de halk tarafından benimsenen ziyaret yerleri bulunmaktadır.

Arapgir-Divriği kazaları arasındaki Sarıçiçek dağından kaynağını alan İnkü (Kozluk Çayı) nehri, Ağın nahiyesinden geçerek Fırat (Karasu)'a karışır. Bu nehir üzerinde biri Meydan köprüsü, diğeri Kozluk köprüsü adıyla tanınan iki köprü bulunmaktadır. Öşneden köyünün batısından bir buçuk saat mesafede, büyük bir dağ eteğinde, doğan su ile köyün kuzeyinden yirmi adım uzakta, 650 m. yüksekliğindeki bir

⁴⁹² Bu salnamede geçen tarihlerde bir karışıklık yapıldığı düşünülmektedir. H. 811/ M. 1408 tarihi Akkoyunlular döneminden kalan Şeyh Hasan camii için uygun görülmektedir. Ayrıca Çobanlı Camii'nin yapım yılı (H.1307/M.1890) doğru yazılmış olup, Osman Paşa Camii'nin halen mevcut kitabesinde de H. 1239 (M. 1824) tarihi yazılıdır. H. 1169 (M. 1755) tarihli Çarşı Hamamı, Çarşı Camii (Mirliya Ahmet Bey Camii)'ne vakıf olarak yapılmıştır. Buna göre H. 1165 (M. 1751) tarihi söz konusu camii için uygun görülmektedir. Bkz. Abdüsselâm Uluçam, "Arapgir'deki Mimari Anıtlar Birinci Bölüm: Eskişehir", **Arapgir'in Sesi Göldağı Yazı Dizisi**, S. 6-Yıl 6 (Temmuz 2012)s. 24.

⁴⁹³ Işık, 1998, s. 363 vd. ; Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s. 75; Hafız Mustafa Paşa, Şam valisi olduğu 1773 yılında, Arapgir'de iki medrese ve bir kütüphane inşa ettirmiştir. Medreselerden biri Eski Şehir olarak adlandırılan Eski Arapgir merkezindeyken, diğeri şimdiki Arapgir ilçe merkezinin bulunduğu yerdedir. Bu sebeple Molla Eyüp Camii ile Mustafa Paşa Kütüphanesi karıştırılmaktadır. Keza Mustafa Paşa Kütüphanesi yanarak harabe olmuştur. Bkz. Murat Alanoğlu, "Arapgir Hâfiziye (İspanakçı) Medreseleri ve Kütüphanesi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.III-S.3, Aralık 2017, s. 28.

taşın⁴⁹⁴ altından ve beş yerden iki değirmeni idare edebilecek derecede akan su birleşerek nehir halini alır ve Fırat'a doğru akar.

Arapgir'de yılda yaklaşık 360.000 top ipek kumaş dokunarak, şehir dışındaki pazarlara, ihraç edilmektedir. Bu kumaşlar, şetari (ipekten yapılan gömlek), yatak çarşafı, oda takımı, pencere perdesi gibi tekstil ürünlerinde, oldukça rağbet görüyordu. Bu ürünlerin büyük kısmı Bitlis, Van, Erzurum, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Erzincan, Antep ve diğer vilayet merkezlerine gönderilmekteydi. Bunların dokunması için yaklaşık 500 tezgâh bulunmaktaydı. Boya ve iplik Avrupa'dan, sabun ve diğer malzemeler Halep ve Antep şehirlerinden getirilmekteydi⁴⁹⁵ Diyarbakır, Harput ve Arapgir, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar ayakta kalan tekstil merkezleriydi.⁴⁹⁶

Kazanın ekilen ve ekilmeyen arazisi 231,750 dönümdür. Tahminen üçte biri taşlık, dörtte biri sulu, diğer kısmı susuzdur. Yaklaşık kırk km. yüz ölçümüyle kaza merkezi, bağlık ve bahçeliktir. Ayrıca Yetne ve Yeynek karyeleri arazisinin kısm-ı küllisi üzüm bağı olup, Şotik nahiyesi arazisinin tamamı meşelik veya yapraklıktır. Kaza arazisi, bütünüyle az bulunur volkanik arazidendir. Zahiyesi, idaresi altında bulunan mahalde tüketilen buğday, arpa ve diğer bazı hububattan ibarettir. Güz eriği, ayva, elma, armut, kiraz vesaire meyveler ile yağı pek nefis ve meşhurdur. Arazisinde her çeşit sebze yetişir.

Anti-Toros silsilesinin uzantısında, Sarıçiçek dağlarından ayrılmış ve kasabanın güneybatısında yer alan, 2500 (2200) m. irtifaya kadar ulaşan Göldağı'nın tepesinde sönmüş bir volkan ağız (krater) bulunmaktadır. Bu krater su ile doludur. Göldağı ismini taşıması da bundan ileri gelmektedir. Yine salnameye göre; Şotik karyesi civarında bir kömür madeni mevcuttur.⁴⁹⁷

Arapgir yolunun kazaya ait kısmı, Erzincan ve Mamuretülaziz askeri geçit güzergâhında olduğu için, tamamen yapılmıştır. Ayrıca Divriği'ye doğru giden bir ticari şosenin güzergâhı önceden tayin edilmiş ve yapımı ilerlemiş bir halde iken terk olunmuştur. Bölge yapılarının inşaat tarzı, genellikle ayındır; çatıları düz ve torakla örtülü.

⁴⁹⁴ Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s. 75; diğer çalışmada 357 dükkân, 2 bezirhâne olduğundan bahsetmektedir. Bkz. Işık, 1998, s. 360

⁴⁹⁵ Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s. 76

⁴⁹⁶ Elif Aksoy-Naime Didem Öz, "20. Yüzyılda Harput'ta İpek Böcekçiliği Ve Dokumacılık", AEGM (Kültür ve Turizm, Bakanlığı ve Eğitim Genel Müdürlüğü) **9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi**, Ordu 2017, s. 16

⁴⁹⁷ Işık, s. 1998, 361

Ziraat veya çiftçilik, ilkbaharda Mayıs, sonbaharda Ekim aylarıyla başlayıp, Temmuz ve Ağustos aylarında eski usul ve eski alet edevatla icar edilmektedir. Nakliye işleri hayvanlar vasıtasıyla yapılmaktadır. Tarım, genellikle bire beş oranında nema vermektedir. Mahsuller yerel ihtiyacı karşılamamaktadır.

Halk, genel olarak, kabiliyetli olup; çiftçilik, sanat ve ticarete yatkındır. Sade bir yaşam tarzları, iyi görgü kuralları vardır. Müslümanlar, Hanefi mezhebinden olup, Türkçe konuşurlar.⁴⁹⁸ Hıristiyanlar, kendi dilleri dışında, Türkçeye de aşinadırlar. Müslümanların bir kısmı da onların dillerini bilir ve konuşurlar.

Tablo 2.9. 1883 Tarihinde Ma'mûratü'l-Aziz Vilayeti'nin İdari Taksimatı ve Malatya Sancağı⁴⁹⁹

Ma'mûretü'l-Aziz Sancağı	1-Ma'mûretü'l-Aziz Kazası
	2-Arapgir Kazası
	3-Eğir Kazası
	4-Keban Madeni Kazası
Malatya Sancağı	1-Malatya Kazası
	2-Akçadağ Kazası
	3-Hısnımansur Kazası
	4-Kâhta Kazası
	5-Behisni Kazası

Tablo 2.10. “Arapgir Kazası”nın Mamuretülaziz Vilayetine Bağlı Bulunduğu Yıllardaki Nüfusu⁵⁰⁰

Müslim		Gayr-i Müslim			
Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		
12.165	11.707	3.511	3.961		
Toplam Müslüman Sayısı		Toplam Hıristiyan Sayısı			
23.872		Ortodoks	Protestan	Katolik	7.472
		6.692	573	207	
Toplam Kaza Nüfusu					
31.344					

⁴⁹⁸ Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s. 76

⁴⁹⁹ Aksın, 1999, s. 36.

⁵⁰⁰ Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s. 77; Arabgir Müslim 22156, Gayrimüslim 10281; Erkek 16083, kadın 4611, Protestan erkek 480, kadın 469, Ermeni Katolik erkek 131, kadın 131 kişi. Bkz. Abdulkadir Gül, “1893 Sayımına Göre Mamûratül-Aziz Vilayetinin Nüfus Ve Etnik Yapısı”, **Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, S. 12- C. 5, (2017), s. 88.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Ma'mûretü'l-Azîz merkez kazasına bağlı Arapgir'de, 4 etnik (dini) grup görülmektedir.⁵⁰¹

Tablo 2.11. Arapgir Kazası'nın Yıllık Gelir ve Giderleri⁵⁰²

Yıllık Gelir	1.034.212 kuruş
Yıllık Gider	421,070 kuruştur

Kazada birçok evcil hayvanın yetiştirildiği, Mamuretülaziz Salnamesi'nden, öğrenilmektedir. Buna göre; şehirde 723 at ve kısrak, 506 beygir, 7.141 inek ve öküz, 12.705 koyun, 12.891 Keçi, 2.294 merkep, 50 kaz, 80 hindi ve 15.000 tavuk vardır.⁵⁰³

XIX. yüzyıl boyunca yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik buhranlardan sonra, istikrar az da olsa sağlanmıştı. Halep Şehri'nin ekonomisi yeniden canlanmış (XIX. yy'ın ikinci yarısı), şehre ticaretle uğraşan Ermeniler gelmiştir; Arapgir ve Sason'dan gelen tüccar Ermeniler kente yerleşmiştir.⁵⁰⁴

10 Mayıs 1878 senesinde Erzurum, Van, Diyarbekir vilayetleriyle Ma'mûretü'l-Aziz Mutasarrıflığı'nın teftişi görevine, Şûra-yı Devlet üyesi Ali Şefik Bey atanmıştır. Bu kararın alınmasında Ayastefanos Antlaşması'nın on altıncı maddesinin etkisi görülmektedir. Müfettişin başlıca görevi; Ermenilere tecavüz ettikleri iddia olunan Kürtlerin, varsa tespiti ve sert bir şekilde cezalandırılmasına yöneliktir.⁵⁰⁵

Arapgir, 19. yüzyılın ikinci yarısında, 40.000'e yakın nüfusuyla ilk belediye teşkilatının kurulduğu yerlerden biri olmuştur. Arapgir belediye teşkilatının kuruluş tarihi ise, 1888'dir.⁵⁰⁶ Şehrin nüfus yoğunluğunun en büyük etkeni, hiç şüphesiz devletin sağladığı huzur ve güven ortamıdır; daha sonra jeo stratejik konum gelmektedir. Şehrin

⁵⁰¹ Gül, 2017, s. 90.

⁵⁰² Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s. 77

⁵⁰³ Köçer, Babuçoğlu, Eroğlu, 2009, s. 77

⁵⁰⁴ Cengiz Eroğlu- Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep**, Ankara 2012, s. 45.

⁵⁰⁵ Ali Karaca, "1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler", **Bilim ve Akıl Aydınlığında eğitim- Aylık Eğitim Dergisi**, Özel Sayı, Yıl 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 107; 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında, Ermeni ihaneti belirlemeye başlamıştı. Nitekim Rus orduları Yeşilköy'e geldikleri zaman Ermenilerden bir grup, başlarında Ermeni Patriği Nerses bulunduğu halde, Grandük Nikola'nın karargâhına girmiş ve Bab-ı Âli ile yapılacak antlaşmaya, Ermeniler lehine bir hüküm koydurması talebinde bulunmuştur. Neticede Ayastafanos antlaşmasının 16. maddesi, Ermenilere ayrılmıştır. Bu maddeye göre, "Osmanlı devleti Doğu vilâyetlerinde ıslahat yapmayı ve Ermenilerin güvenliğini temin etmeyi taahhüt eder." Bkz. Bayram Kodaman, **Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul 1983, s. 178.

⁵⁰⁶ **Cumhuriyetin 75. Yılında Arapgir**, Malatya 1998, s. 32.

ticaret yollarının kavşağında olması, önemli bir avantajdır. Ancak bu ayırım, güvenliğin sağlanmasıyla etkili olabilmektedir. Nitekim şehirde, güçlü hanedanlar döneminde, birçok sanat ve iş kolu gelişmiştir. Diğer yandan bu yüzyılın sonlarına doğru, bütün doğu vilayetlerinde olduğu gibi Harput, Malatya ve Arapgir şehirlerindeki Ermeni cemaati arasında, Protestan misyonerler hızlı bir okullaşma faaliyetine girişti. 1895 yılında ise, adı geçen beldelerde, olaylar arka arkaya patlak verdi.⁵⁰⁷

Bay Richardson'ın Arapgir'deki evinde, 1865 senesi için "yıllık misyon toplantısı" düzenlenmiştir. Misyonerlerin anlatımıyla: "Şehirdeki misyonerlik işi çok gelişmiş olup, Kasaba misyonerler tarafından sadece bir düzine yıl işgal edilmiştir. Bu sırada yetmiş beş üyeli bir kilise ve iki yüz elli kişilik bir cemaat toplanmıştır. Ayrıca İki şapel inşa edilmiş ve okullar kurulmuştur. Eski Ermeni kilisesinin hatalı uygulamalarında ve tüm şehrin ahlaki karakterinde büyük bir değişiklik olmuştur. Son misyonerlerin yerden ayrılmasından bu yana, geçen üç yıl boyunca, yerli Hristiyanlar işi son derece gayretli bir şekilde üstlenmiş ve ilerletmiştir. Sayıları ve gücü hızla artarak, papazlarının ve öğretmenlerin tüm desteğini almış, şehir ve civardaki işin bakımını üstlenmişlerdi. Bu belli bir bölgede şimdiye kadar tamamlanmış misyonerlik çalışmalarının güzel ve çarpıcı örneğidir. Bundan sonrası yerli ellere bağlanabilir. Misyonerler diğer ve daha yoksul bölgelere gitmek için özgür bırakılmıştır."⁵⁰⁸ 1896 yılında Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı misyonerlerin Osmanlı ülkesine dağıtılmasıyla faaliyetler arttırılmış, aynı yıllarda mahalli yardımcılarının sayısı da 869'a ulaşmıştır. Amerikan misyonu bulunan şehirlerden biri de Arapgir idi.⁵⁰⁹

Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne isyan etmesi, dönemin en sarsıcı olaylarından. Ermeni Hınçak (Çan) Partisi, 1887'de Cenevre'de, Rusya'dan Avrupa üniversitelerine giderek tahsil gören iyi aile çocuğu yedi genç Ermeni tarafından örgütlenmişti. Bunların Marksist ve Mıgırdıç Portakalyan ile yakın ilişkilerinin olduğu bilinmektedir. Onlar, Anadolu'nun Arapgir, Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Eğin (Kemaliye) ve Trabzon şehirlerinde örgütlenmişlerdi. İstanbul'da da teşkilâtları vardı. 15 Temmuz

⁵⁰⁷ Hasan Yılmaz, **Malatya Sancağı Ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1895)**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007, s. 37, 83.

⁵⁰⁸ Moses Payson Parmelee, **Life Scenes Among The Mountains of Ararat**, s.166, 176.

⁵⁰⁹ M. Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, MEB Yay. 3057-Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi 936-Eğitim Dizisi 17, İstanbul 1997, s. 41.

1890’da Kumkapı nümayişini, Ağustos 1894’te Sasun isyanını, 30 Eylül 1895’te Bâb-ı Âlî yürüyüşünü ve 24 Ekim 1895’te Zeytun isyanını başlatıp, yönetenler bunlardı.⁵¹⁰

Amerika’nın Küçük Asya’daki, özellikle Ermenileri kapsayan, yardımları bir rapor halinde yayınlanmıştır. Bu raporlar, aynı zamanda dönemin tarihine de ışık tutmaktadır. Raporlarda Arapgir şehrinden sıklıkla bahsedilir. Buna göre; Eskiden şehirde bulunan 1.200 dokuma el tezgâhından geriye sadece 40 tane kalmıştır. Arapgir, yerli pamuklu kumaşların başlıca üretim merkeziydi ve eğer bir adam üç mecediyeye (yaklaşık 2,50 \$) mal olacak bir dokuma tezgâhına sahip olsaydı, kendi ailesinin geçimini sağlayabilirdi. İhtiyaç sahiplerine Tarla ve bahçe tohumları miktar olarak dağıtılırken, sığırı olmayan köylere, tarlaları sürmeleri için öküz verilmiştir. Bazen sığırlar, bu ihtiyaç stresinde, ineklerin aileye süt verirken bile öküzlerle çalıştırılması gerektiği talimatlarıyla verildi. Arapgir’de tifüs ve dizanteri şiddetlenmişti. Soruşturma üzerine bin hastanın olduğu ve birçok kişinin öldüğü rapor edilmiştir. Arapgir şehrinin neredeyse tamamı harabe haldeydi; sadece evlerin bulunduğu taş yığınları. 1.800 evden çok azı kalmıştı; hem pazarlar hem de meskenler tahrip edilmişti. Yağmalanan ve mahvolmuş insanlar, tifüsle birlikte kalan birkaç eve sığınmıştı. Tedavi edilen hastaların listesi verilmiş olup, Arapgir’deki Tifüs hastalarının sayısı 966’ya yükselmiştir. Ancak hastalığın kontrol altına alınmasıyla ölüm oranlarında ciddi bir düşüş görülmüştür; dokuz yüz vakadan dokuzunun ölümü yüzde birden azdır. Tedaviye başlanmadan önce ölüm oranları yüzde yirmi altı iken, tedavi altına alınan tifüs hastaları arasında bu oran yüzde birden daha azdır.⁵¹¹

Şemseddin Sâmî, 1899’da tamamladığı “Kamûsü’l-a’lâm⁵¹²” adlı yapıtında, Arapgir’le ilgili şu bilgilere yer vermektedir: Kaza’da 18 cami ve mescit, 1 tekke, 3 medrese, 1 kütüphane, 4 Ermeni kilisesi, 1 Katolik kilisesi ve 1 Protestan kilisesi vardır. Ayrıca 4 han, birçok çarşı, müteaddit hamam ve çeşme, 2 rüştiye ve 2 sıbyan mektebi

⁵¹⁰ Nejat Göyünç, “Osmanlı Devletinde Ermeniler”, **Bilim ve Akıl Aydınlığında eğitim- Aylık Eğitim Dergisi**, Özel Sayı, Yıl 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 62.

⁵¹¹ Miss Clara Barton, **Report- America’s Relief Expedition- To Asia Minor Under The Red Cross**, Printed By The Journal Publishing Company- Meriden- Conn, Washington D. C. 1896, s. 62-73.

⁵¹² Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Abdullah Uçman, “Şemseddin Sâmî”, **DİA**, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 519-523.

bulunmaktadır. Yine beldenin 16 Ermeni, Katolik ve Protestan mekteb-i muhtelifesi, 2 kitabcı dükkânı, 2 ecza hanesi, 18 mensucat fabrikası ve 4 debbâğhanesi vardır.⁵¹³

Harp ilanını müteakip, Amerika ve başka devletlerde bulunan Ermenilerin ailelerine yazdıkları mektuplar gerekli emniyet önlemleri kapsamında incelenmiştir. Bu mektuplar, Onların Türk milleti ve Osmanlı hükümeti hakkındaki nokta-i nazarını açık bir ifadeyle gösterir. Arapgir'e gönderilen bir mektup ise, şu şekildedir.⁵¹⁴

KEVORK İSRAELYAN – Arapgir

22 Teşrîn-i sâni 1914

Kemdin (Kemden) (AMERİKA)

Muhterem hemşîre-zâdem

Zâten intizâr olunan şey vuku' buldu. Hükümet-i Osmâniyye Almanya'nın muzafferiyât-ı muvakkatesine kapılarak ve Pan-İslâmizm fikrine istnâd ederek üç hafta akdem Rusya İmparatorluğuna i'lân-ı harb etti. Almanlar, Genç Türkler (Jeunes Turcs)'in "taassub-i millî"inden bil-istifâde, Osmanlı hükümetini harbe sürüklüyorlar. Sizin ancak son bir ümîdiniz var, bütün güzerân edecek vakaayi'den, tâkat-fersâ âlâmdan, kızıl kan ırmaklarından bir şey doğacaktır. *O da Ermeni milletinin hürriyeti.* Buna metânet ve kanâat-ı kâmile ile intizâr ediniz, pek yakındır. Kapımızın eşîğindediz. Bir âtî-i karîbde, Ermenistan'ın şevâhik-i mürtefi'asından âftâb-ı hürriyetin işâapâş olduğunu, muazzes vatanımızın ilkbaharı geldiğini göreceğiz. Maa-mâ-fih o gün bizim için pek pahalıya mal olacaktır. Cümlenize tahassür bûseleri göndererek mektubuma hitâm veririm.

YERVANT

Seferberliği müteakip birçok vilayette olduğu gibi Mamuretülaziz Vilayetinde de firarlar başlamış ve Müslüman ahaliye tecavüz umumi bir hal almıştı. Arapgir ve Eğin Ermenileri de Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne harp ilan etmesiyle birlikte birçok gayri meşru faaliyette bulunmuştur. Bu Ermenilerin amacı, Osmanlı hâkimiyetinden ayrılarak Rus egemenliğine girmektir. Bunu, olaylar neticesinde ele geçirilen mektup vb. evraklardan da anlamak mümkündür.

⁵¹³ Candan Ülkü, "Arapgir Hacı Yahya Camii", *Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science*, Yıl: 5, Sayı: 19, (Ocak 2018), s. 4

⁵¹⁴ H. Erdoğan Cengiz, *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi (İ'lân-ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra)*, Ankara 1983, s. 152 vd.

Eğin’de yaşanan bir olay şu şekildedir: “20’li yaşlarda bir Ermeni olan Eğinli (Filipos), ordu için vilayet genelinden toplanan erzakın bulunduğu zahire ambarını yok etmekle görevlendirilmişti. O, Üzerine 4 bomba, 3 okka gazyağı olarak mezkûr ambarın bitişiğindeki veya yakınındaki dükkâna girmiş ve dükkânı yakmağa başlamıştır. Dükkân sahibi Ermeni, yangının başka bir tarafta çıkarılması teklifinde bulunmuş, bunun üzerine kundakçı genç dükkân sahibini öldürmüştür. Arkasından gazla dükkânı yakmış ve dükkânın bir kısmı ile birlikte kendisi de yanmıştır. Yangın söndürüldükten sonra Filipos’un Eğin marhasa vekilinin teşvikleriyle bu işe cüret ettiği ve durumdan birçok şahsın haberdar olduğu, hanesinde bulunan haberleşme evrakından anlaşılmıştır”.

Başta en büyük rûhânî liderleri olmak üzere Ermeniler, hükümete karşı yumuşak başlı olduklarını ve yanlarında kesinlikle silah bulundurmadıklarını temin ediyordu. Ancak Ermenilerin iddiâ ve ısrarları, yapılan tetkikatla boşa çıktı. Soruşturmalar neticesinde, yalnızca vilâyet merkezinde “*beş bini aşan silâh, üç yüz kadar bomba, kırk kilo mikdârında bomba fitili, iki yüz paket dinamit, beş bin aded dinamit misketi*” ele geçirilmiştir. Ayrıca Arapgir marhasasının (piskoposluk) çatısında da “*silâh ve bombadan başka, kılık değiştirmek amacıyla kullanıldığı anlaşılan, iki kat derviş elbisesi vs. levazimat*” bulunmuştur.

1914 Ocak ve Şubat aylarında, İslâm fertlerinden malûl ve yaralı olarak hânelerine terhis edilen askerlerden birçoğunun, yollarda ve uğradıkları Ermeni köylerinde, acımasızca öldürüldükleri bilinmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin Ruslara karşı harbe giriştiği vakitten önce ve sonra, Rus ordusuna yardım etmek amacıyla, birçok Ermeni öbek öbek taburlar teşkil ederek Van cihetinden İran sınırına koşmuşlardır. Bunların büyük yekûnunu ise, gönüllü olarak gelen Ma’mûretü’l-Azîz Ermenileri teşkil ediyordu.⁵¹⁵

⁵¹⁵ Cengiz, 1983, s. 238 vd; Enver Yaşarbaş, **Ermeni Terörünün Tarihçesi- Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilâl Hareketleri**, İstanbul 1984, s. 167 vd; Gültekin Ural, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, İkinci Baskı, İstanbul 1998, s. 310. Türk ve Ermeni ilişkilerinin uzun bir tarihi geçmişe dayandığı bilinmektedir. III. ve IV. yüzyıllarda Hunlar ve bazı küçük Türk boylarının Ermeniler’le temas halinde buldukları ve bu ilişkilerin Selçuklular döneminde daha da kökleştiği göze çarpmaktadır. Selçuklular Anadolu’ya geldikleri zaman Doğu Anadolu’da herhangi bir Ermeni siyasi teşekkülü mevcut değildi. Türkler, Bizans’ın aksine Ermenilerin dinî inanç ve faaliyetlerine hiçbir şekilde müdahalede bulunmamıştır. Bu sebeple Ermeniler, Türkler’i Bizans’a karşı bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Selçuklular dönemindeki hoşgörü Osmanlı döneminde de sürdürülmüştür. Öyle ki Ermeniler, XIX. yüzyıl başlarında “Millet’i Sâdıka” olarak adlandırılıyordu. 1839 yılında Tanzimat Fermânı’nın ilanı ile diğer azınlıklar gibi Ermenilerin de Türkler ile aynı haklara ve hatta fazlasına sahip oldukları görülmektedir. Bkz. Erdal İlter, “Ermeni Kilisesi ve Terör”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim- Aylık Eğitim Dergisi**, Özel Sayı, Yıl 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 77.

1914 yılındaki Osmanlı nüfus sayımına göre; Kaza genelinde 34.286 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun 24.194'ü Müslüman, 9. 204'ü Ermeni, 666'sı Protestan, 221'i Katolik ve 1'i Rum olarak belirtilmiştir.⁵¹⁶ Bu da Arapgir'in önemli bir merkez olduğunun en bariz göstergesidir.

Bir başka kaynakta ise, savaştan önce Arapgir'in (muhtemelen kaza merkezi) 20.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğu, ancak savaştan sonra 7.000'e düştüğü yazılmaktadır. Şehir, deniz seviyesinden 4.000 fit yükseklikte ve dağ tarafında yer almaktadır. Şehrin sokakları merdivenler olarak tanımlansa daha iyi olur. Savaştan bu yana bölge halkı çok fakirdi; birçoğu kendilerini evsiz ve beş parasız bulmamak için memleketlerine döndü. Beldedeki bu olumsuzluklara karşın, endüstrileri ve diğer iyileştirme biçimlerini açarak, ince bir yapıcı çalışma gerçekleştirildi.⁵¹⁷

Şimdi Malatya'ya bağlı bir ilçe merkezi olan Arapgir, tarihi önemini ve stratejik konumunu günümüzde de sürdürmektedir. Başta Eğin ve Ağın olmak üzere, bir zamanlar Arguvan'ın ve ona tabi bazı köy veya nahiyelerin de bağlı bulunduğu Kaza, eskisi kadar büyük ve kalabalık olmamakla birlikte, gerek kültürel değerleriyle gerekse birçok tarihi eseriyle dikkatleri kendi üzerine çekmektedir.

Tablo 2.12. Malatya'nın Arapgir İlçesi'ne Bağlı Mahallelerin Eski ve Yeni İsimleri⁵¹⁸

ADI	ESKİ ADI	MEZRALAR	BUCAĞI
Aktaş	Koçu (Gocu- Göcü)	Dişterik	Merkez
Alıçlı	Hastek		Taşdelen
Boğazlı	Semeği		Merkez
Bostancık	_____	Puşeyn (Bulgurlu), Bahçer	Taşdelen
Budak	Pağnikevranbeyi		Merkez
Çakırsu	Arman (Amuran- Amran)		Taşdelen
Çaybaşı	Peküsü		Merkez
Çiğnir	_____	Harpuzik	Merkez
Çimen	_____	Balıca	Merkez

⁵¹⁶ Köker, 2011, s. 7.

⁵¹⁷ Rue Mengene Meldan, **Near East Relief**, Vol. IV- No. 1, (january 7) Stamboul (İstanbul) 1922, s. 78

⁵¹⁸ T. C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, **Köylerimiz (1 Mart 1968 Gününe Kadar)**, T.B.M.M. Kütüphanesi, Ankara 1968, s. 28-768; **Cumhuriyetin 75. Yılında Arapgir**, Malatya 1998, s. 30.

Deregezen	_____		Taşdelen
Düzce	Pağnikkundu		Merkez
Esikli	_____	Üçtepe	Taşdelen
Eymir (Eğnir)	_____	Tanisa, Beypınar	Merkez
Gebeli	_____	Şerek	Taşdelen
Gözeli	Mişelli		Merkez
Günyüzü	Gebük		Merkez
Karaca	Eski Arapgir		Taşdelen
Kayakesen	Ambarge	Kozer, Rutik	Merkez
Kaynak	Horan	Levenge	Taşdelen
Kazanç	Memefir	Rutop	Taşdelen
Kılıçlı	_____	Beğirli, Hacıuşağı, Kebiruşağı	Taşdelen
Konducak	Satikli	Saray	Taşdelen
Koru	Tepte		Merkez
Meşeli	(Tocolar)		
Onar	_____	Kayalısü	Merkez
Ormansirtı	Cücügen	İN	Merkez
Pacalı	_____		Taşdelen
Pirali	_____	Mehmetuşağı	Taşdelen
Selâmlı	_____		Merkez
Sinikli	_____	Balıca, Adıuşağı	Taşdelen
Sipahiuşağı	(Hispa, İspa)		Taşdelen
Sağıluşağı		Kuşçu	
Suçeyin	_____	Vijna, Taşköprü, Dikilitaş	Merkez
Sugeçti	Arhut	Yanıklar, Alolar, Kalınharman	Merkez
Tarhan	Aşağıdecde	Zompa, Abdolar, Kolikmulla	Merkez
Taşdelen	Mutmur		Taşdelen
Taşdibek	Decde		Merkez
Ulaçlı	Deregezen		Taşdelen
Yaylacık	Şebik (Şepik)		Merkez
Yazılı	Saldek		Taşdelen
Yeşilyayla		Mahmudin Deresi	
Yukarı Yabanlı	_____		Merkez

2.7. Osmanlı Devleti Dönemi'nden Günümüze Ulaşan Bazı Mimari Yapılar ve Harabeler

2.7.1. Camiler

Gümrükçü Osman Paşa Cami: Eski şehrin Osmanpaşa Mahallesinde yer alan camiye, etrafı kapalı bir dış avludan girilir. Cami gibi bulunduğu mahalleye de ismini veren Gümrükçü Osman Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kitabe ve vakıf kayıtlarından H. 1234-1239 (M. 1818-1824) yıllarında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.⁵¹⁹

Bu caminin zemin boyutlarına göre yüksekliği, istanbul ve başka yerlerdeki diğer dönemlere özgü camilerle benzerdir. Dış kısım düz beyaz bloklar halinde yapılmıştır. Meydanın köşesinde ağır payandalar vardır; daha küçük payandalar arasında. Yine kare desteklerle takviye edilmiş yuvarlak tambur, hem eksenler boyunca hem de köşegenler boyunca hafif bir üçgen verilen bir çatıdan yükselir. Kapıdan (kuzey) bir avlu üzerinden ahşap portikoya yaklaşılr. Kemerler üzerinde dört kubbe bulunan revak ibadethaneden uzanan bir oda ile batıya doğru sonlandırılır. İçerideki kasnak, çatının kapladığı açılardan altında, kasnağın duvarının altında yükselen yüksek “sahte pendantifler” tarafından çekilir; kubbe hemen eğilmeye başlar. Bu tambur (kasnak) duvarlarının son derece kalın olduğu anlamına gelir (Yine de içinde dört pencere vardır). Kuzey duvarındaki iki ahşap galerinin üst kısmı sonradan gelenler içindir; duvarın yarısına kadar uzanan bir kapı ile buraya ulaşılır. Kafesli korkulukların altında, galerinin ahşap işçiliği yapraklı bir dal ile boyanmıştır; bu galeriden yarı dairesel çıkıntının alt tarafını oluşturan “V” şeklindeki bölmelerin herbiri bir dal ve çiçeklerle boyanmıştır. V şekilleri arasında ince boyalı çubuklar vardır. Alt galeri kadınlar içindir ve batı ucundaki bir merdivenle ulaşılır (merdiven, portikodaki küçük odadan başlar). Mimler, beyaz taştan yapılmıştır. Düz geometrik süslü korkuluk vardı. İki taş duvardaki üç kemerden biri gölgelik altında, diğerleri ise alçalıyor. Her biri bir çerçeve içine yerleştirilmiştir. Her bir kemerin üzerinde, çerçeve ile arasına dekorasyon için bir boşluk bırakılmıştır. Mihrabın dış yüzü çoğunlukla siyahtır. Nişin kemerini çevreleyen süsleme çizgisi ağır altından seçilmiştir; nişin hemen dışındaki dikdörtgen çerçeve ve tüm dikdörtgenin üstündeki birbirine bağlı

⁵¹⁹ Abdüsselâm Uluçam, “Arapgir Gümrükçü Osman Paşa Camii Hakkında”, **Vakıflar Dergisi**, XX. Sayı, Ankara 1988, s. 120; Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 202; Osman Paşa Camii, 1823 yılında dönemin Arapgir sancak beyi tarafından yaptırılmıştır. Bkz. Sinclair, 1989, s. 62.

çerçevelerin çizgisi. Bir bütün olarak iç mekanda, doğu ve batı duvarlarındaki zemin kat pencerelerinden gelen güçlü ışık, özellikle kubbedekiler olmak üzere üst pencerelerden gelen zayıf ışığa karşı, alışılmadık yüksekliği dengeliyor (1980).⁵²⁰

Camiinin kuzeye bakan bahçe kısmının önünde, haşmetli bir taçkapı yer almaktadır. Kapı üzerinde mermer kitabe mevcuttur. Üst kısmında ise ayrı bir çerçeve içerisinde Sultan II. Mahmud'un tuğrası bulunur. Kitabede H. 1239 (1823-1824) tarihi okunmaktadır. Tek kubbeli, tek minareli tipik Osmanlı camilerindedir. Camii iki katlı olup, son cemaat yeri ahşaptır. Avlu içerisinde Osman Paşa'nın annesine ait hayrat çeşmesi mevcutken 1966 yılında yapılan tamirle çeşme üzerindeki kitabe taçkapının kuzeyindeki duvara alınmıştır. Kitabe üzerinde, "Dergâh-ı Alî kapıcılarından Osman Ağa'nın validesi Ümmü Gülsüm Hatun'un hayratıdır. Sene 1209" yazılıdır.⁵²¹

Mir-i Liva Cami: Sinclair'ın verdiği bilgiye göre cami, İsaoglu Mahallesi'nde ve XVII. yüzyılda inşa edilmiştir. İbadethane dikdörtgen planlı olup, kadınlar mahfili duvarlarının üçü boyunca uzanmaktadır. Mihrap nişi alçı süslemelidir. Mescidin cephesine bir son cemaat yeri eklenmiştir ve minare batıdadır (1982).⁵²²

Millet Han'ın kuzeydoğusunda ve Küçük Çarşı yolunun hemen kenarında yer almaktadır. Eser, şimdiki ilçe merkezinin en eski camilerindedir. Caminin tüm duvarları, son derece düzgün kesme taştan yapılmıştır. Yapı 370 m² alan üzerine yükseltilmiştir.⁵²³

1128 (1715) tarihinde Arapgir'li Mehmed Efendi (Hacı Mehmed Paşa), tarafından inşa ettirilmiştir. Ancak H. 1313 (1895–1896) yılında, çarşıda çıkan yangınla, hasar görmüştür. Caminin, 1325 tarihli (1907–1908) Mamûretü'l-Azîz salnamesinde, Sultan II. Abdülhamid tarafından tamir ettirildiği anlaşılmaktadır. Kuzey güney doğrultusunda uzanan cami, 16,40x12,40 metre boyutlarında, kesme taşla örülü, dikdörtgen planlı ve ahşap çatılıdır. Caminin, yangından sonra, gördüğü tamiratla bazı değişikliklere uğradığı anlaşılmaktadır.

1956 yılında, cami avlusuna demir ve cam malzemeli bir tadilat yapılmıştır. Kuzey cephesindeki camekânlı ve sonradan yapılan büyük, demir ve cam ağırlıklı yapı esere

⁵²⁰ Sinclair, 1989, s. 62

⁵²¹ Abdüsselâm Uluçam, "Arapgir Gümrükçü Osman Paşa Camii Hakkında", **Vakıflar Dergisi**, XX. Sayı, Ankara 1988, s. 120; Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 202

⁵²² Sinclair, 1989, s. 63

⁵²³ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 211

uyumsuzdur. Camiye, iki girişi olan, dört taş basamaklı merdivenle girilir. Ayakkabılık, küçük bir imam-müezzin odası, minare kapısı, harim girişi ve üst katta son cemaat yeri ve merdiveni bulunmaktadır. 7,25x12 metre ölçüsündeki son cemaat yerinin duvarında, yuvarlak kemerli mihrap nişi bulunur. Bu mihrap nişinin üzerinde, 88x77 cm. ölçüsünde ve 10 cm. derinliğinde, kitabe yeri bulunmaktadır. Kitabe alanı boş olsa da üst kattaki görevli odasında, 86x70 cm. ölçüsünde ve 5 cm. kalınlığında bir kitabe bulunur.

Üst kattaki görevli odasının içinde yer alan kitabenin son mısrasında, Arab Alfabesiyle yazılan “جامع پاک محمد اید اخیر جلیل” “Cami pak Muhammed ide ahir celil” ebcet hesabıyla Hicri 1128 tarihine denk gelmektedir. Bu tarih Miladi 1715’e tekabül etmektedir. Camiye ait bu kitabedeki bilgilere göre eseri yaptıran hayır sahibi, Osmanlı Padişahı II. Mustafa (1695-1703) nın annesi ve IV. Mehmed’in hanımı Emetullah Rabia Gülnuş Sultan (1647-1715)’in kethüdası, Muhammed (Mehmed) Efendi’dir.

Mehmed Efendi, daha sonra paşa rütbesiyle tanınmış olup, aslen Arapgirdidir. O, sarayda kilercibaşı olduktan sonra, II. Süleyman’ın tahta çıkışı (1687) ile emekli oldu. Lakin bu sefer de onun vâidesi Sâliha Sultan’a kethüdâlık yaptı. Vâlîde sultanın vefatından sonra, İstanbul’da defterdar vekilliği ve darbhane eminliği görevlerinde bulundu. II. Mustafa’nın tahta çıkması (1695) ile Gülnûş Emetullah Vâlîde Sultan’ın kethüdâsı oldu. 20 seneden fazla bu hizmette bulunduktan sonra, Valide Sultan’ın vefatıyla veya yakın bir zamanda, Rebiülâhir 1127’de (Nisan 1715) vezir rütbesiyle İstanbul kaymakamlığı görevine getirildi; aynı senenin Zilhiccesinde (Aralık) ise, Boğaz muhafızı olmuştur. 1128 (1716)’de vezirliği kaldırılarak Boğaz Hisarı’na sürülmüş ve Cemaziyelevvel 1128 (Mayıs 1716)’de şeyhülharem (Hacı) olup, deniz yoluyla Mısır’a gitmiştir. O, bu senenin Zilhiccesinde (Kasım-Aralık 1716) dönerek, tekrar İstanbul kaymakamlığı görevinde bulunmuş ve Muharrem 1130 (Aralık 1717) tarihinde emekli olmuştur. Ömrünün geri kalanını Ortaköy’deki yalısında ve Süleymaniye’deki konağında geçirmiş, Cemaziyelevvel 1135 (Şubat 1723)’te vefat etmiştir. O, Üsküdar’da, Vâlîde-i Cedid Cami’nden kabristana defnedildi.⁵²⁴

Hacı Yahya Cami: Yukarı Çörenge Mahallesi’nde, 745 ada 2 parselde bulunan yapının mülkiyeti Hacı Yahya Vakfi’na aittir. Caminin güney avlusunda bir de mezarlık yer

⁵²⁴ Cumali Levent, Araştırma İnceleme, Basılmamış Çalışma, Malatya 2010

almaktadır. Bodrum kat üzerine moloz taş yığma strüktürle inşa edilen caminin dış beden duvarları üzerinde üç kitabe bulunmaktadır.

Kitabelerden biri yapının güneybatı duvarında yer alır. Üzerinde “binâ-i câmii şerîf H. 1247 (M. 1831)” yazılıdır. Caminin kuzeybatı köşesindeki diğer bir kitabede ise “tecdîdi H.1313 (M. 1897)” yazısı bulunmaktadır. Matbu yazıda, H. 1212 tarihi de okunabilir. Üçüncü kitabe güney cepesinin doğu tarafında yer alır ve üzerinde sadece “Allah” yazısı vardır.

Cami üç katlı olarak yapılmıştır. Bodrum kat, lojman olarak kullanılmış olup, zemin katın harim ve son cemaat yeri olduğu anlaşılmaktadır. Birinci kat, kadınlar mahfilinin ve aynı zamanda minareye çıkışı sağlayan merdivenin bulunduğu kattır. Yapı, sac kaplama ve kırma çatı ile örtülüdür. Ayrıca 10,50x8,65 m. boyutlarında, dikdörtgen bir plana sahiptir.⁵²⁵

Alaybey Cami: Arapgir’in Yukarı Yenice mahallesinde, Alay Beyzade’ye ait arazi üzerinde, mezarlığa bitişik bir alanda inşa edilmiştir. Caminin doğu duvarındaki kitabede, H. 1299 (1883)’u gösteren, inşa tarihi bulunmaktadır. Mescit kuzey-güney istikametinde uzanan, dikdörtgen planlı ve iki katlı bir yapıdır. Caminin yapımında ahşap ve taş malzeme kullanılmıştır. Cami üzerinde, sonraki tamiratlara ait, sıva ve badana izlerine rastlanılmıştır. Yapının çatı kısmı, sac kaplamadır.

Mescit’in giriş kapısına, kuzeydeki demir korkuluktan, beton merdivenle varılır. Giriş kapısından ana bölümlere geçilir. Burada, sonradan yapılmış, basit ve üç metre civarındaki tavan üzerine oturtulmuş minarenin giriş kapısı bulunur. Ahşap bir kapı ile iç bölüme girilir. Etrafı korkuluklarla çevrili son cemaat mahfili ve mahfilin bulunduğu alanın üzerinde bir balkon mevcuttur. İki ahşap sütun camiye üç bölüme ayırır. Ağaç minber ve vaiz kürsüsü süslemesiz veya sade bir yapıdadır. Yuvarlak mihrap nişi de gösterişten uzak olup, çiçekler ve yapraklarla mihrabın çevresi tezyin edilmiştir.⁵²⁶

Gügümcü Hüseyin Ağa Cami: Arapgir merkezden beş kilometre uzaklıktaki Amberge (Kayakesen)’de yer almaktadır. Mescit, H. 1308 (M. 1891) tarihinde iki katlı olarak ve dikdörtgen bir planla inşa edilmiştir. Cami, Osmanlı sarayında Gügümcübaşı unvanı ile

⁵²⁵ Candan Ülkü, “Arapgir Hacı Yahya Camii”, *Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science*, Yıl: 5, Sayı: 19, (Ocak 2018), s. 6.

⁵²⁶ Levent, 2010.

Enderun'un hazine koğuşunda padişahın özel hizmetinde bulunmuş, Hüseyin Ağa tarafından yaptırılmıştır. Aynı mahalde, caminin iki yüz metre doğusunda, kendi ismini taşıyan çeşme de mevcuttur.

Taş ve ahşap malzemenin birlikte kullanıldığı yapı, sıva ve badana ile kaplanmıştır. Batı duvarında bulunan giriş kapısı, son cemaat yerine ve onun üzerindeki, ahşap malzemenin kullanıldığı, bayanlar mahfiline açılır. Bu ara bölmeden iç kısma bir giriş kapısı yer alır; üzerinde, H.1308(1891) tarihiyle besmele yazısı bulunan, bir levha asılıdır. İki ağaç direğin taşıdığı küçük bir balkon; tavana yakın bir yapıdadır. Ağaçtan imal vaiz ve minber kürsüsü, sade bir şekildedir. Biri giriş kapısından sonra, diğeri cami içinde olmak üzere iki ahşap bölüm bulunmaktadır. Camide Sakal-ı Şerif de mevcuttur. Minare ise, kesme taşlarla inşa edilen batı duvarındaki kısımda yer alır. Dikdörtgen kaide üzerine yükselen minarenin alt tarafı şişkin ve silindirik olup, iki taş kuşakla çevrilidir. Mukarnaslı şerefe korkulukları düz ve işlemsizdir. Şerefeden sonra kısa, yuvarlak külah minareyi tamamlamaktadır.⁵²⁷

Şakir Paşa Camii (H.1308/1890-91): Arapgir'in Çobanlı mahallesinde yer alan Cami, kâgîr yığma tekniğiyle, moloz taş kullanılarak yapılmıştır. Caminin duvar köşelerinde ise kesme taşlara yer verilmiştir. Yapı 118 m² bir alan üzerine inşa edilmiştir. Cami minaresi, kuzey kısmında olup, tek şerefelidir. Minarenin batısında, baldaken tarzda inşa edilen, bir türbe vardır.⁵²⁸

Camiyi yaptıran Şakir Paşa, Arapgir'li olup, Mehmed Ağa'nın oğludur. 1844'te Arapgir'de doğmuştur. O, Çobanoğlu ailesine mensuptur. Küçük yaşta İstanbul'a gitmiş ve askeri okullardaki eğitiminin ardından 1868'de kurmay yüzbaşı olmuştur. Askeri atışe olarak Paris'e yollanmış, dönüşünde binbaşılığa terfi etmiştir. 1884'te mirliwa (tuğgeneral), 1888'de ferik (korgeneral) olmuştur. Erkân-ı harbden (Genel Kurmay) yetişmiş yeteneklerden biri olup, Ramazan 1313'te (Şubat-Mart 1896) Maiyet-i Seniye-i Erkân-ı Harbiye Müşirliği (Saray kurmay kurulu Başkanlığı) görevine getirilmiştir. II. Abdülhamid tarafından birkaç kez Almanya'ya gönderilen Paşa, 1903'te vefat etmiştir.

Türbenin doğusundaki ilk mezarda Paşa'nın H. 1289 (1872- 1873) tarihinde vefat eden babası Muhammed (Mehmed) Ağa'nın, ortadaki mezarda H. 1312 (1894-1895)'de

⁵²⁷ Levent, 2010.

⁵²⁸ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 197.

vefat eden annesi Ayşe Hatun'un ve batıdaki son mezarda H. 1335 (1916-1917)'te vefat eden kardeşi Halil Paşa'nın adları yazılmaktadır. Üç Lahit'in kitabe başlıklarında, "Müşiran-ı Azamdan Şakir Paşa hazretleri'nin (biraderi, annesi, babası) habgah-ı ebedisi buradadır" yazısı okunmaktadır.⁵²⁹

2.7.2. Kiliseler

Kilise Kalıntısı (19. yy. ?): Çarşı mahallesinin Gazi mevkiinde 6 pafta, 641 ada, 27 parsel üzerine kayıtlı ve 350 m²lik bahçeli bir alan içinde bulunmaktadır. Şu an kalıntıların bulunduğu alan şahıs adına kayıtlı özel mülkün içinde kalmaktadır. Ermeni kilise kalıntısı, kuzeye meyilli bir yamaç üzerindedir. Yapının beyaz ve siyah taşlarla yapıldığı duvar kalıntılarında anlaşılmaktadır.⁵³⁰

2.7.3. Hamamlar

Osman Paşa Hamamı: Hamam, yeraltı ısıtma tertibatına sahip, 6m² kubbeli bir sıcak odadan oluşur. Doğuda sıcak odanın yanı boyunca bir ocak deliği, batıda sıcak odanın karşı tarafında, hem soyunma odası hem de soğuk oda işlevi görmüş olması gereken dar bir oda vardı. Bu odanın karşı, batı duvarının kuzey ucundadır ve kalıplı bir kemeri vardır. İçerde güney ucunda, güneybatı köşesinin dışında olduğu gibi, oyulmuş iki boşluk bulunmaktaydı. Silindirin tam olarak duvarın içine yerleştirilmemesi ve böylece daire tamamlaması dışında, duvarları yer planında silindiriktir. Sıcak odanın kubbesi tromplar ve kör kemerler üzerine oturtulmuştur. Kemerlerin tabanında mukarnas bezeme yer almaktadır. Yeraltı ısıtma sistemi, zeminin bir kısmının yukarı çekildiği güneydoğuya doğru görülebilir. Yerde bireysel bir banyo için sıcak su ile doldurulacak bir leğen bulunmaktadır. Hamam cehennemliği bir pencere vasıtasıyla sıcak odadan görülebilir (1980).⁵³¹

Eski şehrin Osmanpaşa Mahallesi'nde yer alan yapı, Osman Paşa Camisi'nin 100 m. kadar kuzeybatısında, yolun kenarındaki meyilli bir arazide bulunur. Günümüzde kullanılmayan hamamın soğukluk, halvet ve külhan kısmı oldukça sağlamdır. Yapı, 14,70x10,25 m. çapında ve dikdörtgen bir plana sahiptir. Duvarların yüzeyi kesme taş, içi

⁵²⁹ Levent, 2010.

⁵³⁰ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 208.

⁵³¹ Sinclair, 1989, s. 63

moloztaşlarla inşa edilmiştir. Eserin kubbesi ise, tamamen moloz taştan yapılmıştır.⁵³² Hamamın Osman Paşa Camiine yakın oluşu, camiyle aynı dönemde inşa edilmiş olabileceği fikrini vermektedir.

Küçük Çarşı (Elmasik) Hamamı: Berenge Mahallesi'nde, Berenge Deresi'nin Kuzey kenarında, yer alan hamam; dikdörtgen planlı olup, iki kubelidir. Hamam 256 m² bir alan üzerinde bulunmaktadır. Kesme taşlarla yapılan binanın üstü toprakla örtülüdür. Berenge Çayına bakan güney duvarında kayma olduğu için üstteki kubbe ile birlikte ikiye ayrılmıştır. Osmanlı dönemi hamamlarından olduğu anlaşılmaktadır.⁵³³

Çarşı Hamamı: İsaoğlu Mahallesi'ndedir. 1806'da inşa edildi. Sıcak oda ve soyunma odası kubbelidir. Aralarındaki serin oda tonozludur (1982).⁵³⁴ Mirliya Ahmet Bey Cami'nin 20 m. kadar batısında yer almaktadır. Çarşı merkezinde olmasından dolayı "Çarşı Hamamı" ismiyle de bilinir. Ayrıca Şakir Bey Fadıllıoğlu hamamı olarak da anılmaktadır. Yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanan; dikdörtgen bir planla inşa edilmiştir. Hamamın soğukluk ve sıcaklık bölümleri kubbeye, diğer bölümleri beşik tonozla örtülüdür. Yapıda kesme ve moloz taşlar kullanılmıştır.

Hamama, 80x170 cm. ölçülerinde, yuvarlak kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kapı kemerinin üzerinde, H. 1229 (1813-1814) tarihli, bir kitabe bulunmaktadır. Giriş kapısından soğukluk bölümüne girilir. Burası 7x7 m. ölçüleriyle kare planlı olup, üzeri kubbe ile örtülüdür. Kubbe, dışardan yüksek sekizgen bir kasnakla çevrilidir ve aydınlatma beş adet öküzgözü pencereyle (delikle) sağlanmaktadır. Giriş kapısı üzerinde ve girişin doğu-batı kısımlarında pencere yerleri bulunmaktadır. Soğukluk bölümü duvarlarında 11 adet, küçük ve farklı ebatta, hücre bulunmaktadır. Güney duvarı, iş yerlerine bitişik olup, üzerinde iki tane pencere vardır.

Dış girişle aynı seviyede bulunan 75x190 cm'lik sivri kemerli dar bir kapıyla ılıklik bölümüne geçilir. Burası 7x3 m. ölçüsünde dar ve uzun; dikdörtgen planlı bir alandır. Bu yerin kuzeyinde iki kısımlı tuvalet hücresiyle dinlenme sedirleri mevcuttur. Mekânı güney duvarındaki küçük bir pencere ve beşik tonozdaki iki öküzgözü aydınlatılır.

⁵³² Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 215

⁵³³ Bkz. Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 200

⁵³⁴ Sinclair, 1989, s. 63

Hamamın en gösterişli yeri sıcaklık bölümüdür. Bu bölüme, 80x190 cm. ebatlarında, sivri kemerli bir kapıdan girilir. 7 m²lik alan, soğukluk bölümüyle aynıdır. Ortadaki sekizgen göbek taşı yerdedir. Batı köşelerinde iki halvet hücre, güneyinde bir kurna gözükmektedir. Diğer kısımlarda, sekiler üzerinde, sekiz aded kurna yeri gözüke de orta yerde bir tane kurna kalmıştır. Bu alanın üzerindeki kubbede otuz beş öküzgözü aydınlatma vardır. Sıcaklık bölümünün altı boş olup, cehennemlik (ateşin olduğu külhan kısmı) bölümü ile bağlantılıdır. Hazne kısmına sıcaklıktan bir üst pencere açılmıştır. Su depolanan hazne bölümü, beşik tonozla örtülü, dar bir mekândan ibarettir. Altında külhan bulunur.⁵³⁵

Seydi Pınarı (Bekarlar Hamamı): Eski şehrin Osmanpaşa Mahallesi'nde, Göz suyunun kuzeybatısındaki tepelik yamaçta, bulunmaktadır. Çeşmenin ön cepesi kemer biçimlidir. Ancak batı yönündeki duvar örgüsünün tamamıyla kemer üzerindeki taş örgünün bir bölümü zamanla yok olmuştur.

Çeşmenin ön taraftan genişliği 345 cm. olup, yüksekliği 260 cm'dir. Ön cephedeki su oluğunun üzerinde, 50x44 cm. ebatlarında, kırık vaziyetteki Osmanlıca kitabe bulunur. Oluğun batı tarafındaki geçiş yerinden hamam bölümüne girilir. Hamama giriş yeri, 150x50 cm. ölçülerindedir. Yıkınma bölümü, öndeki çeşme kısmının arkasındadır. Mekânın içinde bir su kurnası ve kuzeybatı duvarında bir niş bulunur.⁵³⁶

Çeşmenin suyu ikiye bölünerek bir miktarı hamam kısmına bağlanmıştır. Tek kişilik bir hamam niteliğindeki yapının yörede başka bir örneğine rastlanmamaktadır. Eserin kitabesi, birden çok parçaya ayrılmış olup, bazı parçalarına ulaşılamamıştır. Bulunan parçalardan pınarın, H. 1117 (1705-1706) yılında yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵³⁷

Hacı Şerif Ağa Hamamı (H. 1290-1300 ?): Çarşı mahallesinde yer almaktadır. Yapı soyunmalık, ılıklık ve su deposu bölümlerinden oluşmakta olup, 275 m² bir alan üzerinde inşa edilmiştir. Yapının büyük bölümü yıkılmış, fakat harabesi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Hamam, Hacı Şerif Ağa'nın ismini taşıyan camii ve çeşmeye (H.1290?) fazla uzak değildir.⁵³⁸

⁵³⁵ Bu bilgiler, hamamın restore edilmesinden önceki döneme aittir. Bkz. Cumali Levent, İnceleme Araştırma, Basılmamış Çalışma, Malatya 2010

⁵³⁶ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 216

⁵³⁷ Levent, 2010.

⁵³⁸ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 205.

2.7.4. Hanlar

Millet Han: Arapgir merkezde, Köseoğlu Mahallesinde ve tam olarak Mirlive Ahmet Bey Camiinin güneybatısındadır. H.1305 (1887-1888)'te vakıf olarak inşa edilmiştir. Yapının kenar ölçüleri 27x20 ve 26 m. olup, girintili çıkıntılı bir tarza sahiptir. Han, kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta ve 627 m² bir alan üzerinde bulunmaktadır.

Kuzey duvarındaki giriş kapısı, iki dış kapısından en büyük olanıdır. Beşik kemerli, 290x230 cm. boyutlarında, ahşap ve kanatlı kapının kemer kenarlarında düz ve işlemsiz üç sıra şerit yer alır. Hanın diğer kapısı batı duvarının kuzey kısmında bulunur ve 250x200 cm. ölçülerindedir. Beşik kemerin alınlığında bir sicim motifi vardır.

Mekânın orta kısmı avludur. Avlu içi dikdörtgen planlı olup, küçük bir havuz bulunmaktadır. On dört adet ahşap dikme ile üst kata balkon oluşturulmuştur. Aynı sayıdaki dikmelerle, ahşap tavan ve ahşap düz kenarlarla, çatıya varılmaktadır. Restore edilmeden önce ahşap olan çatı yenilemeden sonra daha sağlam ve kullanışlı malzemeyle örtülmüş, avlu kısmının üzeri de açılır kapanır tarzda yeniden tasarlanmıştır. Hanın aydınlatması 12 adet 110x60, 10 adet 50x40 ve 1 adet 160x80 cm boyutlarındaki, yuvarlak kemerler içerisinde bulunan, dikdörtgen pencerelerle sağlanmaktadır.

Han, restore edilmeden önce, toplam 27 adet iş yerine sahipti. Bir iş hanı hüviyetiyle 2000'li yıllara değin ulaşmış ve farklı amaçlar için kullanılmıştır: İş yeri, Kaymakamlık makamlığının ve diğer resmi müesseselerin kullandığı bir mekân gibi.

Arapgir Belediyesine ait olan han, restore edilmeden önce, bakımsız ve terk edilmiş bir haldeydi. Kültür ve Turizm Bakanlığınca restoresi yapılarak 2011'de yeniden hizmete hazır hale getirildi. Ancak ihtiyaçtan dolayı kullanım amacında bir takım değişiklikler yapılmıştır. Alt kattaki değişik ölçülere sahip odalar, farklı amaçlar için kullanılmaktadır; yöresel yemeklerin veya kahvaltılarının hazırlandığı, yerli ve yabancı insanların dinlendiği (çay vb. bir şeyler içtiği veya karnını doyurduğu) nezih bir ortam haline getirilmiştir. Balkon görünümlü üst kattaki 13 oda ise, konaklamaya ayrılmıştır.⁵³⁹

2.7.5. Köprüler

Pacalı Köprüsü: Pacalı Köyünün 800 m güneyinde ve Söğütlüçay'ın üzerinde bulunan köprü, doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Köprü araç ve yaya geçişine şimdiki

⁵³⁹ Levent, 2010.

haliyle imkan vermektedir. Yapı, konumu itibariyle Arguvan (Kömürcü) Caddesi'ni, Keban Madeni'ne bağlayan güzergâhtır.

Köprü'nün Keban istikametine yakınlığı sebebiyle, etraftaki meşe ağaçlarının maden ocaklarına nakledildiği yolun çay üzerindeki bağlantısını sağladığı düşünülmektedir. Köprü'nün Arguvan ve Arapgir kısımlarında, halen kilometrelerce uzunluktaki eski yol izleri belirgin şekilde gözlemlenmektedir. Köprü'nün kitabesi yoktur, ancak bir kadın tarafından yaptırıldığı rivayet edilir.

Köprü, muhtemelen Keban Madeni için nakledilecek odunların taşınması amacıyla yaptırılmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinden Arapgir havalisinin 18. yüzyılda Keban Madeni'ne kaynak sağladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca köprü civarındaki eski yolun Sultan Murad Caddesi olarak isimlendirildiği bilinmektedir.

Pacalı köprüsünün uzunluğu 30 m, kemer yüksekliği 5 m, kemer açıklığı 12 m. ve eni 4.50 m. ölçülerindedir. Kemerin batı ayağı ana kayaya bağlanmışsa da doğu ayağı zemindeki sal taşlar üzerinde bulunmaktadır. Beşik kemerli köprü'nün kemer kısmı düzgün beyaz kesme taş ile duvar kısmı kesme ve moloz taş karışımı malzemeyle yapılmıştır. Köprüde tamirat izi görülmemekle beraber, kemer sırtındaki taşlarda dökülmeler meydana gelmiştir. Köprü yapımında kullanılan taşların yakındaki kayalık alanlardan karşılandığı, geriye kalan izlerden belli olmaktadır.⁵⁴⁰

Cafer Paşa Köprüsü: Arapgir'in Eski Şehir mevkisinin Osmanpaşa mahallesinde ve Göz suyunun üzerinde bulunmaktadır. Köprü'nün Cafer Paşa camisine uzaklığı 30 m. civarındadır; caminin kuzeydoğusunda yer alır. Eserin, 19. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı tahmin edilmektedir.⁵⁴¹

Şehir Anacı Köprüsü (Şehir Karşısı Köprüsü): Osmanpaşa mahallesinin sınırları içerisinde bulunan köprü, Cafer Paşa Mescidi'nin 300 m. doğusuna düşmektedir. Göz deresinin 5 m. batı tarafında yıkık ve kullanılmayan bir köprüdür. Yapı altı metre kemer açıklığına, zeminle beraber 160 cm. kemer yüksekliğine sahip olup, diğer kısmı toprak altında kalmıştır. Üç metrelik eni olan eser, sel neticesinde, mevcut yerinden sürüklenerek a derenin akmadığı tarafa kaymıştır.

⁵⁴⁰ Cumali Levent, İnceleme Araştırma, Basılmamış Çalışma, Malatya 2010

⁵⁴¹ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 194

Tek gözlü, beşik kemerli ve kesme taştan yapılan köprünün bir kısmı toprağa gömülmüştür. Kitabesi yoktur. Göz deresi, şimdi kullanılmayan köprünün 5 m. doğusunda kalmıştır. Köprünün 8 metre doğusunda, köprüyle bağlantılı olduğu düşünülen, moloz taşlı ve horasan harçlı malzemeyle inşa edilmiş bir yapıya rastlanmaktadır. Köprü'nün kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak 19 yy. Osmanlı yapılarından olabileceği düşünülmektedir.⁵⁴²

Kaldırımın Deresi (Amberge) Köprüsü: Kayakesen mahallesinin 500 metre batısında bulunmaktadır. Kaldırımın Deresi üzerinde inşa edilmiştir. Kemer ayağı ana kayaya oturtulan eser beşik kemerlidir. Köprünün kemer yüksekliği 9 metre, kemer açıklığı 6 metre ve eni 5 metredir. Eserin kemer kısmı kesme taştan, duvar kısmı moloz taştan yapılmıştır. Kemer üzerinde, bir sıra kesme taş dizilerek, dışa doğru bir çıkıntı oluşturulmuştur. Kayakesen mahallesiyle İlçenin bağlantısını sağlayan eski yolun üzerindedir. Köprünün kitabesi yoktur. Ancak 19 yy'da yapılan eserlerden biri olduğu sanılmaktadır.⁵⁴³

Küçük Köprü (H. 1275/1859): Eski şehrin Osaman Paşa mahallesinde yer alan köprü, Osman Paşa ve Cafer Paşa camilerinin yaya yolunun ortasından geçen Küçük Dere üzerinde yer almaktadır. Beş satırlık Arapça yazılmış kitabesi mevcuttur.⁵⁴⁴

Derbeder Köprüsü (18. yy. ikinci yarısı): Hocaali mahallesinde, Derbeder ve Hocaali Arasında yer almaktadır. Hafif sivri kemeri kesme taşla yapılmış, çevresi ise moloz taşlarla örülmüştür. Yaya ve hayvan geçiş yolu üzerindedir.⁵⁴⁵

Küçük Çarşı Köprüsü: İlçe Merkezindeki köprü, Berenge Deresi üzerinde ve Berenge mahallesi hudutlarında bulunmakta olup, Almasik hamamının on metre batısındadır. Merkeze uzaklığı 500 metre civarındadır. Küçük Çarşı ismi, Arapgir çarşısının 60 yıl öncesine kadar bu tarafta olmasından ileri gelmektedir. Köprüye de bu isim verilmiştir. Köprü ve hamam zamana karşı direnememiştir; hamam yıkılmaya yüz tutmuş fakat köprü gördüğü tamirat ve destekleyici unsurlarla ayakta kalmıştır.

⁵⁴² Levent, 2010

⁵⁴³ Levent, 2010

⁵⁴⁴ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 209

⁵⁴⁵ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 199

Köprü tek gözlü ve sivri kemerlidir. Kemer ve kemer sırtı kesme taştan, diğer kısımları moloz taştan yapılmıştır. Eser, hâlihazırda kullanılmakta olup, 19 yy. Osmanlı yapılarından olduğu düşünülmektedir. Yakınındaki hamam da 19 yy. eseridir.⁵⁴⁶

Asiye'nin Köprüsü: Arapgir'in Yukarı Ulupınar mahallesi sınırlarında yer almaktadır. Merkeze uzaklığı altı kilometredir. Berenge deresinin üzerinde inşa edilmiştir. Şimdi çalılık ve ağaçların arasında kalmış olup, fazla kullanılmamaktadır. Ancak nüfusun kalabalık olduğu bir dönemde yapıldığı düşünülmektedir.

Köprü'nün kemer açıklığı 6 m, kemer yüksekliği 5 m ve eni 2,20 metredir. Beşik kemerli yapının kemer kısmı kesme taştan, diğer bölümleri moloz taşandır. Köprü'nün kemer ayaklarında ve bazı bölümlerinde beton malzemeli tamirat izleri bulunmaktadır.

Köprü, Yukarı Ulupınar'ı Zorhap'a bağlayan yaya yolu ile alakalı olmalıdır. Köprü'nün kitabesi yoktur. 19 yy. Osmanlı eseri olduğu düşünülmektedir. Köprü'nün adı, yapının bulunduğu muhitte arazisi olan Asiye isimindeki şahıstan kaynaklanmakta olup, mahalli söyleyişe aittir.⁵⁴⁷

Tarhanik Köprüsü: Malatya'nın Erzincan sınırında bulunan yapı, Arapgir- Kemaliye beldelerini birbirine bağlayan köprülerden biridir. Köprü, Arapgir'in 12 km. uzağında, Erzincan'ın Kemaliye ilçesine bağlı Efeler Köyü'nün 700 metre güneyinde ve Arapgir-Kemaliye karayolunun 100 metre batısında yer alır. İki gözlü ve beşik kemerli yapının kemerleri kesme taştan, diğer kısımları moloz ve kesme taş karışımındandır.

Pek fazla kullanılmayan eserin sadece bir gözünden Çit (Miran) Çayı akmaktadır. Suyun aktığı gözün kemer yüksekliği 4 m, kemer açıklığı 8 m ve eni 4 m'dir. Diğer gözünün büyük bir kısmı toprakla dolmuş olup, kemer kilit taşı ile toprak arasındaki mesafe 126 cm'dir. Çayın geçtiği kemerin üstüne yakın alanları yıkılmıştır.

Eserin kitabe alanı, kırılmış ve okunamayacak durumdadır. Buna rağmen köprü'nün Kemaliye ve civarını Arapgir merkezine bağlayan yol üzerinde bulunması zımında Osmanlı'nın Arapgir'deki erken dönem eserleri arasında gösterilebilir. 1890 yılında tamir olunması hususunda kayıt bulunmaktadır. Köprü beton malzemeyle tamirat görmüş ve üzerinden metal su borusu geçmektedir. Yaya gidiş gelişine elverişlidir.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Cumali Levent, İnceleme Araştırma, Basılmamış Çalışma, Malatya 2010

⁵⁴⁷ Levent, 2010

⁵⁴⁸ Levent, 2010

Köprü, 2014-2015 yılları arasında Karayolları 8. Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiş olup, yenileme kitabesinde köprünün 13. yüzyılda yapıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca genişliğinin 4 m, uzunluğunun ise 42 m. olduğu vurgulanmıştır.

Yusuf Kamil Paşa Köprüsü: Arapgir'in Osmanpaşa mahallesinde, Cafer Paşa camisinin 100 metre batısında, Cemal'in deresi denilen küçük bir derenin üzerindeki tek gözlü bir köprüdür. Eser 4 m. kemer açıklığına, 2,50 m. kemer yüksekliğine ve 3,30 m. kemer enine sahip olup, beşik kemerlidir. Kemer dışı kesme taştan, diğer kısımları kırma ve moloz taştan yapılmıştır.

Eser, şu anda pek fazla kullanılmayan, çalılık bir alan içerisindedir. Ancak yaya gidiş gelişine müsaittir. Köprünün uzantısı doğu-batı istikametindedir. Kitabesi halen mevcuttur. Kitabeye göre, köprüyü H. 1275 (1858-1859) yılında, Meclis-i Vâlâ yı Ahkâm-ı Adliye Reisi Yusuf Kamil Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yusuf Kamil Paşa (1808-1876), Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın eniştesidir. Ayrıca Osmanlı sadrazamları arasında Fransızcadan ilk roman tercümesini yapan değerli bir devlet adamıdır.⁵⁴⁹

Gümüştöre-Hacılar Köprüsü (20. yy. ?): Kayakesen mahallesinin Darlık mevkinde bulunmaktadır. Köprünün kemer biçiminde tek bir gözü vardır. Yapının dere yatağındaki kısmı kesme taştan, diğer kısımları moloz taştan yapılmıştır.⁵⁵⁰

Mavillik-Vavillik Köprüsü (20 yy. ?): Yaylacık mahallesinde yer alan köprü, "Mavillik deresi" olarak adlandırılan akarsun üzerinde bulunmaktadır. Arapgir-Kemaliye kara yolu üzerinde ve Arapgir'e 10 km. uzaklıktadır. Kesme taştan yapılan kemerli köprü tek gözlüdür. Kemer kenarları moloz taşla örülmüştür. Köprünün üzeri beton ve asfalt malzemeye örtülmüştür.⁵⁵¹

Kırgöz Köprüsü/Kesik Köprü (20. yy. ?): Kayakesen mahallesinin Darlık muhitinde rastlanılan köprü, Arapgir-Malatya yolunun 6. km'sinde bulunmaktadır. Yapının kemer kısmı kesme taştan olup, iç kasnak kısmı onararak perde betonla kaplanmıştır.⁵⁵²

⁵⁴⁹ Levent, 2010

⁵⁵⁰ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 203

⁵⁵¹ Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 210

⁵⁵² Malatya Kültür Envanteri, 2012, s. 207

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BATILI SEYYAHLARIN GÖZÜ İLE XIX. YÜYILDA ARAPGİR VE ÇEVRESİ

3.1. Frederick Burnaby'nin Seyahatine Göre Arapgir

Sivas'ın Divriği İlçesi'nden Arapgir'e doğru yola çıkan Frederick Burnaby, seyahati sırasında çok çetin bir yoldan Arapgir'e ulaşmıştır. Onlar, yollarını kuzey-güney doğrultusunda kesen bir sıra tepenin arasından geçtiler. Her bir tepenin kuzey yamacı kalın bir kar örtüsüyle kaplıydı. Ancak dağların güney yamaçlarındaki bazı volkanik kayaların üstü açık olup, güneşin altında göz kamaştırıyordu. Burada güneş ışınları oldukça güçlüydü. Kar olmadığı gibi, hava insanı boğacak kadar sıcaktı. Birkaç yüz metre ileride kış tüm şiddetiyle onları tekrar karşıladı; atlar, önlerinde bir yol açabilmek için oldukça zorlanmıştı. Yol gittikçe arızalı bir hal almıştı; yolun üstü keskin çakıllarla örtülüydü. Atlar bu çakılları fark edemediği için sürekli dizlerinin üzerine düşüyordu. Yolculukları boyunca değil bir köy, tek bir ev bile karşılarına çıkmadı; ara sıra karşılarına çıkan saksakağan kuşları tek canlıydı.⁵⁵³

Bu yolculukta Muhammet adında bir de Türk vardı; muhtemelen yolu çok iyi bilen biriydi ve onlara rehberlik ediyordu. Burnaby onunla ilgili ve gördüğü Türkler hakkında şunları söylemekten kendini alamamıştır: “Muhammet, çektiğimiz çileyi umursamaz görünüyordu. Bu Türkler gibisini hiç görmedim. Neler çekerse çeksinler, hiç homurdanmıyorlar. Örneğin; Sivas'ta gördüğümüz askerlerden bazıları yirmi beş aydır bir tek günlük bile ücret alamamışlardı. Öyleyken hayatlarından hoşnut, hatta mutlu görünüyorlardı. Tayınlarına gelince bu adamların fırsatını bulunca patlayasıya yedikleri bir gerçek, ama aç susuz kaldıkları zaman çitleri bile çıkmıyor. İki yıl boyunca iki kuruş maaş alamadıkları halde ve bazen midelerindeki biraz tütün dumanıyla sabahtan akşama

⁵⁵³ Frederick Burnaby (çev. Meral Gaspıralı), *At Sirtına Anadolu*, İstanbul, 2007, s. 155 vd; Burnaby'nin verdiği bilgilerden bugünkü Arapgir- Divriği yol güzergâhını kullandığı açıktır. Arapgir- Divriği yolu önce Arapgir ilçe merkezinin batısına, sonra Aşağıulupınar mahallesinin içinden geçerek güneye yönelir. Yukarı Ulupınar ve Gözeli mahallelerinin güneyine paralel olarak kuzeybatı istikametinde devam eder. Gözeli'yi geçtikten sonra kuzeye sapar, Çiğnir'in kuzeyinde kıvrıla kıvrıla ilerler. Sağılışağı'nın güneyinden geçerek kuzeyde Malatya (Arapgir) il sınırlarından çıkar ve Sivas il sınırına girer.

kadar yürümek zorunda kalsalardı; Aldershot'taki askerlerimiz ne derlerdi, çok merak ediyorum!”⁵⁵⁴

Yolculuk gittikçe daha da zorlaşıyordu. Bu yüzden attan indiler ve atların yularlarından çekerek yola devam ettiler. Saatlerce yol aldıkları halde Arapgir görünmüyordu. Kâh bellerine kadar kar ve çamur içindeydiler kâh gizli bir taşla çarpıp atların ayaklarının arasına düşüyorlardı. Sonunda kente yakın bir yere geldiler. Kayalar burada kırmızı renkteydi; yanları da abanoz siyahlığında çakıllarla kaplıydı. Atlarına tekrar bindiler ve kente inen, bir yanı uçurum olan yolu takip ettikten sonra, kendilerini bir gece için misafir eden ipek tüccarı bir Ermeni'nin evinde mola verdiler. Ermeni sadece birkaç yıl önce bu işe atılmıştı. Yöre, ipekböceği yetiştirmeye elverişli olduğundan kısa sürede büyük bir servet yapmıştı. Şimdi eyaletin en zengin adamlarından biriydi. Dokuttuğu kumaşları yalnız Arapgir yöresinde satmakla kalmayıp, bunları kervanlarla Türkiye'nin en uç bölgelerine kadar gönderiyordu. Kentteki Müslümanlardan çok saygı görüyordu ve kaymakamla da iyi dosttu; Kaymakam, Burnaby'nin gelişini haber alır almaz gelmiş ve ev sahibine hal hatır sorduktan sonra, yemeğe kalacağını söylemiştir.⁵⁵⁵

Burnaby'e ayrılan odanın duvarları, Avrupa'nın bütün hükümdarlarının resimleriyle süslüydü. Odanın bir köşesindeki rafta, ev sahibinin hiçbirini okuyamadığı Fransızca kitaplar vardı. Kitapları okuyamadığı için üzüntüsünü belirten Ermeni, oğlunu Fransızca öğrenmesi için İstanbul'a yollayacağını ve oradan dönünce de o kitapların içindeki bilgileri kendisine okuyacağını söylemiştir. Kitapları Erzurum'da oturduğu zaman satın almıştı. Kitapları satan adam, bunların bilgi ve sağduyuyla dolu olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁶

Ermeni'nin Rus bir uşağı vardı. Bu adam Kırım Savaşı sırasında esir düşmüştü; savaş sona erince ülkesine dönmemiş ve kendi rızası ile Türkiye'de kalmıştı. Burnaby oldukça şaşırılmış olup, onu Kalmuk tipli ve elli yaşlarında bir adam olarak tarif etmektedir. Burnaby, adama ülkesine neden dönmediğini sormuş, o da askerken üstleri tarafından gece gündüz dövüldüğünü söylemiştir. Burnaby'nin “Türkiye daha mı iyi?” sorusuna Rus'un verdiği cevap manidardır: “Evet, Ekselans! Burada kimse dövülüyor.

⁵⁵⁴ Burnaby, 2007, s. 156.

⁵⁵⁵ Burnaby, 2007, s. 156

⁵⁵⁶ Burnaby, 2007, s. 156 vd.

Bir adamın eğer karnı açsa, hiçbir Türk bir lokma yemeği ondan esirgemez; tabii kendi yemeği varsa.”⁵⁵⁷

Yemek yeme adabına da değinen Burnaby ev sahibinin, Erzurum’a yaptığı seyahatlerde sık sık Avrupalılarla karşılaşmasına dayanarak, uygar bir şekilde yemek yemeyi öğrendiğini ileri sürmektedir. Ev sahibi çatal ve bıçaklarını iftiharla göstermiş olup, bunlar Erzurum’a Kafkasya’dan getirilmişti; gümüş, kurşun ve altının alaşımından yapılmıştı. Üç metal, Çerkezler tarafından harmanlanmış ve sofraya eşyası olarak biçimlendirilmişti. Burnaby, o zamanki Arapgir Kaymakamı’nın yemek yeme adabını da şu şekilde eleştirmiştir: “ Kaymakama da çatal bıçak getirilmişti, ama o, çatal bıçağın ne işe yaradığını anlamamış olmalı ki, yemeğini tabağının içinden yiyordu.” Burnaby, Kaymakama “Hangisini yeğliyorsunuz? Çatal bıçakla mı yoksa parmaklarınızla mı yemeyi?” diye sormuş, Kaymakam da “Parmaklarımla yemeyi- Öylesi çok daha temiz. Sofraya oturmadan önce ellerimi yıkarım, ama çatalımı kendim temizlemiyorum. Bu hizmetkârların görevi, onların ise tembel olmaları mümkün. Hem bu çatal bana gelene kadar kim bilir ne kadar kirli ağza girip çıkmıştır.” cevabını vermiştir.⁵⁵⁸

Akşamın daha ileri bir saatinde kaymakam odasına çekildikten sonra, ev sahibinin annesi ve hanımı da gelerek onlarla sohbet etmişlerdir. Ermeni, “Ben Anadolu’daki öteki Ermeniler gibi değilim; hanım akrabalarımı bundan böyle kapatmamaya karar verdim” demiş ve onların sadece sokakta yüzlerini örttüklerini söylemiştir. İçeri giren hanımlar, sarı renkte bol maşlahlar giymişlerdi. Ev sahibi ve Burnaby’ye reverans⁵⁵⁹ yaptıktan sonra, odanın uzak ucundaki bir divana oturmuşlardı; bacaklarını altlarına alarak evin erkeğiyle aynı konuma geçmişlerdi.⁵⁶⁰

Burnaby, Ermeni bir ailenin şahsında, dönemin Arapgir’i hakkında ve sosyal yaşama dair birçok bilgi ve ipuçları vermektedir. Arapgir’e giden yollar oldukça bozuktu. Özellikle seyahat etmek hanımlar için oldukça tatsızdı. Daima at üstünde ya da bir katırın sırtına bağlı bir kabin içinde yolculuk etmek hiç rahat değildi. Ayrıca Avrupa’dakinin aksine bir kadının görevi evde oturup çocuklarına bakmaktı. İngiltere’dekinin tersine kocalar karılarını kıskanıyordu; aynı şekilde kadınlar da kocalarını. Ancak Ermeni, “ Biz

⁵⁵⁷ Burnaby, 2007, s. 158 vd.

⁵⁵⁸ Burnaby, 2007, s. 159.

⁵⁵⁹ Selam veya teşekkür için eğilerek ya da dizleri kırarak yapılan hareket.

⁵⁶⁰ Burnaby, 2007, s. 159.

bütün âdetlerimizi uygulayana dek çok uzun zaman geçecektir.” sözleriyle bir Avrupalı gibi yaşamaya özlem duymakta olup, kendi ülkesindeki yaşayış tarzından memnun olmayışını dile getirmektedir. Yine “bir baloda bulunmayı çok isterdim” sözleri, Avrupa’da yapılan baloların Türkiye’de yapılmadığının göstergesidir. Balolar, erkeklerle kadınların buluşup birlikte dans ettikleri Avrupa tarzı eğlencelerdi.⁵⁶¹

Frederick Burnaby, sabah olunca kışlayı görmeye gitti. Ona göre “Arapgir öylesine dağınık bir biçimde bina edilmişti ki, sadece 3000 evi bulunmasına rağmen, dokuz km. boyunca uzanmaktaydı. Evler, derin bir koyağın iki yanında yapılmıştı. Çok yokuş olan sokaklar, bazı yerlerde binaların yassı damlarının üstünden geçer. Bu evlerin birçoğu taştan inşa edilmiştir ve kentte bir temizlik havası hâkimdir. Çeşit çeşit meyve ağaçlarının bulunduğu bahçeler, evleri çevreler. Sıra sıra dut ağaçları her yöne uzanır.”⁵⁶²

Burnaby birkaç dakikalığına hapisaneye uğramıştır. İçeride yalnızca yedi mahkûm vardı. Bunların altısı Türk, biri Ermeni idi. Ermeni piyasaya sahte para sürmekten içerdeydi. Müslüman mahkûmların suçu ise hırsızlık ve borçtu. O, Arapgir nüfusunun yarı yarıya Türk ve Ermenilerden oluştuğunu söylemektedir. Ayrıca hapisanede sadece bir tek Ermeni’nin bulunmasını, Ermeniler için kıvanç duyulacak bir durum olarak gösterir. Esasen pek az cürüm olduğunu söyler; Arapgir hapisanesinde bazen haftalarca tek bir tutuklu dahi bulunmuyordu.⁵⁶³

Burnaby Arapgir kışlasına gitmiştir. “Kışla birlikler için oldukça temiz, uzun yatakhaneleri bulunan, kare biçiminde bir binaydı.” Onun ziyareti sırasında orada bulunan 500 redif askeri, kısa bir zaman sonra Erzurum’a hareket edecekti. Binada, bunun üç katı askere yer vardı ve yakında buraya başka bir taburun gelmesi bekleniyordu. Askerlere henüz üniformaları verilmemişti; Erzurum’da verilecekti. Çoğunun üstünde lime lime olmuş paçavralar vardı ve sadece süngülü tüfeklerle silahlanmışlardı. O, yakında onlara Martini-Peabody marka silahların verileceğini öğrenmişti. Bir müfreze, koridorların birinde, bu tüfekte eğitim görüyordu. Ancak tabur dışarıda hiç nişan talimi yapmamışlardı. Subay, “bütün kurşunlarımızı düşmana saklıyoruz.” demiştir. Her Türk’ün ateşli bir silahı vardı, ama bu silahlar daha çok eski çakmaklı tüfeklerdi.⁵⁶⁴

⁵⁶¹ Burnaby, 2007, s. 159 vd.

⁵⁶² Burnaby, 2007, s. 160.

⁵⁶³ Burnaby, 2007, s. 160.

⁵⁶⁴ Burnaby, 2007, s. 160 vd.

Kışlaya, onunla birlikte kendisini misafir eden Ermeni de gelmişti. Subayın Burnaby ile yaptığı konuşmaya şahit olan Ermeni demiştir ki “Bu kaderci doktrinin etkisi ve Türk’ün özelliği olan vurdumduymazlığın en az yarısının nedeni. Düşünün bir kere, ancak Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahatinden sonra ülkede yol yapmaya başladılar.” Burnaby ise Ermeni’nin bu sözlerini eleştirerek şunları söylemiştir: “Ama siz Ermeniler de bu bakımdan onlar kadar kusurlusunuz, şu kentinize baksanıza. Yolunuz yok, sokaklarınız taş döşeli değil, üstelik delik deşik durumdalar! Arapgir halkının yarısı Ermeni, Öyleyse siz Hıristiyanlar niçin Türkler için bir örnek oluşturup, Divriği’ye bir yol açmakla işe başlamıyorsunuz?” Ermeni, “Biz de Türkler kadar uyuşuğuz, diye itiraf etmiştir. “Sizin az önceki gözleminiz bize en az elli kez tekrarlandı. Ama aramızda, girişimi başlatmak için yeterli enerjisi olan yok.” Burnaby, Ermeni’ye “Niçin siz bu işe başlamıyorsunuz?” diye sormuştur. Ermeni “Benim halledilmesi gereken kendi işlerim var,” demiş ve “Biz, halkın iyiliği için çalışmayız. İngilizler gibi değiliz. Her birimiz, önce kendi kesesini düşünür; hemşerilerine yararlı olma kaygısı sonra gelir. Siz İngilizler buraya gelseniz, memleket için ne kadar iyi olurdu! Bizim bütün istediğimiz, enerjinizin küçük bir bölümü. Bununla birlikte, biraz sermayemiz olsa, kısa zamanda dünyanın en zengin ülkelerinden biri olurduk,” temennisinde bulunmuştur.⁵⁶⁵

3.2. Charles Texier’in Seyahatine Göre Arapgir ve Egin

Texier, Malatya vilayetinin kuzey sınırını belirlenin oldukça zor olduğunu ve bu taraftan doğal sınırı bulmak için Arapgir’den gelen Gozduk suyuna kadar gitmek gerektiğini söylemektedir. Bu sebeple Arapgir şehrinde gelmiş ve belde için şu ifadeleri kullanmıştır. “O yörenin en önemli yerleşim yerlerinden biri olan bu Arapkir kasabası da Malatya gibi, geniş bir vadinin sulak bahçeleri ortasına yapılmış evlerden oluşur. Halkı, sayı olarak birbirine hemen hemen eşit olan Türk ve Ermeni’den meydana gelir. Hristiyanlar kervancılıkla geçinirler ve çoğunlukla İstanbul’a giderler; Onların diğer bir kısmı da boyacılık ve pamuk kumaş üretimiyle uğraşır.”⁵⁶⁶

Arapgir arazisi genellikle mermer türünden taşlık olup, ortasında ve deniz seviyesinden bin sekiz yüz metreden daha yüksek bir yerde, yanardağ izlerine

⁵⁶⁵ Burnaby, 2007, s.161 vd.

⁵⁶⁶ Charles Texier, (Çev. Ali Suat- Latin Harflerine Aktaran: Kâzım Yaşar Koprıman-Sadeleştiren Musa Yıldız), **Küçük Asya- Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, C. III, Ankara 2002, s. 146

rastlanmaktadır. Burada pek eski olmayan lavların izlerine rastlanılmıştır. “Bu arazi, son derece verimli ve sulaktır.” Antonin’in mesafe çizelgesine göre eski Dascusa şehrinin yerine denk düşmektedir. Ancak “bu mesafe çizelgesinde anılan Sebasta (Sivas) şehri dışındaki ara yerlerin, hemen hemen hepsi tanınmayan yerlerdir. Arapgir’de tarihi eser aramak boşuna olur; bu yerin sabit nüfusu on beş yıldan fazladır yerleşik olmadığı için bir cami bile yoktur; ayrıca Kapadokya’da kayalara oyulmuş başka eski eser de yoktur.”⁵⁶⁷

“Adını küçük bir köyden alan Gozduk suyu, çok dar ve iki yanı hemen hemen dik olan bir vadiden akar. Fırat nehrine karışmadan önce, Miram çayı adındaki bir dereyi alır. Fırat, burada güneye doğru geniş bir yay çizerek Tokma suyuna varıncaya kadar başka bir su almaz.”⁵⁶⁸

“Arapgir’den Eğin’e giden yol, dağlık ve ormanlık alanlardan geçer; Fırat’a dökülür.” Gozduk suyu geçildikten biraz sonra, Miram çayının geçtiği Çipik (Şepik) köyü’ne ulaşılır. “Bir saat ötede çorak, dağlık ve çıplak Fırat vadisi, kuzeydoğuya doğru uzanır. Yol, çok taşlı ve engebeli ise de küçük Eğin şehrinin civarı, ıssız değildir. Dağlar yeşil, bahçeler sulak, halk çalışkan ve zekidir.” Eğin’in yeri, Fırat yatağına hâkim bir platodadır. Uzaklarda Anti-toros silsilesine ait Munzur Dağı’nın tepeleri görülmektedir. Manzara çok güzeldir; şemsiye şekilli çamlar ve Halep çamları gölgelikler oluşturmaktadır. “Eğin adı, Ermeniceden alınmadır ve Ağn kelimesinden gelir; kaynak anlamındadır. Eğin, Sivas paşalığına bağlıdır. Arapgir ve Sivas’tan eşit olarak yüz altmış beş kilometre mesafededir. XI. yüzyılda kurulmuştur. Halkın 2000 hanesi Müslüman ve 700 hanesi Ermeni’dir. Eğin’in sanayisi Ermenilerin elindedir. Hamamda kullanılmak için mavi renkte pamuk bez dokurlar. Bu havlu ya da peşkirleri, kadınlar örtü olarak da kullanırlar.”⁵⁶⁹

Arapgir’den Eğin’e ulaşan yol, Pina adındaki büyük köye kadar, Fırat vadisini takip eder; Pina’ya varmadan önce, Divriği’den gelen Çalta çayı geçilmektedir. Eğin’den Trabzon’a giden iki yol bulunmaktadır: “Birincisi doğuya doğru Fırat ya da Karasu yatağını izleyerek Erzincan’a kadar gider; orada batıdan gelen yolla birleşir.” İkinci yol ise batıdadır. “Kuruçay’dan geçer; bu vadi, tuz içeren topraklar ile uyumlu alçı taşlı

⁵⁶⁷ Texier, 2002, s. 146 vd.

⁵⁶⁸ Texier, 2002, s. 147.

⁵⁶⁹ Texier, 2002, s. 147

oluşumlarıyla dikkat çeker. Gümüşhane’de durur. Kuruçay’dan ıssız denebilecek topraklardan geçerek yedi saatlik bir yoldan Refahiye’ye varır.”⁵⁷⁰

3.3. Helmuth Von Moltke’nin Seyahatine Göre Arapgir ve Eğin

Moltke, Arapgir’e seyahat etmeden birkaç gün önce küçük bir geziden dönmüştür. Daha sonra hiç vakit kaybetmeden kendi tabiriyle “Her iki Fırat ordusu arasındaki, henüz hiçbir haritaya şöyle veya böyle doğru sayılabilecek gibi olsun kaydedilmemiş araziye tanımak maksadıyla” yola çıkmıştır (8 Nisan 1839). Munzur dağının elli atmış saatlik mesafeden görülen en yüksek doruğunu trigonometrik doğrular için esas nokta olarak almıştır. Yola elinde pusulayla çıkmıştır. Çünkü Nisan ayı olmasına rağmen, o yıl diğer yıllara oranla daha çok kar yağmıştır. Yüksek kar yığınlarının sarp ve tehlikeli yollarda karşılına çıkardığı engellerden başka bir zorluk bulunmamaktadır. “Ne kadar uğraşılırsa uğraşılırsın 78 saatlik yolu altı günden az bir zamanda almak mümkün değildi.” Bu nedenle at ile geçilmesi mümkün olmayan tepelerden kurtulmak için Arapgir’den dolaştı.⁵⁷¹

“Arapgir derin bir boğazda, güzel yemiş ağaçlı ve oldukça önemli bir şehirdir. Fırat’ın değil, hemen hemen onun kadar önemli bir suyun, Arapgir suyunun kenarındadır.” Arapgir’i geçtikten sonra kuzeye doğru, daima Munzur dağının keskin sırtı yönünde, yoluna devam etmiştir. “Bu bölge bir yayladır ama karlar ve korkunç bir derinlikte açılmış, diplerinden ufak derelerin aktığı boğazlar bunu hatırlatmasa insan bu kadar yüksek bir dağ düzlüğünde bulunduğunun farkına varamayacak.” Nihayet iki köye rastlamışlardı. Yan yana görünmelerine rağmen bir boğaz tarafından ayrılmışlardı. “Dik kaya yamacından aşağı inmek ve öte tarafta yeniden yukarı tırmanmak için bir saatten fazla bir zaman lâzım.” Monoton manzara Fırat’a yaklaşılmaya değişiklikler göstermeye başlamıştır.⁵⁷²

“Şimdiye kadar üzerinde ilerlediğim yayladan Munzur’un yüksek, dış dış, ta Ağustos kadar karla örtülü doruğu ne kadar yüksekse, onun eteğindeki uçurum da yayladan o kadar derine iniyor. Bu boğazdan Fırat’ın kuzey kolu akıyor. İnsan birdenbire ta aşağıda, dimdik 3000-4000 ayak yükselen kaya duvarları arasına sıkışmış, çağlaya çağlaya akan nehri görüveriyor. Aşağıda vadi o kadar dar ki nehir bunu tamamıyla

⁵⁷⁰ Texier, 2002, s. 147 vd.

⁵⁷¹ Feldmareşal Helmuth Von Moltke (Çev. Hayrullah Örs), **Moltke’nin Türkiye Mektupları**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 245

⁵⁷² Moltke, 1969, s. 245 vd.

dolduruyor. Yolu da kayadan oymak ya da barutla açmak lazım gelmiş. Bazen hayli yüksekliklere çıkan bu uçurum kenarındaki patika kışın Ermenistan yaylasıyla Kürdistan⁵⁷³ arasında işleyebilen tek yoldur. Uçurumun ta kenarından gidebilecekleri için tam da katırların çok hoşlandıkları bir yol. Dik dönmeçleri takip ederek hayvanlarımız bizi birkaç dakikada kar bölgesinden aşağıya indirdi ve çok geçmeden kendimizi tatlı bir sıcaklık içinde bulduk.”⁵⁷⁴

Onlar, gece bastırıldığından yakındaki Habunos köyüne varabilmek için yeniden oldukça yükseklerle tırmanmak zorunda kaldılar. Parlak bir ay ışığında, Fırat ta aşağıda parlıyordu. Karlı tepeler, çok geçmeden etraflarını çevirdi. Bu sebeple ertesi gün, nehirden hemen hemen dik olarak 1500-2000 ayak yükselen kaya duvarı boyunca bir yaya yolundan atla geçtiler. Bu yoldan yavaş yavaş aşağı indiler. Kayalar gittikçe birbirine yaklaşıyordu. Yol, nehrin keskin bir dönemecinde, vadiyi terk etmeye ve zikzaklar çizerek yüksek bir tepeye tırmanmaya mecbur etti. Sarp sırta varınca, önlerinde yeniden Fırat vadisini ve ta aşağıda Eğin şehrini gördüler.⁵⁷⁵

Moltke, Eğin şehrine çok beğenir ve izlenimlerini şu cümlelerle ifade eder: “Bu şehirle Amasya benim Asya’da gördüğüm en güzel yerler. Amasya daha garip ve hayret verici fakat Eğin daha muhteşem ve güzel; burada dağlar daha muazzam, nehir daha önemli. Aslında Eğin birbirine ulaşmış bir sürü köylerden meydana geliyor. Bütün evler ceviz ve dut ağaçlarıyla, kavaklar ve çınarlarla gölgelenmiş bahçelerin ortasında olduğu için şehir büyük bir alanı kaplıyor. Yukarıdan görüldüğü zaman tamamıyla vadide imiş gibi görünüyor; fakat nehrin kenarına varılınca evlerin bir kısmının yukarıda, çeşit çeşit garip şekilli taşlık ve kayalıkların üzerinde kurulduğu ve vadinin dik yamaçlarının ta 100 ayak yüksekliğe kadar meyve bahçeleri ve bağlarla örtülü olduğu görülüyor. Birçok küçük sular dağdan aşağı çağlayarak iniyor. Bunlardan birinin üzerinde beş değirmen saydım, her değirmenin çatısı ötekinin tabanı hizasında idi, öyle ki su bir çarktan ötekine dökülüyordu. Ağaçların çiçek açma zamanında yukarıdan görünüşü, anlatılamayacak kadar güzel olacak.”⁵⁷⁶

⁵⁷³ Anadolu 12. asırdan itibaren “Türkiye” (Turcia) olarak tanınmıştır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, 32. Basım, İstanbul 2011, s. 45

⁵⁷⁴ Moltke, 1969, s. 246.

⁵⁷⁵ Moltke, 1969, s. 246.

⁵⁷⁶ Moltke, 1969, s. 246 vd.

Moltke Eğin'i Ermenilerin baş şehri olarak gösterir.⁵⁷⁷ “Asya'nın uzak bir köşesindeki bu derbende Ermeni sarraf yani banker, eğer paşa yani patronu ona bir iki milyon kuruş borçlu kalır ve kendisi de alış veriştikten bir o kadar kârla çekilirse -çünkü hesaba üç dört milyon fazla yazmıştır- hazinelerini kaçıtır. (Kalfa) yani yapı ustası, (bakkal) yani yiyecek satan, (hamal) yani yük taşıyıcı hep buraya döner. Çünkü uzun zamandan beri âdet, Eğin'den bütün genç erkeklerin on sene için başşehir gitmeleri, orada vebadan ölmeleri ya da zengin olarak kayalık vadilerine dönmeleridir.”⁵⁷⁸

Eğin şehrinin evleri diğer Asya şehirlerinden farklı olarak düz ve toprak damlı olmayıp üzerleri çatılıdır. Her evin taştan bir alt katı vardır, fakat hiçkimse burada oturmaz. Bunun üzerine iki üç kat daha yapılır. En üstteki kat daima alttakinden ileri çıkmaktadır. Büyük pencerelerin üzerinde bir sıra yuvarlak pencere vardır. “Bir cümle ile sadece evlere bakınca insan kendini İstanbul'da sanıyor.”⁵⁷⁹

Moltke, karın çokluğu ve izninin kısıllığından dolayı daha ileriye gitmeme kararı almıştır. Çemişkezek'e uğradıktan sonra yönünü Pertek kalesine çevirmiş ve Murat'ın (Ararat'tan aldığı) güney kolunu aştıktan sonra, Harput üzerinden Malatya'ya dönmüştür.⁵⁸⁰

3.4. J. G. Taylor'un Seyahatine Göre Arapgir ve Ağın

Taylor, Anadolu seyahati sırasında, şimdi Arguvan'a bağlı bir mahalle olan Arakel adındaki yerleşim yerine gelmiştir. Burada Eğin, Divriği ve Arapgir'den gelen Ermeni ziyaretçiler için ünlü ve eski bir Ermeni ziyaretgâhının olduğunu belirtmiş olup, bu çalışmamızda yeri tespit edilmiştir. Taylor, bu ziyaret yerini görmek için günün sıcak bir

⁵⁷⁷ Rivâyete göre Malazgird zaferi (1071) kazanıldıktan sonra Alp Arslan, Kara-su (yukarı Fırat) ve Çaltı nehirleri vâdilerinin fethi görevini Mengüçik Ahmet Gazi'ye vermiş ve bu yerler onun tarafından fethedilmiştir. Ahmet Gazi Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar (kolonea) şehir ve bölgelerinde hâkimiyetini kurmuştur. Mengüçik hanedanının bu suretle meydana çıktığı muhakkak ise de onun Alp Arslan ile münasebeti ve onun tarafından gönderildiği rivâyeti sonra ve bir yakıştırmadan ibaret görülmektedir. Ahmet Gazi ve kabilelerinin havalieye gelişi, 1080 yılında vukubulan nifûs hareketleri ile alâkalı görülmektedir. Bkz. Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Dokuzuncu Basım, İstanbul 2011, s. 73 vd.

⁵⁷⁸ Moltke, 1969, s. 247.

⁵⁷⁹ Moltke, 1969, s. 247.

⁵⁸⁰ Moltke, 1969, s. 247.

saatinde köyde kahvaltısını ettikten sonra yola koyulmuş ve bu ziyaretgâhı yerinde görmüştür.⁵⁸¹

O yöredeki incelemelerine devam ederek, bir saatten daha kısa bir mesafedeki Gumkhoy (?) köyüne doğru yola çıkmıştır. Buradaki insanların çok elverişsiz olduğundan hatta daha önce böyle vahşiler görmediğinden bahseden Taylor, parasının bir kısmını da bunların yağmaladığını belirtmektedir. Bu köyün Arapgir'e uzaklığının 8¹/₂ saat olduğunu söylemektedir. Geceyi burada geçirdikten sonra sabahleyin yoluna devam ederek Sarıçiçek Dağlarında Kızılbaş Kürdü olarak adlandırdığı yaylacıların çadırlarına varmıştır.⁵⁸²

Yaylacılar onu çok iyi karşılamıştır; onların çok iyi davrandığından ve kendisini misafir etme istediklerinden övgüyle bahseder. Şöyle ki kendilerine ikram edilen ayranı içirmeden yollarına devam etmelerine izin vermemişlerdir. Taylor, Sarıçiçek Dağlarının fiziki özelliklerine de değinerek bu dağın Çiğnir su tarafından Arapgir veya Karababa dağlarından ayrıldığını ve onun üzerinde köy olmadığını, sadece buldukları bölgenin sağında meyve bahçelerinin arasında duran birçok büyük mezranın olduğunu söyler.⁵⁸³

Gumkhoy'dan ayrıldıktan beş saat sonra aniden Çiğnir vadisine ya da Giaour (?) Yazı Su'ya indiler; Divriği ve Çiğnir vadisi arasındaki Yama Dağı'ndan gelen ve Paghanin altında Fırat' a dökülen su. Suyun derinliğinin üç ayak boyunda, genişliğininse yirmi ayak uzunluğunda olduğunu söylemektedir.⁵⁸⁴

Çiğnir'in büyük Kızılbaş köyü ile Karababa Dağının karşı kısmına yükselmişlerdi. Tepeye varmadan yaklaşık kırk beş dakika güç bir şekilde yürüdüler. Diğer tarafta boğucu bir sıcak hava vardı, ancak burada, tam tersine, aşırı derecede bir soğuğa maruz kaldılar. Bu noktada Arapgir doğudan iki saat uzaklıktaydı, ancak çıkıntılı bir kaya tarafından gözükmeye engelleniyordu. Bununla birlikte eskisinin bir buçuk mil kadar güneydoğusundaki Amberga köyü aşağıdaki derin vadinin altında görünüyordu. Buradan itibaren aynı kayalık ülkenin inişe geçtiğinden bahseder ki erkekler ve hayvanlar dahi zorlanmaktadır. Peri'nin değirmenini geçerken, Arapgir vadisine inmeleri iki saatlerini

⁵⁸¹ J. G. Taylor, **Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins In Teir Neighbourhood**, Blackwell Publishing (yayımlayan), 2012, s. 309

⁵⁸² Taylor, 2012, s. 309.

⁵⁸³ Taylor, 2002, s. 309.

⁵⁸⁴ Taylor, 2002, s. 309.

almıştı ve buradan en yakın eve veya kuzeybatı ucunda yer alan ev sahiplerinin evine varmak için yarım saat daha yürümüşlerdi.⁵⁸⁵

1 Eylül'de Arapgir'e giden Taylor, ayın dokuzuna kadar burada kalmıştır. Kasabanın, aynı adı taşıyan Kuzzaa (eski şehir) ve kendisine bağlı Ağın'ınki ile birlikte, 320 köyü mevcuttu. Arapgir kasabası 1500'ü Hristiyanlara ait olmak üzere 7000 evden oluşuyordu. Kasabadaki Müslümanlarla Hristiyanlar ev başına 52 kuruş veya yarısı kadar emlak vergisi ödüyordu. Birkaç dağınık mahalleden veya mahallelerden oluşan şehir, derin vadide sayısız kollara ayrılmış bahçelerce kuşatılmış olup, onların üzerinde yükselerek çorak dağlara doğru uzanmaktaydı.⁵⁸⁶

O Arapgırlileri girişken, çalışkan ve üretken olarak övmekte olup, bu özelliklerini farklı ülkelere göçtüklerinde de birlikte götürdüklerini söylemektedir. Eğin'de olduğu gibi Arapgir'de de neredeyse hiç genç erkek yoktur. Yerleşik erkeklerin kadınlara oranı on beşte bir gibidir. Bunun sebebini ise genç erkeklerin çalışmak amacıyla başka yerlere gitmesi ve orada yaşlanıp emekli olduktan sonra kazandıkları servetleriyle memleketlerine dönmesi geleneğine bağlamaktadır. Taylor, Osmanlı Devletinde Arapgırlı Müslüman işçilerin olmadığı bir hükümet ofisinin bulunmadığına inanmaktadır. Bazılarının ise daha şanslı olduğunu, en yüksek sivil ve askeri rütbeye yükseldiklerini belirtmektedir. Hristiyanlar (Ermeniler) arasında, hepsi iyi durumda olmalarına rağmen, çok zengin erkekler özellikle ticarete devam eden babaları tarafından Halep, Erzurum, İstanbul ve Kahire şehirlerine gönderiliyor ve oralarda farklı evlerin başında ticaretle uğraşıyorlardı. Türk başkentindeki fırınların büyük bir kısmını oluşturan ve Halep'teki neredeyse her haneye hizmetçi veren kesim daha fakir ailelerdi. Taylor, bu durumun Kuzzaa'nın Dağlık doğasından ve genel olarak zayıf toprağından kaynaklandığını ileri sürmektedir. İlçede meyveler başlıca yerel üretimdir. Arpa ve buğday Harput'tan ithal edilirdi. Kasabanın yerli endüstrisi, yaklaşık 2500 adet üretilen, neredeyse tamamı ihraç edilen çizgili pamuklu ve ipeklilerdi ve bu üretim seksen tezgâhla sınırlıydı. Yıllık olarak hammaddeden elde edilen kaba pamuklu bezler de dâhil olmak üzere Harput yakınlarında üretilirdi. Bahçeler güzel meyve ağaçlarıyla doludur. Bununla birlikte, dut en karlı olanıdır, meyvesi büyük ölçüde ihraç edilen "Pestek (Pestil)" adı verilen bir tür kıvamlı

⁵⁸⁵ Taylor, 2002, s. 309.

⁵⁸⁶ Taylor, 2002, s. 310.

hamur haline getirilir ve büyük ölçüde kasaba ve köylerde tüketilen bir tür rakı yapılırdı. Kasaba da biraz da ipek üretilirdi, ancak bu sanayi dalı henüz gelişme aşamasındaydı.⁵⁸⁷

Taylor Arapgir'in adına da değinerek eserinde şu bilgilere yer vermiştir: "Arapkir'in tam adı, Arablar tarafından alınan Arapgir'dir. Ancak eski Türk mali arşivlerinde Nareen (Narin) olarak bilinir. Şimdiki kasaba sadece elli yıl öncesine dayanır." Eski Şehir adı verilen belde Giaour Yazı ve Eski Şehir Su arasında yer alıyor ve bunun iki mil kuzeydoğusunda benzer bir dağ geçidi oluşturuyordu. Eski Selçuklu camilerinin bazıları ve yüksek bir kayanın bir tarafında antik bir kalenin kalıntıları eski alanda görülüyordu. Hemen hemen uçurumdaki bazı mağaralarla birlikte Eski Şehir pek hoş, daha yüksek ve yeni Arapgir kadar sınırlı değil. Giaour Yazı Suyu akan deresinin suları, lezzetli bahçelerle çevrili vadisinin ortasından geçiyor. İlkbaharda çok çalkantılı bir taşkınla akan Çiğnir veya Giaour Yazı Su, bu mevsimde (sonbahar) bile büyük bir su kütlesi içeriyor ve biri üzerinde, güney kemerininin doğu tarafında küçük tahrif edilmiş modern Arapça kitabe taşıyan iki sivri kemerden oluşan yüksek bir köprü vardır.⁵⁸⁸

Taylor, 10 Eylül'de Çemişgezek ve Dersim'e doğru yolculuğuna devam etmek amacıyla Arapgir'den ayrıldı. Çiğnir'in sol yakasında yüksek bir uçurumun üzerinde yer alan ve Arapgir'e, yavaş yürüyüşle, iki saat mesafedeki Tepte köyüne geldiler. Çayın suyu burada "Tepte Su" olarak adlandırılmaktadır. Kuzeybatıdan gelen su, yolun geçtiği vadiden akıyordu. Çiğnir Köyü'nde bırakıldığı halinden eser yoktur, çünkü "Ango Su" tarafından, o köy ile Eski Şehir arasında birleşerek, önemli ölçüde arttırılmıştır. Taylor, çayı takiple Ağın'a doğru yoluna devam etmiştir. Ağın, tıpkı bir tebeşir vadisinde inşa edilmiş gibi görünmektedir. Evler meyve ağaçları ve üzüm bağları arasında her yöne dağılmaktadır. Evlerin sekseninde Ermeni, sekizinde Protestan ve geri kalanında Müslüman aileler oturmaktadır. Ağın'da toplam 320 ev bulunmaktadır.⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ Taylor, 2012, s. 310 vd.

⁵⁸⁸ Taylor, 2012, s. 311 vd.

⁵⁸⁹ Taylor, 2012, s. 312-315

SONUÇ

Bu gün Malatya'nın 13 ilçesi arasında yer alan Arapgir, bağlı bulunduğu ilin en kuzey sınırını oluşturmaktadır. Yukarı Fırat'ta ve Doğu Anadolu'nun Batı sınırları içerisinde yer alan ilçe, tarih boyunca Kuzeyle-Güneyi Doğuyla-Batıyı bağlayan yolların güzergâhında kalmış, gerek mutedil iklimi gerekse jeo stratejik konumu sayesinde insanlığın uğrak yerleri arasında olmuştur. Bu özelliklerinden dolayı tarihin çok eski bir zamanından itibaren insanların yerleşmeye başladığı bir yer olmuştur.

Arapgir birçok medeniyetin fertlerine ev sahipliği yapmış olmakla beraber bu konuda kaynaklar yeteri kadar bilgi vermemektedir. Lakin günümüze kadar ulaşan Antik Mağaralar, Kaya Mezarları, Tümülüsler, Kale harabeleri vb. tarihi dokusu araştırmacılara çok şey anlatmaktadır. Ayrıca çok yakınında bulunan, bu gün farklı ilçelerin sınırında kalan höyükler de konumuza ışık tutacak bilgiler ve ipuçları içermektedir. İlçenin veya eski köylerinin tümünü kapsayacak şekilde bir araştırma yapılamadığından ilçede Höyük olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, eldeki bulgu ve belgeler değerlendirilerek, Arapgir civarındaki yerleşimin Taş Devri'nden başlayıp Hititler, Asurlular, Sakalar, Medler, Persler, Makedonyalılar, Romalılar, Araplar ve son olarak Türklerle devam ettiği söylenebilir.

Eskiçağlarda mağaralara veya ağaç kovuklarına sığınan insanlar, avlanarak ve doğadaki bitkilerden toplayarak hayatlarını sürdürüyorlardı. Bu türden bir yaşam için oldukça uygun bir ortam sunan, Türkiye genelinde olduğu gibi Arapgir'de de çok sayıda mağara bulunmaktadır. Bunlardan büyük çoğunluğu doğal oluşumlu olmakla beraber bazılarında insan elinin değdiği açıkça gözlemlenmektedir. İlerleyen zamanla birlikte insanoğlu ve kullandığı araç-gereçler büyük bir değişime uğratılmış, böylece ilk yerleşmeler ve tarım başlamıştır. Üretimle birlikte savunma anlayışı da gelişmiştir. Keza Köyler, şehirler ve Kaleler oluşmuştur. Malatya'daki Cafer Höyük'te yapılan araştırmalar göstermiştir ki Anadolu tarihinde tarımın yapıldığı ilk yerler arasında Malatya ve çevresi veya Yukarı Fırat Havzası da bulunmaktadır.

Arapgir'in eski çağlardaki ilk yerleşimi hakkında pek fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak köylerinin çok eski tarihlerden beri varlığını devam ettirdiğini görmekteyiz. Strabon (M.Ö. 64 veya 63- M.S. 21)'dan, Melitene (Malatya)'nin kentlerinin olmadığını

ancak dağlarda tahkim edilmiş kalelerinin olduğunu öğrenmekteyiz. Ayrıca Arapgir'in ilk isminin ne olduğu da tam olarak bilinmemektedir. Arapgir'in bilinen en eski ismi olarak "Daskusa"yı kabul edenlerin yanı sıra, bunu kabul etmeyen araştırmacılar da bulunmaktadır.

Türklerin Anadolu'ya çok eski tarihlerden beri geldiği ve özellikle Doğu Anadolu'ya yerleştiği Asur kil tabletlerinden ve eski Yunan filizoflarının veya tarihçilerinin eserlerinden anlaşılmaktadır. Ancak bir bütün olarak Türk yurdu oluşu Malazgirt zaferinden sonraki fetih ve gazalarla mümkün olmuştur. Araplar tarafından fethedildiği anlaşılan Arapgir ve çevresi, Arap Devleti (Abbasiler)'nin zayıflamasıyla, Bizans (Doğu Roma) tarafından işgal edilmiştir. İşte tam da bu zamanda İslam'a taze bir kan veren Türkler, Anadolu'yu yurt tutmak için kalabalık kitleler halinde Anadolu'nun yolunu tutmuştur. Özellikle Sultan Alp Arslan'ın Bizans (Doğu Roma)'a karşı Malazgirt'te kazandığı zaferden (1071) sonra, Anadolu'nun Türkleşmesi hızlanmış, Türkler Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar gitmeye başlamıştır. Türklerin bölgeye gelmesi, yıllarca zulüm gören mazlumlara da umut olmuştur. Bizans (Doğu Roma) Türkleri Anadolu'dan çıkarmak için türlü yollara başvurmaktan geri durmamış, lakin başarılı da olamamıştır. Bizans bu amaçla 1170'lerde de harekete geçecektir. Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos'un 1176 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan (1155-1192)'a karşı giriştiği "Miryokefalon" savaşı da Türkleri Anadolu'dan atma girişiminin bir tezahürüydü. Lakin Türklerin kazanmış olduğu zaferle bu ümit son bulmuştur. Anadolu'nun türkleşmesi Fatih Sultan Mehmet Han'ın İstanbul'u fethi (1453) ile tamamlanmıştır. I. Cihan harbinde Almanların teslim olmasıyla Osmanlı Devleti'nde yenik sayılmış ve toprakları işgal edilmiştir. Böylece Türk kurtuluş savaşı başlamış, özellikle Gazi Mustafa Kemal paşanın önderliğindeki milli mücadele (1918-1923) başarıya ulaşmış ve ardından gelen zaferler Anadolu Türk Vatanı'nı büsbütün perçinleştirmiştir.

Arapgir, 1085 yılında Danişmenlilerin hâkimiyetindedir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin eline geçtiği vakit Malatya, Sivas, Tokat gibi şehirlerin yıldızı oldukça parlamıştı. Bu şehirler arasında hanlar, yollar, köprüler, imaretler vs. yapılmış ve bu yapılar Beylikler döneminde de sürdürülerek beldeler bayındır bir hale getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar mamur ve kalabalık bir şehir olarak varlığını sürdüren Arapgir, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, "Eski Şehir" olarak

adlandırılan Göz Suyu'nun aktığı vadiden, günümüzdeki yerine taşınmıştır. Eski Şehir'deki bakımlı sancak harabe halini alırken, Şehrin güneyindeki yeni merkez XVIII. ve XIX. yüzyılda hızla mamur edilmiş ve el sanatlarının gelişmesiyle müreffeh bir ivme yakalamıştır.

Şimdiki kasaba, XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar büyük ve aktif bir ticaret ve endüstri merkeziydi. Arapgir tüccarları daha güneyde yapılan bazı ürünlerin toptancısı idi: Örneğin Gaziantep ve Halep'ten sabun ve zeytinyağı, Beyrut'tan demir ve cam alınıyordu. Yakın Doğu'da satmak için Avrupa'dan da ürünler satın aldılar: Örneğin Manchester ve Marsilya'dan. Üstelik Arapgir kendi dokuma sanayisine sahipti. Yine iplik İngiltere'den ithal ediliyordu. Kasabanın ticaret faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra aşağı yukarı durma noktasına geldi, çünkü tüccarlar daha batıdaki şehirlere göç ettiler; İstanbul ve İzmir gibi (Sinclair, s. 56). XX. yüzyıla gelindiğinde fabrikaların açılmasıyla el sanatları ve özellikle dokuma tezgâhları önemini yitirmeye başlamıştır.

Arapgir'in nüfusu 1985 tarihli nüfus sayımına göre; 8531'i merkezde, 12663'ü köylerde olmak üzere 21194'dür. Bu oran, 1990 yılındaki sayımda ise, merkezde 10420, köylerde 10255, toplamda 20675 şeklindedir. Daha sonra 1997'deki sayımla merkezde 11544, köylerde 6042 ve toplamda 17586 kişinin yaşadığı gözlenmektedir. Bu üç nüfus sayım sonucuna baktığımız zaman şehrin, genel olarak, sürekli göç verdiği anlaşılır. Ancak merkezdeki nüfusun azalmadığı, aksine sürekli arttığı fark edilmektedir. Bu durumun en belirgin etkeni; hiç şüphesiz eğitim ve diğer sosyal hizmetlerin gelişmesidir. Bir başka ifadeyle İlçe genelinden İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlere göçler yaşanırken, bir takım göçlerde Arapgir merkezine yönelik olmuştur.

Günümüzde doğal güzellikleriyle ve tarihi dokusuyla cazip bir ilçe olarak varlığını sürdüren şehir, son zamanlarda yapılan tanıtımlarla kampçılık, doğa yürüşleri ve tarih turizmi gibi etkinliklerin hızla arttığı bir belde olmuştur. Umulur ki, Arapgir'in her bir köşesinde yer alan ve tarihi-kültürel değerleri haiz olan eserlerin restorasyonu yapılarak gelecek nesillere ulaştırılır.

BİBLİYOGRAFYA

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Diyâr-i Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I, Dizin ve Tıpkı Basım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998, s.156.

AĞALDAĞ, Sabahattin, **En Eski Çağlardan Bizans Dönemine Kadar Malatya Tarihi**, Doktora Tezi, Konya 1988.

AHMED B. MAHMUD, (Hazırlayan: Erdoğan Merçil), **Selçuk Nâme I**, C. I, İstanbul 1977.

AHMED B. MAHMUD , (Hazırlayan: Erdoğan Merçil), **Selçuk-Nâme II**, C. II, İstanbul 1977.

AKA, İsmail, **Timur Ve Devleti**, TTK XXIV. Dizi-Sayı 15³, Dördüncü Baskı, Ankara 2017.

AKÇADAĞ, Gökür “*Malatya Şehir Adı Ve Şehrin Tarihi Süreçleri*” **Ankara Kültür Sanat Ve Edebiyet Dergisi**, S.9, 2016, s. 185-206.

AKKAN, Erdoğan- TUNCEL, Metin, “Kemaliye”, **DİA**, C. XXV, Ankara 2002, s. 236-237.

AKSARAYÎ, (çev. Mürsel Öztürk), **Müsameretü’l-Ahbar**, TTK Yay. II. Dizi- S. 38, Ankara 2000.

AKSIN, Ahmet, **19. Yüzyılda Harput**, Elazığ 1999.

AKSIN, Ahmet- KARAKAŞ, Erdal, “Nüfuz İcmal Defterine Göre 19. Yüzyılda Arapgir” **OTAM**, 13, Ankara 2003, s. 91-125.

AKSOY, Elif-ÖZ, Naime Didem, “*20. Yüzyılda Harput’ta İpek Böcekçiliği Ve Dokumacılık*”, AEGM (Kültür ve Turizm, Bakanlığı ve Eğitim Genel Müdürlüğü) 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Ordu 2017.

ALABOZ, Murat, **Mimar Sinan Köprülerinin Güncel Durum Değerlendirilmesi Ve Kapuağası Köprüsü Restorasyon Projesi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

- ALİ CEVAT, **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih Ve Coğrafya Lügatı**, Mahmut Bey Matbaası, 1897.
- ALANOĞLU, Murat, “*Arapgir Hâfiziye (Ispanakçı) Medreseleri ve Kütüphânesi*”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.III-S.3, Aralık 2017, s. 27-45.
- ALKAN, Ahmet- BAYKAN, Orhan- ATALAY, Ayhan- BAYKAN, Nesrin- ÖZİŞ, Ünal, “Su Yapısı Olarak Anadolu’daki Taş Köprüler”, **II. Su Yapıları Sempozyumu**, Diyarbakır 2011 (16-18 Eylül), s. 13-24.
- ANNA KOMMENA (çev. Bilge Umar), **Malazgirt’in Sonrası**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, “Tarihöncesi Dönemlerde Elazığ Yöresinin Çevre Bölgelerle İlişkileri”, C.VII-S.24, <http://www.esosder.org>, 2008, s. 383-393.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, “Tarih Öncesi Dönemde Harput Ve Çevresinde Tarım Ve Hayvancılık” **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi- Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elazığ 2013 (23-25 Mayıs), s. 367-392.
- ASLANOĞLU, İbrahim, “*Kiziroğlu Mustafa Bey*”, **Fırat Havzası Folklor ve Etnografya Sempozyumu 24-27 Ekim 1985**, Elazığ 1992, s. 1-10.
- ÂŞIK PAŞAOĞLU TARİHİ (Atsız), MEB Yay. , İstanbul 1992.
- AUGUSTE BAILLY (çev. Haluk Şaman), **Bizans Tarihi**, C. I, Tercuman 1001 Temel Eser 46, İstanbul 1974.
- AVCI, Casim, “Rum”, **DİA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 222-225.
- AYDIN, Mustafa, “Revan”, **DİA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 26-29
- BALGALMIŞ, Abdülkadir, “*Divriği*” **DİA**, C. IX, İstanbul 1994, s. 452-454.
- BAR HEBRAEUS, (çev. Ömer Rıza Doğrul), **Abû'l- Farac Tarihi**, C. I, Üçüncü Baskı, TTK, Ankara 1999.
- BAR HEBRAEUS, (çev. Ömer Rıza Doğrul), **Abû'l- Farac Tarihi**, C. II, İkinci Baskı, TTK yay. II. Dizi-Sa. II^{al}, Ankara 1987.
- BARBARO, (çev. Tufan Gündüz), **Anadolu’ya ve İran’a Seyahat**, İstanbul 2009.

- BARTHOLD (çev. İsmail Aka), **Uluğ Beg Ve Zamani**, TTK XIX. Dizi-Sayı 17¹, İkinci Baskı, Ankara 2015.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Osmanlı Yer Adları II – Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap Ve Zülkadiriye Eyaletleri (1530-1556)**, Ankara 2013.
- BEYAZIT, Yasemin, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı’da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler, Osmanlılar III, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Yıl:13-Sayı:53, Ankara 2010 (Ağustos), s. 75-100.
- BEYOĞLU, Süleyman, “Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında eğitim- Aylık Eğitim Dergisi**, Özel Sayı, Yıl 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 55-59.
- Bilsam (Bilgi Yolu Eğitim Kültür Ve Sosyal Araştırmalar Merkezi), **Hekimhan Gelecek Stratejileri Raporu (Hekimhan Vizyon 2023)**, Malatya 2013.
- BOA. Daire Başkanlığı, **Osmanlı Yer Adları II- Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadiriye Eyaletleri (1530-1556) (Şam ve Halep dahil)**, Ankara 2013.
- BOA, **370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) I- Paşa (Sofya) ve Vize Livâları ile Sağkol Kazâları (Edirne, Dimetoka, Ferecik, Keşan, Kızıl-ağaç, Zağra-i Eski-hisâr, İpsala, Filibe, Tatar-bâzârı, Samakov, Üsküb, Kalkan-delen, Kırçova, Manastır, Pirlepe ve Köprülü)**, Dizin ve Tıpkıbasım, Yay. Nu. 55, Defter-i Hâkânî Dizisi VII, Ankara 2001.
- BURNABY, Fred, **On Horseback Through Asia Minor**, Vol II, London 1877.
- BURNABY, Frederick, (çev. Meral Gaspıralı), **At Sirtına Anadolu**, İstanbul, 2007.
- CAHEN, Claude (çev. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız), **Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi**, TTK Yay. XXV. Dizi- Sa. 4, Ankara 1988.
- CAHEN, Claude, (çev. Erol Üyepazarcı), **Osmanlılardan Önce Anadolu**, İstanbul 2000.
- CHİLDE (Fransızcadan Türkçeye çev. Şevket Aziz Kansu), **Doğu’nun Prehistoryası**, İkinci Baskı (Tıpkı Basım), TTK X. Seri-Sa. 2a, Ankara 1971.

- CENGİZ, H. Erdoğan, **Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi (İ'lân-ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra)**, Ankara 1983.
- CERAM, C. W. (çev. Esat Nermi Erendor), **Tanrıların Vatanı Anadolu**, Yedinci Basım, Remzi Kitabevi, Yedinci Basım, İstanbul 2008.
- CEYLAN, Alpaslan, “Doğu Anadolu’da Kaya resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi”, **Bilim Ve Ütopya 163/14**, İstanbul, 26-35.
- ÇAKAR, Enver- KARA, Füsün, “17. Yüzyılın Ortalarında Arapgir Sancağında İskân ve Nüfus (1643 Tarihli Avârız-Hane Defterine Göre)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 15-Sa. 2, Elazığ 2005.
- ÇAKAR, Enver, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.XII-Sa. 1, Elazığ 2002.
- ÇETİN, Osman, **Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu’da İslâmiyet’in Yayılışı**, Marifet Yayınları Nu. 14, İslâmî Araştırmalar Serisi Nu. 6, İstanbul 1981.
- Cumhuriyetin 75. Yılında Arapgir**, Malatya 1998.
- CYRIL MANGO (çev. Gül Çağalı Güven), **Bizans-Yeni Roma İmparatorluğu**, Birinci Baskı, İstanbul 2008.
- DARKOT, Besim, “Malatya”, **İA**, MEB yay. C. VII, s. 553-554.
- DARKOT, Besim, “Arapkir Maddesi”, **İA**, C. I, İstanbul, 1988, s. 553-554.
- DEMİRBAĞ, Hasan- FIRAT, Fahreddin vd. , **Medeniyetin Beşiği Malatya, Malatya Valiliği/Malatya Kitaplığı Yayınları**, Kültür-Sanat Dizisi 2, İstanbul 2013.
- DEMİRKENT, Işın, “Haçlılar”, **DİA**, C. XIV, İstanbul 1996, s.525-546.
- DEMİRKENT, Işın, “Bizans” Işın, **DİA**, C. VI, İstanbul 1992, s. 230-244,
- DEMLİKOĞLU, Uğur, “Osmanlı Ordularının Gence’yi Fethi, Askeri ve Lojistik Durumu (1723-1735)”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 12-Sayı XLIII, Aralık 2019, s. 1448-1479.
- DERİN, F. Çetin, “Osmanlı Devleti’nin Siyasi Tarihi”, **TDEK**, Ankara 1992, s. 477-491.
- Derviş Ahmed Âşıkî (Hazırlayan: Ayşenur Kala), **Âşıkpaşazâde Tarihi**, İstanbul 2013.

- DIEHL, (çev. A. Göke Bozkurt) **Bizans İmparatorluğunun Tarihi**, İstanbul 2006.
- DİNÇOL, Ali M. , “Geç Hititler”, **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, Görsel yay.
- DİLER, Adnan, “Pedasa Geç Protogeometrik Tümülüsü ve Leleglerde Ölü İnancı”,
Anadolu Arkeolojisi’ne Katkılar-65. yaşında Abdullah Yaylalı’ya Sunulan Yazılar, İstanbul 2006, s. 109-131.
- DURMUŞ, İlhami, “*Anadolu’da Kimmerler Ve İskitler*” TTK yay. , **Belleten**, C. LXI-Sa. 231, Ankara 1997, s. 273-286.
- EDWARD GIBBON (çev. Asım Baltacıgil), **Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi**, C. II, İstanbul 1987
- EL- BELİÂZURÎ (çev. Mustafa Fayda), **Fütûhu’l Büldân/Ülkelerin Fetihleri**, Birinci Baskı, İstanbul 2013.
- ELİBÜYÜK, Mesut, “*Malatya İli Yerleşmelerinin Tarihsel Dönemlere Göre Coğrafi Dağılışı*”, **DTCF Dergisi** 2013, s. 183-220.
- EMECEN, Feridun M- ŞAHİN, İlhan, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I”, **Belgeler-Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, XIX/23, Ankara 1999.
- ERCAN, Yavuz, **Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları**, Millî Eğitim Basımevi Ankara 2002.
- ERDEM, İlhan, “*Doğu Anadolu Türk Devletleri*”, **GTT**, C. IV, Ankara 2002, s. 77-147.
- ERDOĞAN, Serkan, “Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi’ndeki tarihsel gelişimi”, **Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 2/S.5, Tunceli 2014.
- EROĞLU, Cengiz- BABUÇOĞLU, Murat- KÖÇER, Mehmet, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep**, Ankara 2012.
- ERSAN, Mehmet, **Selçuklular Zamanında ANADOLU’DA ERMENİLER**, İkinci Baskı, TTK yay. XIX. Dizi-Sayı 21, Anakara 2019
- ERZEN, Afif, “Arapgirin Kuruluşu Ve Adı Hakkında”, **Göldağı**, 1955.

- EVLIYA ÇELEBİ, (çev. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), **Seyahatnamesi, (Konya - Kayseri - Antakya- Şam – Urfa – Maraş – Sivas – Gazze – Sofya - Edirne)**, III. C/1. Kitap, İstanbul 2006.
- GÖĞEBAKAN, Gökür, “Malatya”, **DİA**, 2003 Ankara, C. XXVII, s. 468-473.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Osmanlı Devletinde Ermeniler”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında eğitim- Aylık Eğitim Dergisi**, Özel Sayı, Yıl 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 60-63.
- GÜL, Abdulkadir, “1893 Sayımına Göre Mamüratül-Aziz Vilayetinin Nüfus Ve Etnik Yapısı”, **Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, S. 12-c. 5, (2017), s.77-97.
- GÜLAS, Cemal, **Türk Kaya Resimleri-Taş Mektuplar-Zamanın Tanığı**, <https://youtube/CL5AnciHrRs>.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, “*Selçuklular’ın Horasan’a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu*”, **Bellekten**, TTK, C. VII, S. 25, Ankara 1943, s. 59-99.
- GÜNALTAY, Şemseddin, **İran Tarihi- En Eski Çağlardan İskender’in Asya Seferine Kadar**, C. I, Ankara 1987.
- GÜNALTAY, Şemseddin, **Yakın Şark II – Anadolu – En Eski Çağlardan Ahameniş’ler İstilâsına Kadar**, Ankara 1997.
- GÜNDÜZ, Tufan, “*Safevîler*”, **DİA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 451-457.
- GÜNER, Şemsi, **Anadolu’da Kral Yolları**, İstanbul 1995.
- GÜRÜN, Kâmuran, **Ermeni Dosyası**, TTK Yay. VII. Dizi-Sa. 79¹, İkinci Baskı, Ankara 1983.
- G. L. SEIDLER (çev. Mete Tuncay), **Bizans Siyasal Düşüncesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 451, Ankara 1980
- HALAÇOĞLU, Ahmet, “*Elazığ*”, **DİA**, C. X, İstanbul 1994, s. 551-552.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “*Ankara Savaşı*”, **DİA**, C. III, İstanbul 1991, s. 210-211.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “*Arapgir*”, **DİA**, C. III, İstanbul 1991, s. 328-329.

HERODOTOS, (çev. Müntekim Ökmen), **Herodot Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.

HƏSƏN BƏY RURLU (Fars tercüme ve şerhler: Oqtay Əfendiyev-Namiq Musalı),
Əhsənüt-Təvarix (Tarixlərin Ən Yaşşısı), Hicri 807-985/Miladi 1405-1578-ci
İllərin Hadiseleri Haqqında Tarixi Salmamə, Kastamonu 2017.

HONIGMANN, (çev. Fikret İşiltan), **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, İstanbul 1970.

<http://kitapozettanim.blogspot.com/2012/03/at-srtnda-anadolu-fred-burnaby.html?m=1>
(13.06.2020)

<https://www.lafsozluk.com> (20.11.2019).

<https://mgm.gov.tr> (5.12.2019).

<http://malatyahaber.com> (5.02.2020).

<http://www.malayab.org> (1.01.2020).

https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Charles_Texier (13.06.2020).

HÜSEYNÎ, (çev. Necati Lügal), **Ahbârü'd-Devleti's- Selçukiye**, İkinci Baskı, TTK
Yay. Dizi II- S.8, Ankara 1999.

ERCAN, Yavuz, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler – Kuruluştan Tanzimat'a
Kadar Sosyal, Ekonomik Ve Hukuki Durumları**, Ankara 2001.

IŞIK, Adnan, **Malatya -Adıyaman (Hisn-ı Mansur), Akçadağ, Arabkir, Besni,
Darende, Doğanşehir, Eskimalatya (Battalgazi), Hekimhan, Kâhta, Pütürge,
Yeşilyurt- 1830 -1919**, İstanbul 1998.

İBN BİBİ (El- Hüseyin B. Muhammed B. Ali El- Ca'feri- Er- Rugadi) (çev. Mürsel
Öztürk), **El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l Umuri'l-Ala'ie (Selçuk Name) I**, Ankara
1996.

İBN BİBİ, (çev. Mürsel Öztürk), **El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l Umuri'l-Ala'ie (Selçuk
Name) II**, Ankara 1996.

İBN HURDAZBİH (çev. Murat Ağarı), **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, İstanbul 2008.

İBN KESÎR (çev. Mehmet Keskin), **El-Bidâye Ve'n-Nihaye**, (Büyük İslâm Tarihi: 12),
Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

- İBNÜ'L-CEVZÎ (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), **El- Muntazam Fîtarîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485/M. 1038-1092)**, TTK IV/A-2-1. Dizi-Sayı:13, Ankara 2014.
- İBNÜ'L-ESÎR, El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, Bahar Yayınları, C. X.
- İLTER, Erdal, "Ermeni Kilisesi ve Terör", **Bilim ve Aklın Aydınlığında eğitim- Aylık Eğitim Dergisi**, Özel Sayı, Yıl 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 75-89.
- İNALCIK, Halil, "Bayezid I" **DİA**, C. V, İstanbul 1992, s. 231-234.
- İNALCIK, Halil, "Murad II", **DİA**, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 164-172.
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent, **Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları**, İstanbul 2007.
- İSKENDER, Cahit, **Ağın-Arapgir Çevresinin (Elazığ Kuzeybatısı) Jeomorfolojisi**, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1994.
- JOHN E. WOODS (Çev. Sibel Özbudun, Ek Yazılar ve Açıklamalar: Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu), **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akoyunlular**, Milliyet Yayınları-162, Birinci Baskı, İstanbul 1993.
- JOHN JULIUS NORWICH (çev. Selen Hırçın Riegel), **Bizans- Yükseliş Dönemi (M.S. 803-1081)**, İstanbul 2013.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Millî Kültürü**, 32. Basım, İstanbul 2011.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*", *Türkiyat Mecmuası* C. XIII'den ayrı basım, İstanbul 1958, s. 117-130.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "*Bozkır Kültürü*", **TDEK**, Ankara 1992, s. 187-237.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "*Selçuklular*" C. I, Seri: I-Sayı: A-23, İkinci Baskı, Ankara 1992, **TDEK**, s. 247-291.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "*Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri*", **TDEK**, Ankara 1992, s. 451-457.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "*Ortadoğu'da Kurulmuş Türk Devletleri (Anadolu, İran, Suriye ve Mısır)*", **TDEK**, s. 291-323.

- KARACA, Ali, “1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında eğitim- Aylık Eğitim Dergisi**, Özel Sayı, Yıl 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 105-109.
- KARAGÖZ, Mehmet, “Cumhuriyet’in Modernleşme* Sürecinde “Malatya” (1930-1938) “Bir Seyyahın Notları Vesilesiyle” **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 18- S. 1, Elazığ 2008, s. 291-324.
- KARAKAŞ, Erdal, **Merkezi Fonksiyonları Açısından Ağın-Arapkir ve Kemaliye İlçeleri**, Elazığ 1996.
- KARAKAŞ, Erdal, “Kemaliye’nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 14-S. 2, Elazığ 2004, s.19-48
- KARAKUŞ, Zafer, **Tevki’i Mehmed Paşa’ya Göre “Osmanlı Tarihi”**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992.
- KAYA, Mahmut, “*İskender*”, **DİA**, C. XXII, İstanbul 2000, s. 555-557.
- KHALAF, Salem, **Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri**, Doktora Tezi, İstanbul 2006
- KINAL, Füzulan, “Yamhad Krallığı”, <http://dergiler.ankara.edu.tr>.
- KIYAK, Abdulkadir, **Elazığ Evliyalari (Tarikat Şeyhleri- Mutasavvıflar-Müderris Âlimler- Şehit Veliler- İsimsiz Veliler)**, İstanbul 2013.
- KOÇ, Dinçer, “*Cengiz Han Sonrasında Moğollar*”, **Gök-Türk Yazıtları Işığında Türk-Moğol Tarih Çalıştayı (14-15 Haziran 2017) Bildiriler Kitabı**, İstanbul 2018, s. 151-168.
- KODAMAN, Bayram, **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul 1983.
- KODAMAN, Mehtap D. , **Orta Asya Hayvan Üslubu’nun Modern Resim Eğitimi’nde Değerlendirilmesi**, İstanbul 2010.
- KÖÇER, Mehmet- BABUÇOĞLU, Murat- EROĞLU, Cengiz, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Mamuratülaziz (1869-1907)**, Ankara 2009.
- KÖK, Bahattin, “*Nureddin Zengî, Mahmud*”, **DİA**, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 259-262.

- KÖKER, Osman (Söyleşi: Mayda Saris, İngilizceye çeviri: Sylvia Zeybekoğlu), **Son Arapgirli Varsen Oruncakciel- The Last Remaining Arapgirtsi**, İstanbul 2011, s. 7.
- KÖROĞLU, Kemalettin, **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) Ve Çevresi**, İstanbul 1996.
- KÖYMEN, M. Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi-Kuruluş Devri C.I**, Dördüncü Baskı (Tıpkıbasım), TTK Yay. VII. Dizi-S. 23³, Ankara 2011.
- KÖYMEN, M. Altay “*Anadolu’nun Fethi*” **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, I, (1961), s.89-122.
- KÖYMEN, M. Altay, “Selçuklular ve Anadolu’nun Türkleşmesi Meselesi” S.Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi, **Selçuk Dergisi**, S. 1 (Aralık 1986), s. 21-35.
- KSENOFON (çev. Tanju Gökçöl) “**Anabasis “Onbinlerin Dönüşü”**”, Birinci Baskı, Hürriyet yay. 88- Büyük Klasikler 12- Yunan Klasikleri 8, İstanbul 1974.
- KUTGÜN, Kemal Eyüpgiller vd. , **Arapgir Tarih, Mimari ve Yaşam Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri**, İstanbul 2014.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri I, 1578-1590**, İstanbul 1962
- LEVENT, Cumali, **Arapgir Çalışmaları**, Basılmamış eser, Malatya 2010.
- MACQUEEN, J. G. (çev. Esra Davutoğlu), **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu-149 resim, harita ve planla**, Ankara 2001.
- MANSEL, Arif Müfid, **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK yay. XIII. Dizi-Sa. 8e, Altıncı Baskı, Ankara 1995.
- MAROZZİ, (çev. Hülya Kocaoluk), **Timurlenk – İslam’ın Kılıcı, Cihan Fatihi**, İstanbul 2006.
- MEHMET NEŞRÎ, (Hazırlayanlar; Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen), **Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi**, C. I, TTK yay. III. Seri-No. 2, Ankara 1949.
- MEMİŞ, Ekrem, **Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi**, Bursa 2019.

- MEMİŞ, Ekrem, **Eskiçağ Türkiye Tarihi (En eski Devirlerden Pers İstilâsına Kadar)**, 4. Baskı, Konya 2002.
- MEMİŞ, Ekrem, **Eskiçağ Türkiye Tarihi- En Eski Devirlerinden Pers İstilasına Kadar**, Bursa 2017.
- METİN, Halil, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları**, İstanbul 1997,
- METİN, Tülay, **Selçuklular Döneminde Malatya**, İstanbul 2013.
- METİN, Tülay, "708/1308-1309 Tarihli Hüsâmeddin El-Hacı Dilenci Vakfiyesi", **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstütüsü Dergisi**, C. 14, Yıl: 14, S. 1, 14, s. 211-230.
- MİSS CLARA BARTON, **Report- America's Relief Expedition- To Asia Minor Under The Red Cross**, Printed By The Journal Publishing Company- Meriden-Conn, Washington D. C. 1896.
- MOLTKE, (çev. Hayrullah Örs), **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 292.
- MOSES PAYSON PARMELEE, **Life Scenes Among The Mountains of Ararat**
- MOSTRAS, C. (çev. Ömer Öztürk), **OSMANLI İMPARATORLUĞU Coğrafyası Sözlüğü**, Birinci Basım, İstanbul 2012.
- MUSTAFA NURİ PAŞA (Sadeleştiren, notlar ve açıklamalar ekleyen: Neşet Çağatay) **Netayic ül-Vukuat** (Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi), C. I-II, TTK Yay. XXII. Dizi-Sa. 1, Ankara 1979.
- MÜVERRİH VARDAN, (Çev. Hrant D. Andreasyan), **Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)**, İstanbul 1937.
- NEMETH, Gyula, (çev. Şerif Baştav), **Attila ve Hunları**, Atatürk'ün 100. Yılına Armağan, DTCF Yay. S. 318, Ankara 1982.
- NİKETAS, (çev. Fikret Işıltan), **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)**, TTK Yay. XIX. Dizi- Sa. 15, Ankara 1995.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, C. II, TTK Yay. VII. Dizi-Sayı 102^{a4}, Beşinci Baskı, Ankara 2014.

- OSTROGORSKY, (çev. Fikret Işıltan), **Bizans Devleti Tarihi**, TTK Yay. , Yedinci Baskı, Ankara 2011.
- ÖZERGİN, M. Kemal, “*Kimekler*”, C. I, **TDEK**, Seri I- S. A-23, İkinci Baskı, Ankara 1992, s. 160- 175.
- ÖZMAN, Recep “Arapgir Onar Köyü Kaya Mezarları”, **Tarih Dergisi**, S.62(2015/2), İstanbul 2016, s.1-36.
- PROKOPİLUS (çev. Orhan Duru), **Bizans’ın Gizli Tarihi**, İstanbul 2001
- RAMSAY, (çev. Mihri Pektaş), **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası**, İstanbul 1960.
- REŞİDÜ’D-DİN FAZLULLAH, (çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), **Cami, ü’t-Tevârih**, İstanbul 2010.
- RİCAUT (Baskıya Hazırlayan: M. Reşat Uzmen), **Türklerin Siyasî Düsturları**, Tercüman 1001 Temel Eser 81.
- RUE MENGENE MELDAN, **Near East Relief**, Vol. IV- No. 1, (january 7) Stamboul (İstanbul) 1922.
- SERDAROĞLU, Ümit, “1969 Ağın ve Kalaycık Kazıları”, **Türk Arkeoloji dergisi**, S. XVII/2, Ankara 1969, s. 185-210.
- SEVİM, Ali, **Anadolu’nun Fethi- Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar)**, TTK Yay. XXIV. Dizi-Sa. 2, Ankara 1988
- SEVİM, Ali, **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara 1971.
- SEVİM, Ali, **Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri**, TTK Yay. XX. Dizi-Sa. 7, Ankara 1983.
- SEVİN, Veli, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I**, Ankara 2019.
- SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)**, Ankara 2006.
- SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, BDAGM Yayın No. 26, Ankara 2017.
- SİBT İBNÜ’L- CEVZÎ, (Nşr ve Trc. Ali Sevim), **Sıbt İbnü’l- Cevzî’nin Mir’âtü’z-Zaman Fî Tarihi’l- Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi**, TTK, (Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. XVIII- S. 22), Ankara 1997.

- SİBT İBNÜ'L- CEVZÎ, (Nşr ve Trc. Ali Sevim), **Sıbt İbnü'l- Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l- Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi**, TTK, (Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C. XX-S. 24), Ankara 1999.
- SİBT İBNN'L-CEVZÎ (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), **Mir'âtü'z-zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular**, TTK. Yay. IV/A-2-1. Dizi-Sayı: 3, Ankara 2011.
- STANFORD J. SHAWS (çev. Mehmet Harmancı), **Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye-Gaziler İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi Ve Çöküşü 1280-1808**, Birinci Cilt, İstanbul 1982.
- STRABON, (çev. Adnan Pekman), **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)**, İstanbul 2000.
- SÜMER, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilâtı – Destanları**, DTCF Yay. , İkinci Baskı, Ankara 1972.
- SÜMER, Faruk, **Safevî Devlet'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, TTK Yay. VII. Dizi-Sayı: 128², Üçüncü Baskı, Ankara 2018.
- SÜMER, Faruk-SEVİM, Ali, **İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler Ve Çeviriler)**, TTK Yay. XIII. Dizi-Sa. 3², Üçüncü Baskı, Ankara 2018.
- SÜRYANÎ MİHAİL, (çev. Hrant. D. Andreasyan), **Süryanî Patrik Mihailin Vekayinamesi İkinci Kısım (1042-1195)**, 1944.
- ŞAHİN, Mustafa Kemal, "Anadolu Selçuklu Döneminde Malatya Ve Tokat Çevresinde Bulunan Bazı Yapılar Üzerine Düşünceler", **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)**, S. 3, Konya 2018, s. 211-251.
- T. A. SINCLAIR, **Estern Turkey: An Architectural And Archaeological Survey**, Vol. III, The Pindar Press, London 1989.
- T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, **Genel Nüfus Sayımı-Köyler Nüfusu**, C. 59- Neşriyat Sayısı 75- 20 İlk Teşrin 1935, İstanbul 1937.
- T. C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, **Köylerimiz (1 Mart 1968 Gününe Kadar)**, T.B.M.M. Kütüphanesi, Ankara 1968.

T. C. Malatya Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, **Malatya Kültür Envanteri**, Malatya 2012.

Tarihte ve Günümüzde Malatya 1996, Malatya Valiliği, Ankara 1996.

TANSEL, Selâhattin, **Yavuz Sultan Selim**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.

TAŞBAŞ, Erdal, “XIX Yüzyılda Tokat’ta Göçmen İskânı ve Gçmen Sevkinde Şehrin Önemi”, **Tokat Sempozyumu Bildiriler**, I. Cilt, Tokat 2012 (01-03 Kasım), s. 261-285.

TAYLOR, **Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins In Teir Neighbourhood**, Blackwell Publishing (yayınlayan), 2012.

TEFAZZÜLÎ, Ahmet, “*Enûşirvân*” **DİA**, XI. C. , İstanbul 1995, s. 255.

TEXIER, Charles (çev. Ali Suat), **Küçük Asya- Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, C. III, Ankara 2002.

TIZLAK, Fahrettin, **Keban - Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850)**, Doktora Tezi, Elazığ 1991.

TOKSOY, Ahmet, “Akkoyunlular Ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)” **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, 19. Yıl-35. Sayı, (Bahar 2014), s.241-262.

TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Dokuzuncu Basım, İstanbul 2011.

TURAN, Osman, **Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti**, İkinci Baskı, İstanbul 1969.

TURAN, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Onuncu Basım, İstanbul 2010.

TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti**, On Dördüncü Baskı, İstanbul 2011.

UÇMAN, Abdullah, “Şemseddin Sâmi”, **DİA**, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 519-523.

ULUÇAM, Abdüsselâm, “Arapgir Gümrükçü Osman Paşa Camii Hakkında”, **Vakıflar Dergisi**, XX. Sayı, Ankara 1988, s. 119-130.

- ULUÇAM, Abdüsselâm, “Arapgir’deki Mimari Anıtlar Birinci Bölüm: Eskişehir”, **Arapgir’in Sesi Göldağı Yazı Dizisi**, S. 6-Yıl 6 (Temmuz 2012)s. s.22-25.
- UMAR, Bilge, **İlkçağda Türkiye Halkı**, İstanbul 1999.
- UMAR, Bilge, **Kappadokia**, İstanbul 2008.
- URAL, Gültekin, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, İkinci Baskı, İstanbul 1998.
- URFALI MATEOS (çev. Hrant D. Andreasyan), **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) Ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)**, Üçüncü Baskı, TTK yay, II. Dizi-Sayı 21², Ankara 2000.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi-Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri hakkında bir mukaddime ile Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan İstanbul’un fethine kadar**, C.I, Yedinci Baskı, TTK Yay. XIII. Dizi-Sa. 16-a5.
- UZUNÇARŞILIOĞLU, İ. Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Siyasî, İdarî, Fikrî, İktisadî, Hayat; İlmî ve İctimaî Müesseseler; Halk Ve Toprak**, TTK. Yay. VIII. Seri-No. 2, Ankara 1937.
- ÜÇER, Müjgân- ERTEKİN AKKAYA, H. Suna, **Göldağı’nın Güldestesi Arapgir-Mutfağı, Gelenek Görenekleri ve Sözlü Kültürü**, Sivas 2008.
- ÜNAL, Mehmet Ali, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, TTK yay. XIV. Dizi-Sayı 18, Ankara 1999.
- ÜLKÜ, Candan, “Arapgir Hacı Yahya Camii”, **Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science**, Yıl: 5, Sayı: 19, (Ocak 2018), s. 1-20.
- VAHAPOĞLU, M. Hidayet, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, MEB Yay. 3057-Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi 936-Eğitim Dizisi 17, İstanbul 1997.
- YAŞARBAŞ, Enver, **Ermeni Terörünün Tarihçesi- Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilâl Hareketleri**, İstanbul 1984.
- YILMAZ, Hasan, **Malatya Sancağı Ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1895)**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi-Selçuklular Devri**, İstanbul 1944, s. 173.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, “Dânişmendliler”, **İA**, C. III, s. 468-479.

YUVALI, Abdulkadir, “*Fırat Havzası'nın Türk Tarihindeki Yeri*”, **Fırat Havzası Folklor ve Etnografya Sempozyumu 24-27 Ekim 1985**, Elazığ 1992, s. 389-398.

YÜCEL, Fikri, **Arapgir Tarihi**, Arapgir Matbaası, Arapgir 1967.

ZENGİN, Murat, **Türkler Tarafından Fethinden Moğol İstilasına Kadar Malatya**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

EKLER

Resimler

Ormansırtı (Cücügen), Kaya mezarının iç duvarı; “Öküzbaşı Kabartması” (Fotoğraf: 15 Haziran 2017).

Ormansırtı Kaya Mezarları (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi-28 Mart 2011).

Eski Arapgir Kaya Mezarları (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi -1 Nisan 2011)

Konducak (Satikli) Kaya Mezarı ve Horasan Harçlı Duvar (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi -29 Mart 2011).

Onar mahallesi Kaya Mezarındaki tekerlek şeklindeki fiğür (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi-31 Mart 2011).

Kuyulan Khamosorion Mezar (Fotoğraflar: Cumal Levent Arşivi -3 Eylül 2011).

Kuyulan Khamosorion Mezar (Fotoğraflar: Cumal Levent Arşivi -3 Eylül 2011).

Kuyulan Khamosorion Mezar (Fotoğraflar: Cumal Levent Arşivi -3 Eylül 2011).

Arapgir Narin Kale (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -8 Nisan 2011, 16 Mart 2011).

Narin Kale duvar kalıntısı.

Narin Kale Su Arkı (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -2 Aralık 2011, 26 Mayıs 2011, 2 Aralık 2011).

Narin Kale Su Arkı.

Narin Kale Su Arkı.

Aragir şehir merkezinde, bir evin duvarında yer alan kabartmalı taşlar: Sıradan bir konağın güneye ve doğuya bakan duvarları üzerindeki taşlara aittir. Millet Han'ın yaklaşık 100-200 m güneydoğusunda yer alır. Şehir merkezinin, günümüzdeki yere, 18. yüzyılda taşındığı düşünülürse; bu kabartmaların çok daha eski bir döneme ait olduğu açıktır. Ayrıca belirtmek gerekirse kabartmaların olduğu taşlarla binada kullanılan diğer taşlar renk ve cins olarak birbirinden farklıdır. Kabartmalardan sonuncusunun "koçbaşı" olduğu gayet açıktır; Onun üstündeki kabartmanın stilize insan ya da aslan karışımı bir figür olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki bu tarzda kabartma ve figürlere çok erken dönemlerde rastlanmaktadır. Doğu Anadolu'nun farklı bölgelerinde Türklere ait koçbaşı mezar taşlarına rastlanmış olup, soldaki kabartmaya benzer balballara ise, Türkistan'daki mezarlarda olduğu gibi Türklerin yayılış gösterdiği coğrafyalarda tesadüf edilmesi gayet doğaldır (Fotoğraflar: 5.06.2017).

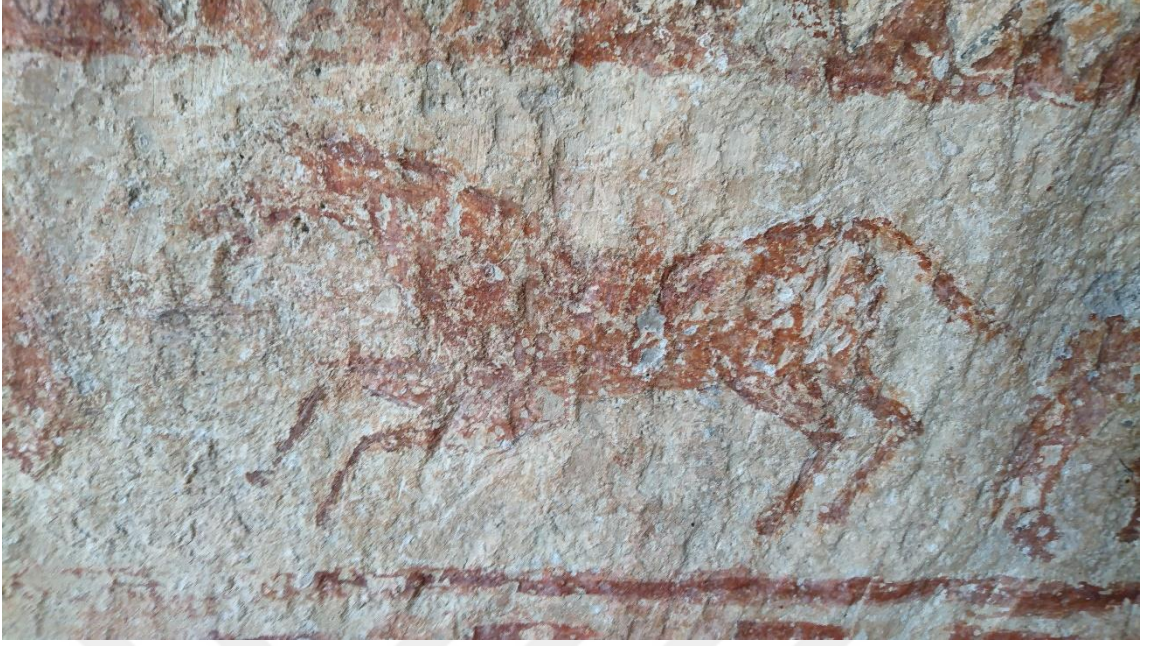
Araggir Narin Kale Köprüsü; Restora Edilmeden Önce ve Sonra (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi).

Kantarmış Hanı Harabesi (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi -15.05.2011).

Onar Mahallesi, Kaya Mezarlarının Olduğu Mevkii, “Resimli Mezar Odası” (Fotoğraf: 20.06.2017).

Resimli Mezar Odası (Fotoğraf: 20.06.2017).

Bostancık (Tanışman'ın Ardı) Kaya Mezarları (Fotoğraflar: 11.11.2019).

Bostancık (Tanışman'ın Ardı) Kaya Mezarları (Fotoğraflar: 11.11.2019).

Bostancık (Bahçeler) Kaya Mezarları (6 Kasım 2019).

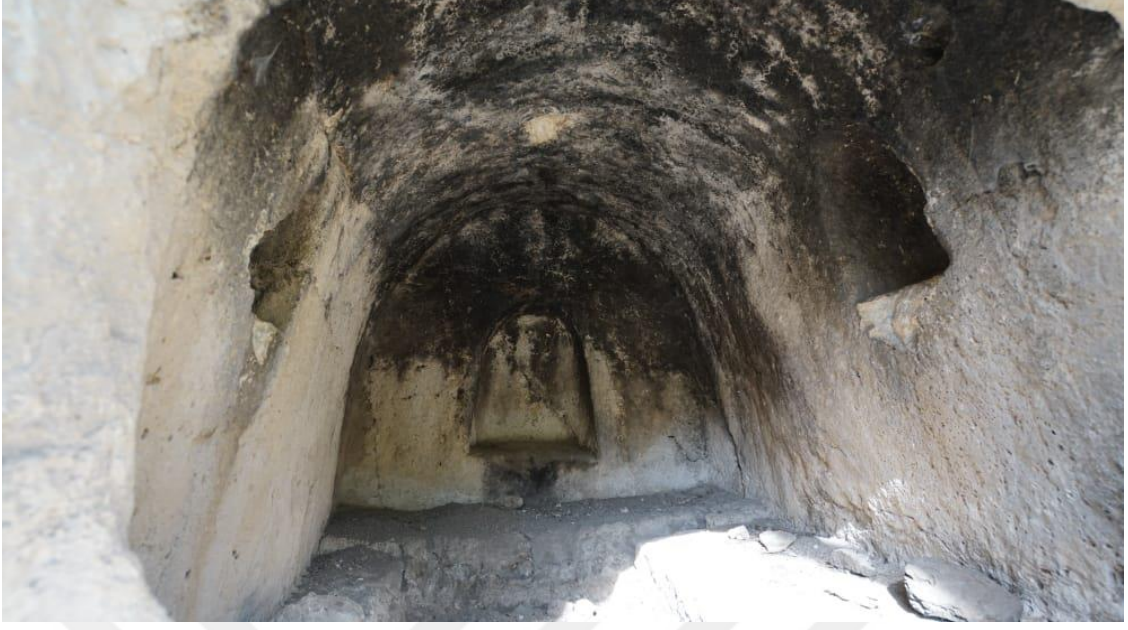
Bostancık (Bahçeler) Kaya Mezarlarının İç Kısmı.

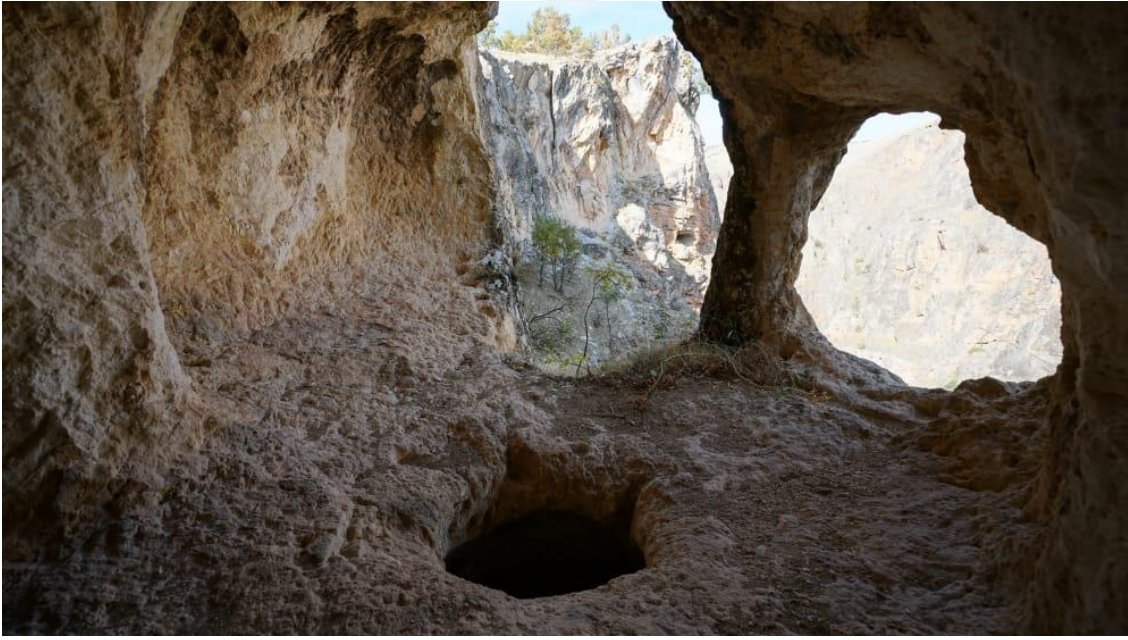
Bostancık (Bulgurlu) Hoşirik Kaya Mezarları (Fotoğraflar: 6 Kasım 2019).

Bostancık (Bulgurlu) Hoşirik Kaya Mezarları.

Bostancık (Bulgurlu) Hoşirik Kaya Mezarları; İkinci Mezarın İçi.

Çakırsu (Çiftlik-Eski Amuran) Kaya Mezarları (Fotoğraflar 6 Kasım 2019).

Çakırsu (Çiftlik-Eski Amuran) Kaya Mezarları.

Çakırsu (Çiftlik-Eski Amuran) Kaya Mezarları.

Gor (Koru) Dağı Tümülüsleri: Mezarların koruma çakılları dağıtılmış ve orta kısımlarında derin çukurlar açılmıştır. Fotoğrafların sırası, Batıdaki Tümülüs'ten doğudakine doğrudur. Burada  adet Tümülüs bulunmaktadır (Fotoğraflar: 26 Mayıs 2020).

Ortadaki Tümülius

En doğudaki Tümülüs.

Esikli, Eski Yol Kalıntısı (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi. Alındığı tarih: 7 Mayıs 2020).

Harbuzik Eski Yol Kalıntısı.

Kuyulan Tümüls Mezar (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -8 Eylül 2011).

Kuyulan Tümülüs Mezar.

Kuyulan Eski Yol Kalıntısı (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -8 Eylül 2011).

Kuyulan Eski Yol Kalıntısı.

Akdaş (Koçu-Gücü-Göcü) Harabeleri (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -23.06.2011).

Aktaş (Göcü) Harabeleri.

Aktaş (Göcü) Harabeleri.

Aktaş (Göcü) Harabeleri.

Aktaş (Göçü) Harabeleri; son fotoğraf ilginç bir mağaranın içerisinde, mağara duvarının üzerine resmedilmiştir. Çizimden insanı andıran bir varlığın tasvir edildiği açıktır. Çizimler Onar'daki bazı çizimlere benzemektedir. Lakin buradaki çizimler, oradaki kadar başarılı değildir.

Taş Köprü: Suceyin'in kuzeyinde, Kozluk Çayı üzerinde, yer alan köprüdür. Yapı, günümüzde, Taş Köprü adıyla anılmakta olup, kesin inşa tarihi bilinmemektedir (İlk Fotoğraf: 20 Haziran 2017. İkinci Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi, 18.04.2011).

Ulu Camii (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -16 Ocak 2012, 16 Mart 2011, 1.12.2011, 16.03.2011).

Ulu Camii iç mekân ve güney cephesi.

Ulu Camii: Giriş Kapısı, Mihrab ve Kubbenin İçten Görünümü (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi (8.04.2011, 1.12.2011)).

Ulu Camii, kubbenin iç görünümü.

Ulu Camii Bezemeleri (Fotoğraflar: 14.09.2017).

Ulu Camii Bezemeleri; Alttaki Fotoğraf caminin pencerelerinden biri.

Ulu Camii Bezemeleri.

Ulu Camii Çeşmesi (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi -31.05.2013).

Hangah (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -8.05.2011, 8.04.2011, 16.03.2011).

Hangah.

Molla Eyyüp Cami; onarım öncesi (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi, 26 Mayıs 2011).

Molla Eyyüp Camii: Dış ve iç görünüm.

Yeni Camii (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -16.03.2011, 26.05.2011, 8.04.2011)

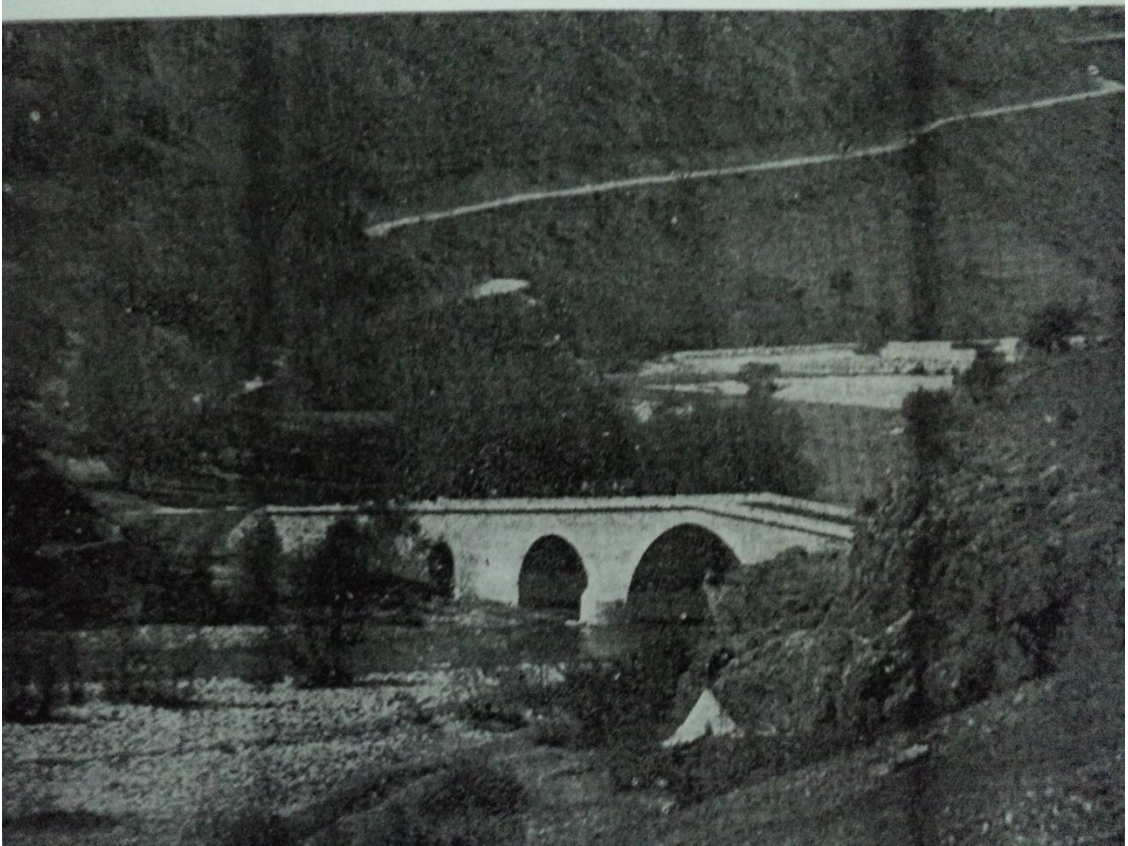
Yeni Camii.

Deveci Hanı (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi -27 Kasım 2011).

Meydan Köprüsü; köprünün onarımdan önceki ve sonraki hali (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -11 Mayıs 2011, 3 Ağustos 2011).

Kozluk Köprüsü: Arapgir ve Kemaliye yolunu Kozluk Çayı üzerinde bağlayan köprüdür (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -21 Ekim 2011, 9 Ocak 2010).

Şeyh Hasan (Cafer Paşa) Camii (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -21 Ekim 2011, 16 Ocak 2012).

Şeyh Hasan Camii'nin eski görünümü.

Pinik Ana Kumbeti (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi -1 Nisan 2011).

Osman Paşa Hamamı (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -2 Nisan 2011).

Osman Paşa Hamamı; iç görünüm.

Seydi Pınarı (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -İkinci Fotoğraf: 2.04.2008)

Seydi Pınarı'nın kitabesi.

Gümrukçü Osman Paşa Camii (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi -26 Mayıs 2011).

Tarhanik Köprüsü (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -2.10.2011, 21.01.2012).

Tarhanik Köprüsü (Fotoğraf: 15.06.2017).

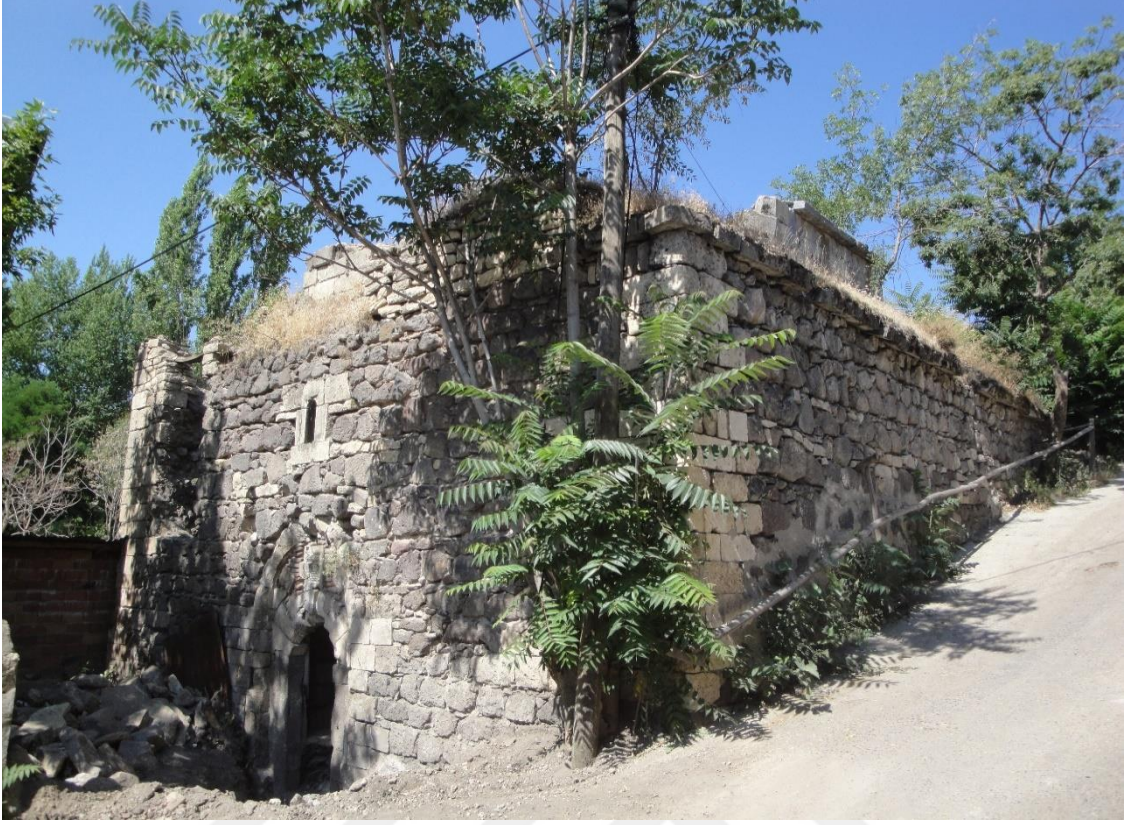
Bacalı Köprüsü (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -21 Mart 2012)

Bacalı Köprüsü; Söğütlüçay (Değirmen Deresi) üzerindedir.

Mirliva Ahmet Bey Camii (Fotoğraf: 16.06.2017)

Çarşı Hamamı -Mirliya Ahmet Bey Camii civarı- Restore yapılmadan önce (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi /9.07.2011).

Çarşı Hamamı'nın kitabesi.

Yusuf Kamil Paşa Köprüsü (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -2.04.2011)

Yusuf Kamil Köprüsünün kitabesi.

Yukarı Ulupınar Köprüsü (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi -21.01.2012).

Kaldırımın Deresi-Amberge Köprüsü (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi -21.01.2012).

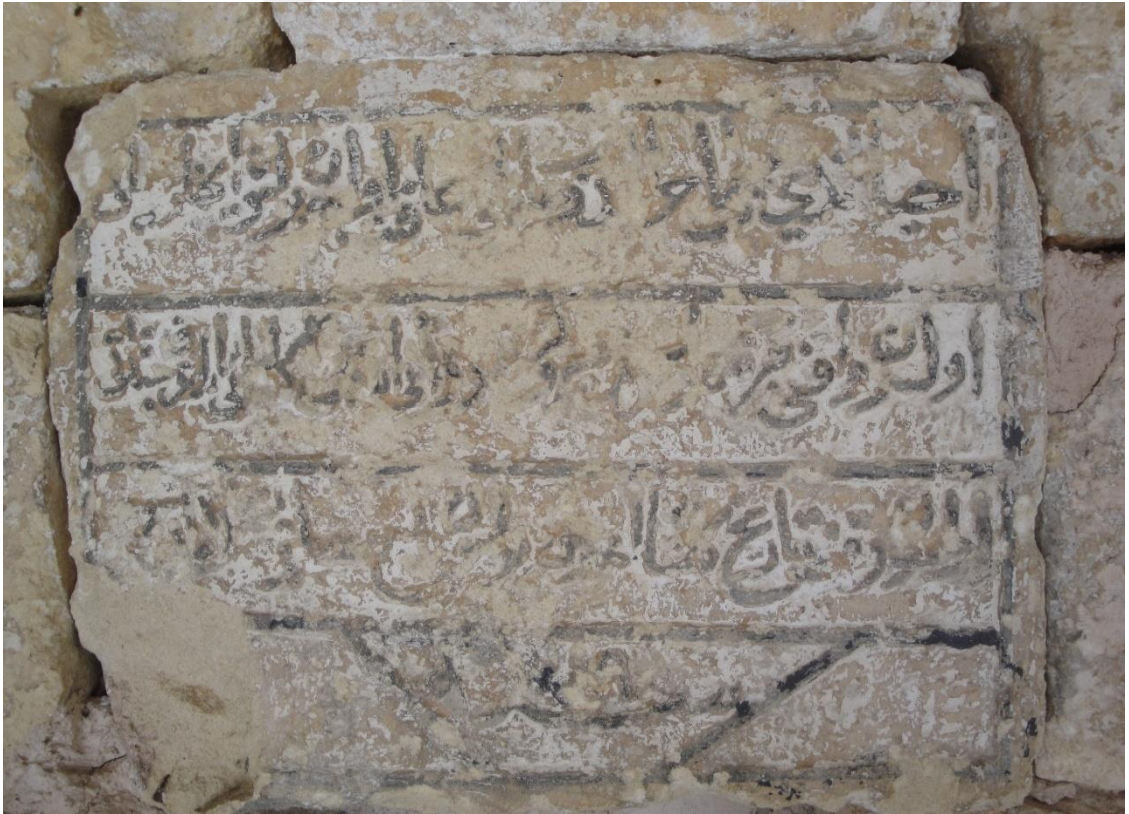

Almasik Hamamı (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi -16.03.2011).

Şerif Ağa Hamamı Ve Çeşmesi (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -9.07.2011).

Şerif Ağa Çeşmesinin Kitabesi.

Çobanlı Camii (Fotoğraflar: Cumali Levent Arşivi -16.03.2011).

Çobanlı Camiinin mezarlık tarafı.

Günümüzde “Eski Şehir Vadisi” olarak adlandırılan Arapgir Şehri’nin (ilk kurulduğu yer), Göz ve Osmanpaşa mahallelerinin görünümü (Fotoğraflar: 1.06.2017).

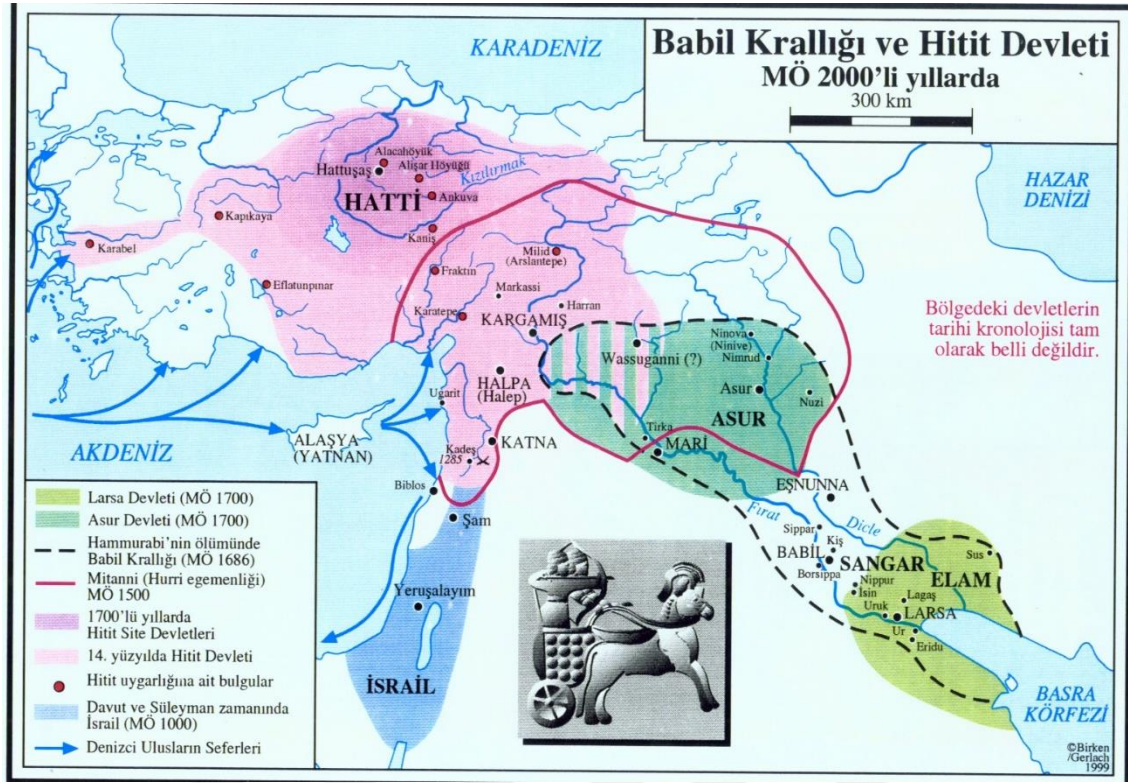

Arapgir'in Narin Kalesi'nden Doğu'ya bakış: Aşağı düzlükte, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru, sırasıyla "Kale Köprüsü" ve günümüzde "Meydan Köprüsü" olarak adlandırılan "Kozluk Köprüsü" yer almaktadır. Sonuncusu aynı zamanda "Göz Suyu"nun Kozluk Çayı ile birleştiği yerdedir. Kozluk Köprüsü'nün kuzeydoğu istikametindeki tepelik alanda ise "Serge Mahallesi" bulunmaktadır (Fotoğraf: 14.09.2017).

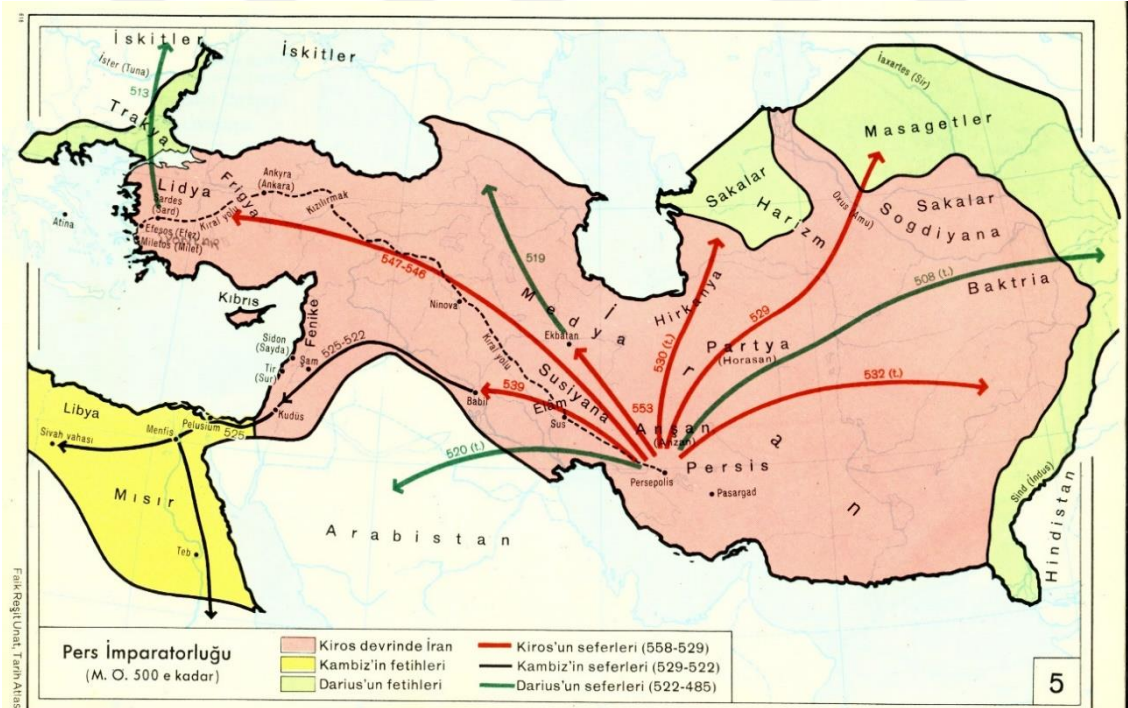

Arapgir İlçe Merkezi ve güneyinde uzanan Göldağı; bu dağın en yüksek yeri ise daha batıdaki "Kuyruksallamaz" mevkiisidir. (Fotoğraf: Cumali Levent Arşivi-28.03.2011).

Haritalar

Harita 1: Babil Krallığı ve Hitit Devleti MÖ 2000'li Yıllarda (Birken/Gerlach 1999).

Harita 2: Pers İmparatorluğu (Faik Reşit Unat, Tarih Atlası).

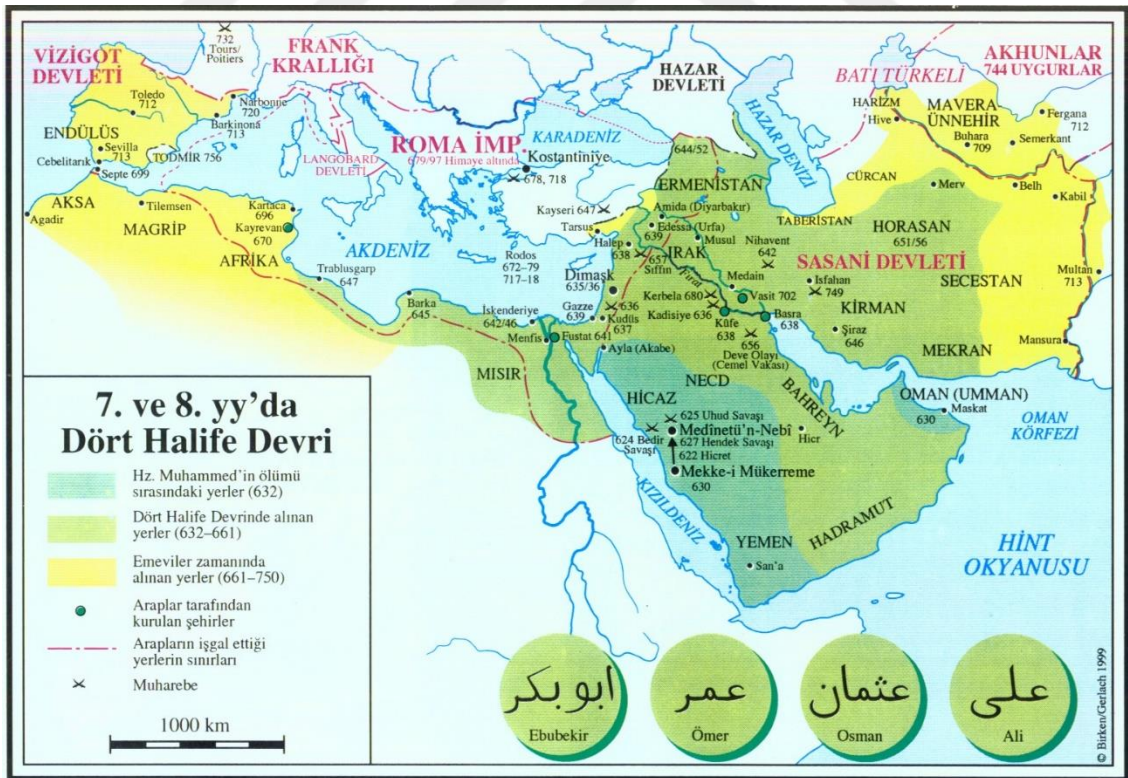
Harita 3: Büyük İskender İmparatorluğu (Birken/Gerlach 1999).

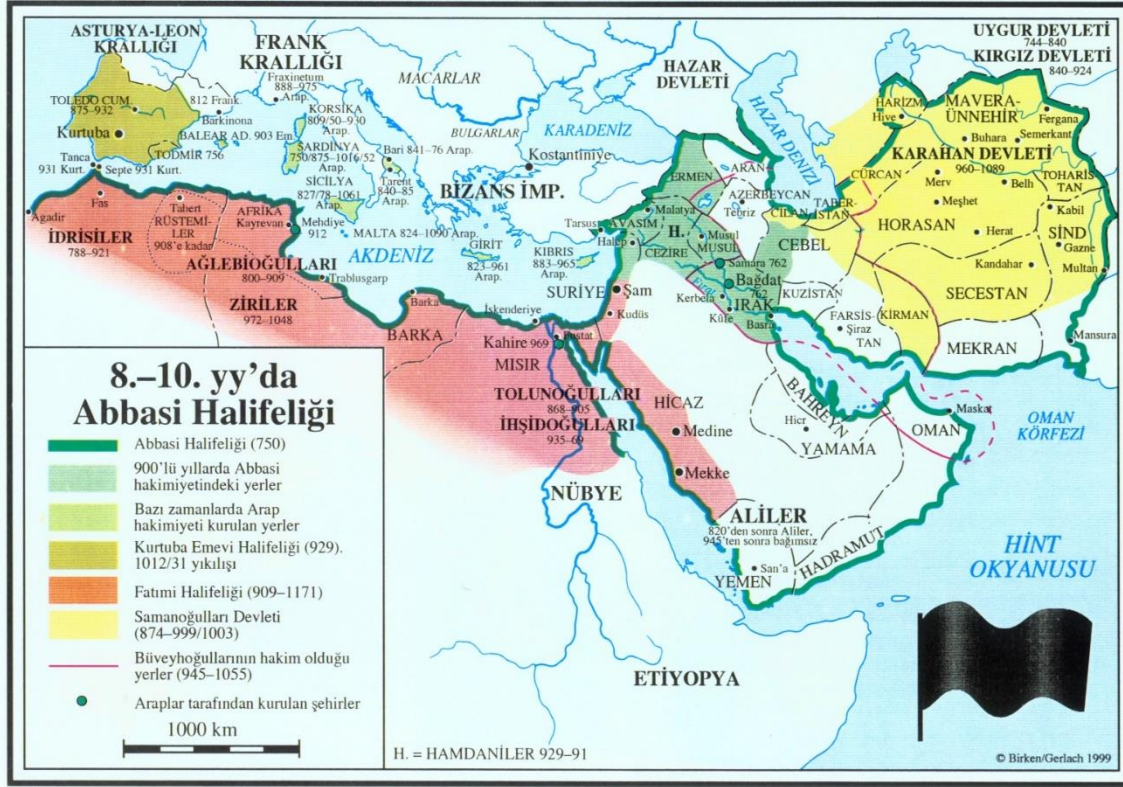
Harita 4: MÖ 2. yy'da Anadolu (Birken/Gerlach 1999).

Harita 5: Augustus Zamanında Roma İmparatorluğu (Birken/Gerlach 1999).

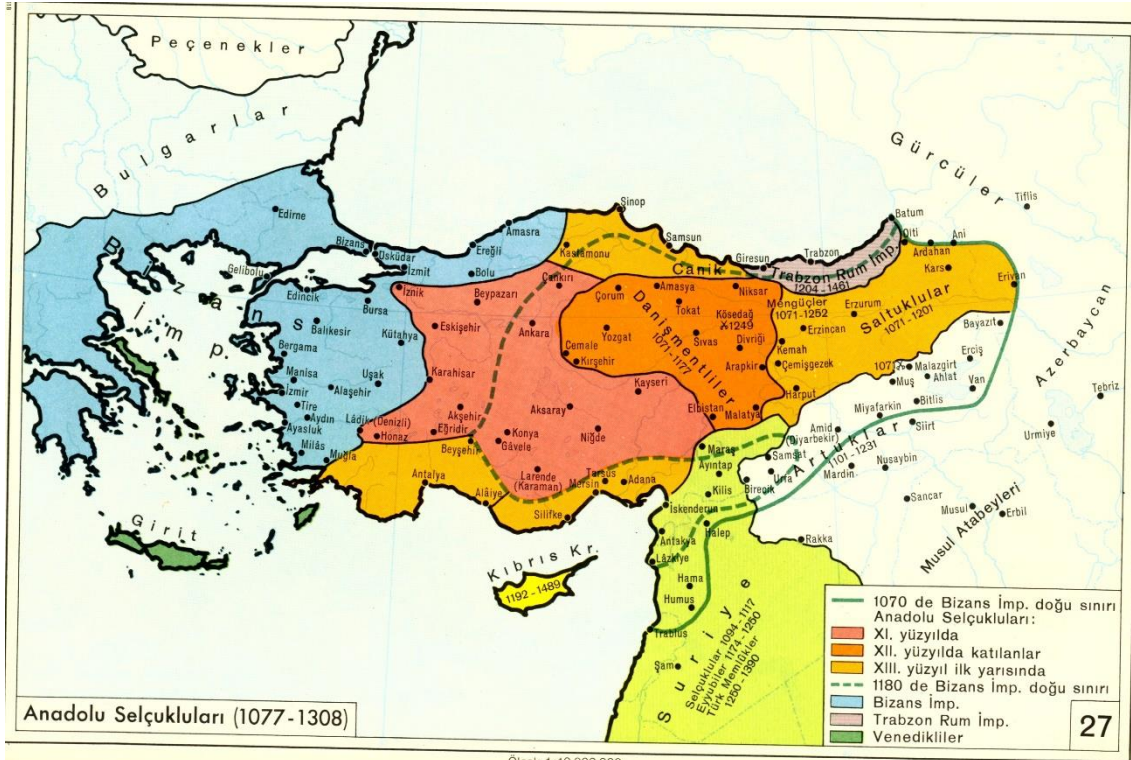
Harita 6: 7. ve 8. yy'da Dört Halife Devri (Birken/Gerlach 1999).

Harita 7: 8.-10. yy'da Abbasi Halifeliği (Birken/Gerlach 1999).

Harita 8: 10.-11. yüzyılda Anadolu (Birken/Gerlach 1999).

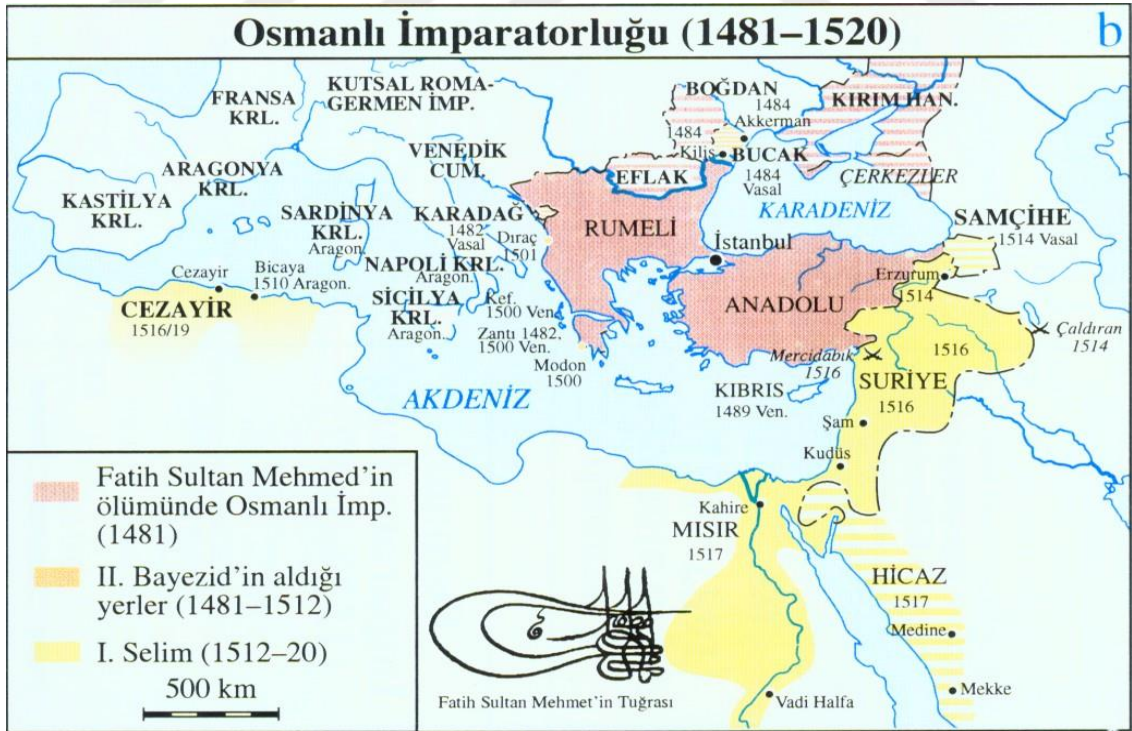
Harita 9: Anadolu Selçukluları (Faik Reşit Unat, Tarih Atlası).

Harita 10: Anadolu Beylikleri (Birken/Gerlach 1999).

Harita 11: Osmanlı Devleti (Birken/Gerlach 1999).

Harita 12: Osmanlı Devleti (Birken/Gerlach 1999).

Harita 13: 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nin İlleri (Birken/Gerlach 1999).

DİZİN

A

- Abad nahiyesi, 12
Abara, 50
Abbas, 106
Abbas arazisi, 106
Abbasî, 50, 83
Abbasi Devleti, 71
Abbasiler, 51
Abdolar, 152
Abdullah b. Abdilmelik, 45
Abdullah b. ez-Zübeyr, 45
Abdullah b. Tâhir, 44
Abdülmelik b. Salih, 44
Abdulvehhab b. İbrahim, 47
Abdü'l- Mesih, 95
Abdülmuttalib, 11
Abhaz, 98
Abina, 24
Abusahl, 84
Adana, 87, 137
Adıuşağı, 152
Adom, 84
Afşin, 75, 82, 83, 84
Afyon, 25
Ağaçeriler, 12
Ağancık, 19
Ağca Mescid, 106
Ağca Mihrab, 106
Ağca Pınar, 106
Ağcevenk, 61
Ağın, 19, 38, 68, 136, 143, 151, 176, 177
Ağören, 106
Ağuvan, 80
Ağviran, 106
Ahameneş'ler, 30
Ahıska, 137
Ahlat, 83, 84, 85, 86, 96, 101
Ahmed Bey, 90, 138
Ahmed Bey Mescidi, 136
Ahmed Bey Saruhan, 140
Ahmed Celayirî, 126
Ahmed-şâh, 83
Ahmet Bey, 142, 143
Ahmet Yesevî, 114
Akad, 22, 28
Akçadağ, 145
Akhal, 80
Akkoyunlu, 69, 123, 129
Aksaray, xvi, 96, 107, 124
Akşehir, 93, 102
Aktaş, 7, 38, 63, 151
Alaaddin Ata Melik Cüveyni, xv
Alacahöyük, 25
Alâeddin Keykubad, 97, 98
Alâiye, 97
Alaşehir, 88, 123
Alâüddin Ali Bey (Zeynelâbidin), 124
Alay Beyzade, 156
Alexandros, 32
Alexis, 91, 93, 94
al-Haruniya, 48
Alıçlı, 7, 120, 121, 151
Ali Bey, 122
Ali Şefik Bey, 146
Ali Tekin, 74
Almanya, 157
Alolar, 152
Alp Arslan, 80, 81, 83, 84, 85, 87, 88
Altuntepe, 30
Alzi, 25
Amasra, 130
Amasya, iv, 15, 16, 87, 88, 95, 96, 104, 107, 122, 129, 147, 173
Amberga, 175
Amberge, 156, 259
Amerika, 147, 148
Amid, 100, 132
Âmid, 44, 83, 97, 132
Amida, 51
Amidü'l-Mülk el Küdürî, 80
Amisos, 50
Ammûriye, 48
Amuran, 62
Amûriyye, 82, 83
Anadolu, xiii, xiv, xx, 1, 20, 22, 28, 32, 33, 40, 43, 45, 69, 71, 74, 75, 77, 80, 82, 83, 84, 88, 89, 91, 93, 96, 98, 100, 106, 121, 122, 125, 126, 130, 150, 174, 178, 184
Ana-Hit, 132
Anası oğlu, 76
Anasioğlu, 76
Andronik Dukas, 87
Ani, 51, 75, 80, 81, 96
Ankara, 16, 70, 94, 95, 96, 107, 127, 128
Anna Kommena, xvi, 90
Antakya, 43, 49, 70, 82, 86
Antigonoslar, 33
Antiokhos Theos, 33

Anti-toros, 144, 171
Anti-toroslar, 2, 37
Apadana, 30
Apası, 106
Apusahl, 74
Arab, xviii, 94, 177
Arabgirlu, 12, 130
Arabissos, 9, 36
Arabkir-i Kôhne, 12
Arabrace, 11
Arabraka, 10, 11
Arakel, 174
Aram'lar, 24
Aramiler, 12, 25
Arapgir, xiii, xix, xx, xxi, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 30, 33, 36, 38, 40, 49, 56, 61, 62, 64, 66, 79, 88, 89, 91, 92, 96, 105, 106, 107, 109, 111, 112, 113, 114, 116, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 155, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 263, 264
Arapgir Çay, 36, 39, 52, 67, 108, 110
Arapker, 10
Arapkirlü obası, 12
Araplar, xiv, 9, 50, 84, 178
Araprakes, 10
Ararakh, 11
Ararat, 174
Arauraka, 10, 11
Aravraka, 11
Arbela, 32
Arceş, 78
Ardahan, 137
Arege höyüğü, 38
Arga, 36
Argiştı, 25
Argun-şah, 96
Arguvan, 1, 4, 6, 8, 10, 14, 17, 18, 106, 140, 151, 162, 174
Arhut, 152
Ariaramnes, 33
Ariarathes, 33
Ariaratlar, 33
Ariarsetia, 36
Arinberd, 30
Aristo, 32
Arkhelâos, 34
Arman, 151
Armenia, 34, 35, 43, 51, 89
Armut Ağaçları Deresi, 106

Arnavutluk, 130
Arsinâs, 49
Arsinos, 44, 50
Arslan, 73
Arslan Câzib, 75
Arslan Han, 74
Arslan yabgu, 74
Arslan Yabgu, 73, 90
Artakşasra, 30
Artuk Bey, 88, 89
Aspuzi, 36
Asur, 18, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 69, 178, 179
Asurnasirpal, 25
Asya, 69, 139
Aşağı Fırat, 39
Aşağıdecde, 152
Aşağılupınar, 166
Aşşuva, 23
Ataf, 106
Atina, 29
Atinalılar, 32
Atom, 74
Avarlar, 43
Avcı, 12, 130
Avrupa, 23, 70, 147, 167, 168, 169, 170, 180
Aydınoğlu, 127
Ayn Zarba, 48
Aynarge, 20
Aynu'r-Rûmiyye, 49
Ayşe Hatun, 158
Azamora, 35
Azâz, 82
Azerbaycan, 69, 75, 76, 83, 88, 107, 129, 137

B

Baalbek, 91
Bâb-ı Âlî, 148
Babil, 28
Babilliler, 17
Bâbu'l-Ebvâb, 49
Bademli, 39
Bafra, 124
Bağdat, xiv, xv, 12, 49, 50, 77, 86, 92, 126
Bahçeler, 57
Bakrat b. Aşot, 44
Bakü, 70
Balaban, 36
Balabanlu, 12, 130
Balkanlar, 45
Ballica, 151, 152
Barak Han., 125
Bardas Phocas, 51

Bargiri, 97
Barhebraeus, 84
Basil, 44, 50, 51, 84, 89
Baskil, 1
Basra, 91
Basra Körfezi, iv, 15, 28
Başık, 70
Bayburt, 130
Baycu, 100, 101, 102, 103, 104
Bedre, 106
Bedrüddin Mahmud, 122
Bedrük, 137
Beğirli, 152
Beğ-Pazarı, 128
Behisni, 125, 126, 145
Belâzurî, xiii, 43
Belek Gazi, 89
Belisaire, 51
Belisarius, 42
Belli, 106
Benî Âmir b. Sa'sa, 45
Benî Süleym, 46
Berenge, 7, 159, 163, 164
Bergri, 78
Berriyecik, 132
Beyrut, 180
Beyşehir, 122, 123
Bıçni, 77
Biçerlu, 12, 130
Bitlis, 78, 85, 97, 144
Bizans, xvi, 9, 10, 11, 13, 20, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 65, 67, 70, 71, 75, 76, 77, 79, 81, 84, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 123, 150, 179, 184, 192
Bizanslılar, 43, 82, 86
Boğa, 76
Boğaziçi, 43
Boğazköy, 22, 25
Boğazlı, 151
Bosna, 137
Bostancık, 1, 7, 55, 56, 57, 92, 151
Bostanpınarı, 58
Boybeypınarı, 19
Bozok, 129, 137
Böcek Hasan, 106
Bryennios, xvi, 84
Budamabaşı, 58
Buğra, 73
Buğra Han, 74
Buhârâ, 74
Bulgar, 50, 51, 99
Bulgaristan, 82
Bulgurlu, 56, 151
Burmahan, 36, 38

Burnaby, 166, 167, 168, 169, 170
Bursa, 23
Büyük Şeyh Hasan, 107

C

Caesar, 34
Cafer Bey, 107
Cafer Paşa, 143, 162, 248
Caferhöyük, 18
Can Çeşme, 37
Canik, 105, 124, 129
Canlı Çeşme, 38
Cavalkhs, 80
Cebelet, 49
Cebelü'l-Arc, 49
Cekermiş (Çökermiş), 93
Celâleddin Mengübirti, 96
Cemal'in deresi, 165
Cend, 72
Cenevre, 147
Ceyhan, 47
Charles Texier, xx, 6
Cığın, 106
Cizre, 130
Cormagon Noyan, 97, 100, 104
Cunni Mağrası, 20
Cücügen, 152

Ç

Çağatay, 125
Çağrı, 73, 74, 75
Çakırsu, 55, 61, 151
Çaltı Su, 36
Çaltı Su vadi, 37
Çamoluk, 11
Çanakçı, 36, 37, 38
Çanakkale, 23
Çandaroglu Süleyman, 123
Çarsacak, 138
Çarşamba, 123, 124
Çarşı, 158, 160
Çaşnigir Nasireddin Ali, 99
Çatal Dağ, 92
Çavlı, 92, 93, 98, 103
Çaybaşı, 151
Çemişkezek, 88, 89, 106, 132, 174
Çerkez, 137
Çerkezler, 168
Çıldır Hüyleri, 20
Çiftlik, 55, 61, 134
Çiğiller, 12

Çiğnir, 113, 151, 166, 175, 177
Çimen, 151
Çipik, 171
Çirmük, 132
Çit Çay, 36, 38, 39
Çit Çay vadi, 36
Çoban, 106
Çobanlı, 64, 142, 143, 157
Çoruh Vadisi, 79
Çorum, 88, 122, 129
Çubuk Bey, 89

D

Dağili, 136, 140
Dana, 76
Dandanakan, 77
Dânişmend, 88
Dânişmend Gazi, 90, 95
Dânişmendler, 88, 90, 91, 95
Dânişmendli, 87, 94, 95
Dânişmendli Gümüştekin Ahmed, 89
Dânişmendoğlu İsmail, 89, 91
Dara, 30
Dareios, 32
Darende, 18, 36, 50, 95, 107, 125, 126
Darlık Mevkii, 165
Daryal, 70
Dascusa, 10, 52, 171
Daskuza (Dascusa), 9
Dastarkon, 35
Davit, 74
Decde, 152
Demirtaş, 106
Derbe, 34
Derbend, 70
Deregezen, 152
Dersim, 141
Deveci Deresi, 142
Develi Karahisar, 107, 123
Develü, 87
Devepınarı, 106
Deyr-Rahbe, 132
Dimaşk, 91
Dızlık, 63
Dicle, 12, 32, 41, 42, 49, 51, 69, 76
Dikilitaş, 152
Dimaşk, 43
Dinar Bey, 79
Dinlencek, 58
Diocletianus, 53
Diogenes, 84, 87
Dişterik, 8, 151

Divriği, 1, 6, 10, 15, 17, 37, 50, 51, 66, 82, 88,
113, 114, 116, 125, 126, 129, 142, 143, 144,
166, 170, 174, 175
Divriği havzası, 37
Divriği yolu, 37
Diyarbakır, iv, 12, 42, 76, 83, 105, 137, 138,
139, 144
Diyarbakır, 14, 51, 75, 130, 132, 138, 139, 146
Dogodaph, 86
Doğanşehir, 36, 50, 51
Doğanyol (Keferdiz), 140
Doğu Anadolu, 25, 89, 150, 178, 179
Doğu İran illeri, 42
Dreios, 16
Dukak, 71
Dulkadır beyi Alâ'ü-d-devle, 131
Dulkadiroğulları, 125
Dutluca, 139
Dühük Kuyu, 106
Düzce, 152
Dvin, 43

E

Ebu Ca'fer, 44
Ebû Kerîme, 46
Ebu Mansur Çavali, 92
Ebu Riş-oğlu, 137
Ebu Said, 106
Ebu'l Gazi, 90
Ebü'l-Ferec İbnü'l Cevzî, xv
Edesse, 51
Eğın, 14, 88, 89, 136, 138, 140, 141, 142, 145,
147, 149, 150, 151, 171, 173, 174, 176
El Me'mun, 48
el-Abbas, 44
el-Abbas b. Muhammed, 44
Elaiussa, 35
Elazığ, iv, 1, 15, 17, 19, 23, 25, 31, 68, 139, 141
Elbistan, 9, 103, 125
Elcezire, 76
el-Cezîre, 43, 46
el-Hades, 48
el-Hasan b. Kahtebe, 44
Elmalu, 137
el-Mansur, 44
El-Me'mun, 48
el-Mu'tasım, 47
el-Mu'tasımbillah, 47
el-Mu'tasımbillah Ebû Ishak, 48
el-Müseyyib b. Züheyr, 47
Elvan Sirtı, 106
el-Velid b. Yezid, 48
Elvend, 130

Emevi, 50
Emir Çubuk, 89
Emir Gazi, 88, 94
Emir Kemaleddin, 8, 97, 99
Emir Muzaffereddin Yavlak Arslan, 105
Emir Mübarizeddin, 103
Emîr'ül- cüyüş Bedr'ül- cemâlî, 83
Emukâ, 106
Engûriyye, 105
Enuşirvan, 12
Erciş, 76, 84, 97
Ereğli, 96
Ergani, 132, 138, 139
Erguvan, 106
Ermenak, 124
Ermeni, 45, 46, 51, 74, 75, 80, 83, 89, 111, 131,
146, 147, 148, 149, 150, 151, 158, 167, 169,
170, 174, 177
Ermeniler, 51, 74, 83, 84, 89, 90, 131, 146, 150,
168, 169, 170, 174, 176
er-Rakka, 46
er-Reşîd, 48
Ertena, 106
Erzen, 76, 85, 97
Erzincan, 1, 14, 17, 30, 87, 88, 97, 100, 102,
103, 107, 125, 126, 127, 128, 130, 138, 139,
144, 164
Erzurum, 20, 43, 50, 51, 70, 84, 87, 88, 89, 97,
98, 100, 104, 137, 144, 146, 167, 168, 169,
176
Esikli, 17, 38, 152, 223
Eski Amuran, 55
Eski Arapgir, 12, 58
Eski Şehir, 3, 15, 20, 108, 109, 110, 114, 117,
118, 119, 142, 143, 162, 177, 179, 180, 263
Eski Şehir Vadisi, 108
Eskişehir, 7, 90, 108, 122
Eslemes Bey Mescidi, 136
Eşkini Sefini, 20
Etiler, 22
Eudokia, 86
Eurasia, 29
Eymir, 152

F

Fahreddin, 99
Fahreddin Bitikçi-yi Buhari-yi Caganderi-yi
Gürcü, 104
Fakih Ebu Nasr Muhammed b. Abdülmelik el-
Buharî, 85
Fars, 49, 99, 101, 103, 141
Fas, 71
Fâtîmîler, 83

Fethiye, 36
Fırat, 1, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 19, 23, 25, 26,
27, 32, 35, 41, 42, 44, 50, 51, 69, 70, 79, 125,
130, 137, 143, 172, 175, 178
Fırat geçidi, 37
Fırat kıyısı, 52
Fırat vadisi, 2, 171
Filaretos, 83
Filip, 32
Flaretos, 89
Frank, 79, 82, 102
Frank Kralı Bohemund, 91
Franklar, 83, 91
Frederick Burnaby, xx, 166, 169
Frig Devleti, 25
Frigler, 25

G

Gagik, 51
Galatia, 70
Ganj nehri, 128
Gapna, 91
Garsauritis, 34
Gavgamela Ovası, 32
Gazi Mevkii, 158
Gaziantep, 180
Gazneli Mahmud, 73, 75
Gazneliler, 73, 75
Gebenarası, 54, 55
Gebük, 152
Gedük, 95
Gemho, 37, 38
Germanika, 51
Germiyanoğlu, 122, 127
Germiyanoğlu,, 127
Geziroğlu Mustafa, 138
Gıyaseddin Keyhüsrev, 8, 96, 99, 100
Gıyaseddin Mes'ud,, 105
Gıyâsüddin, 93
Gıyâsüd-Dîn Mes'ud bin Keykâvus, 105
Giaour (?) Yazı Su, 175
Giaour Yazı, 177
Girdkuh, 99
Giresun, 11, 114, 124
Girit, 21
Gor Dağı, 61
Gordion, 25
Gozduk, 6, 170
Göktaş, 76
Göre vadisi, 106
Göz, 4, 7, 9, 14, 108
Göz deresi, 162, 163
Göz Suyu, 6, 180, 264

Gözdük, 9
Gözeli, 17, 152, 166
Grandük Nikola, 146
Grigor, xvii, 77
Gumkhoy, 175
Gunzinanu, 27
Gücü, 106
Gümüştekin, 91
Gümüştekin b. Danişmend Taylu, 91
Güneydoğu Anadolu, 27
Günyüzü, 152
Gürcaniş, 138
Gürcistan, 80, 84
Gürcü, 75, 102, 103
Gürcü oğlu, 102
Gürcüler, 51
Gürgeç, 106
Gürün, 18, 28

H

Habîb b. Mesleme, 43, 45
Habîb b. Mesleme el-Fihri'yi, 44
Habora, 93
Habunos, 173
Hacı Ahmetoğlu Köyü, 11
Hacı Emirzâde Süleyman Bey, 124
Hacı Şadgeldi Paşa, 122
Hacı Şerif Ağa, 160
Hacıuşağı, 152
Hacuk oğlu Hüsam, 104
Haçatur, 82, 83
Hades, 49
Hadîsetu'I-MusuI, 44
Hakkâri, 20, 76
Haldi, 26
Haleb, 127
Halep, 23, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 93, 103, 144,
146, 171, 176, 180
Halil Paşa, 158
Halipiya, 124
Halpi, 27
Hamdânilerden Nasr'üd-devle, 83
Han oğlu Harun, 82
Han Pîrî, 137
Handeresi, 36, 39
Handeresi köyü, 36
Hant-sit, 79
Hanzit, 88, 89
Harbuzik, 223, 224
Harez (Türkistan), 8
Harezmliler, 8
Harizm, 97
Hârizmşâhlar, 96

Harpasos, 69
Harput, 6, 15, 87, 89, 97, 105, 114, 129, 132,
138, 139, 142, 147, 174, 176
Harpuzik, 38, 52, 151
Harran, 28, 46, 76
Harun, 82
Harzemşah, 103
Has tnal, 82
Hastek, 151
Haşhaşiler, 90
Hatem-i Tayy, 11
Hattena Devleti, 24
Hattiler, 30
Hattuşaş, 22
Hazar, 28, 29, 49, 96
Hazar denizi, 49, 96
Hazar Denizi, 29
Helmuth Von Moltke, xx
Hemedan, 76, 85
Herakleios, 43
Hıms, 49
Hısn-ı Mansûr, 49
Hısn-ı Mansur Alay-beyi, 137
Hısnımansur, 145
Hilaruda, 26
Hindistan, 125
Hişpa, 10, 152
Hişam, 45
Hişam b. Abdilmelik, 45
Hişn Hlavziya, 50
Hitit, 24
Hititler, 22, 27
Hocaali, 163
Hodak, 106
Horan, 152
Horasan, 47, 71, 75, 77, 83, 90, 93, 99, 101
Horasan bağı, 106
Hoşirik, 56
Hoşrik, 53
Hozakpur, 52
Hudâbendelun (Harbendelu), 12
Hun, xiii, 60, 70, 150
Hurriler, 19
Huzana, 26
Hüsameddin Kayır Han, 100
Hüsameddin Kaymeri, 100
Hüsâmeddin Kızıoğlu, xv
Hüseyn Ağa, 156, 157
Hüsrev, 42, 43
Hz. Muhammed, 11

I

I. Kılıç Arslan, 90, 91, 92, 93
I. Manuel Komnenos, 179
I. Theodosius, 53
II. Abdülhamid, 154, 157
II. Constantius, 53
II. Kılıç Arslan, xvi, 95, 96, 179
II. Şah İsmâil, 137
III. Salmanasar, 24
Irak, 30, 49, 84
İsfahan, 87
IV. Murat, 121
İyâd b. Ğanm, 44
Izgm, 18

İ

İbn Bibi, xv, 8
İbn Hurdazbih, xiv, 48, 49
İbnü'l- Mahleban, 85
İbnü'l-Mahleban, 85
İbrahim b. Yınal, 77
İbrahim Yınal, 76
İçel, 124
İkinci Comana, 36
İliç, 10, 11, 164
İlig Nasr Han, 74
İlşu-Nail, 28
İN, 152
İnallu, 12
İngiliz, xx, 112, 170
İngiltere, 147, 168, 180
İoannes Smbat, 51
İoviannus, 42
İpekçür, 18
İran, iv, xiv, 16, 17, 21, 28, 30, 34, 40, 42, 43,
70, 77, 79, 80, 83, 84, 96, 121, 126, 130, 131,
137, 143, 150
İranlılar, 42, 43, 70
İripınar, 106
İsaoğlu Mahallesi, 154, 159
İsfahan, 81, 85, 93
İsfendiyar, 127, 128
İskender, 30, 32, 33
İskender Mirza, 129
İskit, xiii, 28, 29, 42, 69, 70
İslavlar, 43
İsmail, 96, 99
İsmail (Ebu İbrahim) Muntasır, 73
İsmail Bey, 91
İspa, 10, 152
İspauşağı, 8, 10

İsrâil, 73
İssos, 32, 33
İstanbul, 41, 51, 77, 86, 88, 95, 127, 137, 147,
155, 157, 167, 170, 174, 176, 179, 180
İşşuva, 23
İşuva, 23
İtil (Volga), 128
İzmir, 16, 128, 180
İznik, 88, 90
İzzettin Keykavus, 111

J

Jean Courcouas, 51
Johannes Dukas, 86
Julian, 53

K

Kadı Burhaneddin, 122
Kadı Burhâneddin, 122
Kadı Burhaneddin Ahmed, 124
Kafkasya, 19, 96, 126
Kahire, 176
Kâhta, 125, 145
Kaim Bi-Emrillah, 83
Kalaçlar, 12
Kalaycık, 53
Kalecikler, 40, 53
Kalecük, 128
Kalınharman, 152
Kalikala, 50
Kâlîkalâ, 46
Kallinikus, 42
Kalûziye, 46
Kamakha, 50
Kanık, 12
Kanısar as- Savda, 48
Kantarmış deresi, 114
Kanuni Sultan Süleyman, 136
Kapadokya, xiii, 13, 21, 30, 33, 34, 50, 95, 171
Kapadokyalılar, 33
Kappadokia, 10, 33, 34
Kara Basak, 137
Kara Mağara, 22, 66
Kara Mustafa, 131
Kara Yölük, 123
Kara Yusuf bin Mehmed, 126
Karababa Dağı, 175
Karaca, 152
Karaçin oğlu Ahmet Bey, 131
Karadeğın, 106
Karadeniz, iv, 17, 28, 29, 95

Karahan Mahallesi, 121
Karahanlılar, 73
Karahöyük, 18, 106, 122
Karahüyük, 106
Karakilise, 106
Karakoyunlu, 126, 127, 129
Karakurum, 125
Karaman, 137
Karamanoğlu, 122, 128
Karamanoğlu Alâeddin Bey, 122
Karamanoğulları, 123
Karamuk Mevkii, 55
Karapınar, 106
Karataş, 20
Karatepe, 64
kargamış, 21
Kargamış, 24
Karkamış, 27
Karluklar, 12
Karnişi, 26
Kars, 137
Karvaş, 76
Kastabala, 34
Kastamonu, 94, 105, 127
Kâşkar, 71
Kataonia, 34
Kataonya, 34
Kawala, 26
Kayakesen, 152, 156, 163, 165
Kayalısı, 152
Kayır Han, 8
Kaynak, 8, 152
Kayseri, iv, 27, 43, 70, 82, 88, 89, 90, 95, 96,
104, 107, 122
Kazanç, 152
Kazvin, 76
Kazvini, 98
Keban, 15, 138, 139, 142, 162
Keban Madeni, 138, 141, 145, 162
Kebiruşağı, 152
Kelkit, 10, 88
Keltzene, 44, 50
Kemah, xiv, 17, 43, 79, 87, 126, 130, 138
Kemaleddin Kamyar, 8, 97, 99
Kemaliye, 1, 8, 14, 15, 17, 24, 38, 112, 116,
139, 140, 147, 164, 165
Kemh, 43
Kengri, 128
Kerâmetlu, 12, 130
Kerhliler, 83
Kerkük, 24
Kevsan, 47
Kevsan el-İrmini, 46
Keyaksar, 28
Keykubad bin Ferâmürz bin Keykâvus, 105
Keysûm, 48
Khalda, 44, 50
Khamanené, 34
Khoj Basil, 90
Kıbrıs, 28
Kıçığ kalesi, 63
Kılıç Arslan, 90
Kılıç Aslan Bey, 129
Kılıçlı, 152
Kınık, 71
Kıpçak, 12
Kırım, 167
Kırşehir, 122, 124, 128
Kızıl, 75
Kızıl ırmak, 29
Kızılbaş, 130, 137, 175
Kızılğüneyin kalesi, 63
Kızılırmak, 15, 24, 29, 33, 51
Kiği, 132
Kiği, 130, 132
Kilikia, 34
Kilikya, 83
Kimmer, 28, 69
Kirman, 99
Kiştan, 27
Kişum, 90
Kiymaklar, 12
Koçu, 151
Kokussos-cem'an, 36
Kolikmulla, 152
Koloneia, 44, 50
Kombaşı, 58
Kommagene, 25, 35
Konducak, 7, 61, 64, 152, 199
Konstantin, 41, 44, 46, 47, 51, 86
Konstantiniyye, 81
Konstantinopolis, 43
Konya, 25, 70, 83, 88, 93, 94, 96, 99, 103, 105,
123
Koru, 60, 62, 152
Kostantin, 46, 74
Koyulhisar, 96
Kozer, 152
Kögonya, 87
Kösedağ, 102, 104
Köseoğlu, 161
Kötükale, 18
Krezüs, 29
Kroisos, 29
Ksenophon, xiii, 69
Kubadoğlu Cüneyd, 124
Kubâkib, 47
Kudama, 11

Kudüs, 43, 70
Kûfe, 49
Kuhristophoros, 50
Kumlutepe, 106
Kumukh, 28
Kuraş, 29
Kurşık, 70
Kuruçay, 138
Kûrus, 49
Kuşçu, 152
Kuşşara, 22
Kutalmış, 80
Kutalmış oğulları, 87, 91
Kutfaeddin Melik Şah, 96
Kutmuhki, 25
Kuyulan, 17, 38, 58, 200, 201, 224, 225, 226
Kuzzaa, 176
Küçük Asya, 6, 22, 29, 51, 69, 148
Küçük Çarşı, 154
Küçük Şeyh Hasan, 107
Küllük Değirmeni, 106
Küllününi, 20
Küllününi, 20
Kündürî, 80
Kürt, 97, 126, 146
Kybistra, 34

L

Lale Hızır Bey Mescidi, 137
Lalli, 24
Larende, 123
Laiianséné, 34
Lazar, 122
Leon, 50
Levenge, 152
Lidar, 30
Lidya, 29
Lubarna, 24
Luvi, 19
Lübnan, 24, 49
Lykandos, 51

M

Ma'mûretü'l-Azîz, 139, 141, 146
Ma'mûretü'l-Azîz Kazası, 145
Ma'mûretü'l-Azîz Mutasarrıflığı, 146
Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti, 14, 139
Maadin-i Hümâyûn Emâneti, 138
Maden-i Hümâyûn Emaneti, 138
Mahmud, 75, 124, 127
Mahmûd, 82

Mahmudin Deresi, 152
Makedonya, 82
Makedonyalılar, 33, 178
Makronlarla, 69
Malatya, iv, 4, 10, 17, 18, 21, 23, 24, 25, 27, 45, 47, 49, 50, 51, 61, 62, 66, 79, 82, 83, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 103, 104, 105, 111, 121, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 137, 138, 139, 141, 142, 145, 147, 151, 164, 165, 166, 170, 174, 178, 179
Malatya Kadısı, 137
Malatya Valisi Gabriyel, 91
Malazgirt, xvi, xvii, 71, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 179
Malian, 27
Malzğirt, 85
Mamısa, 106
Manchester, 180
Mandular, 28
Maninui, 26
Manisa, 25, 34
Mannes, 24
Mansur, 76, 136
Manuel Komnenos, 83
Manuel Palaeologus, 123
Mar'aş, 49
Maraş, iv, 27, 51, 87, 125, 137
Mardin, 15, 42, 76, 87, 97, 130, 132
Marsilya, 180
Massagetler, 42
Massîsa, 49
Maşker, 52
Maşkir (Çakırtaş), 140
Mathieu, 86
Maveraünnehir, 87
Mâverâünnehr, 72, 75, 77
Me'mun, 44
Med, 29
Medâin, 12, 49
Medayin, 11
Medine, 12, 49
Medler, 28, 29, 178
Mehmed, 90, 95, 129, 130, 154, 155, 157
Mehmed Han, 128
Mehmet, 107
Mehmet Ali Paşa, 165
Mehmetuşağı, 152
Mekke, 11, 49, 83
Mekke valisi, 83
Meliddu, 21, 24
Melik Âdil Nureddin, 95
Melik Arslan Şah, 96
Melik Gazi, 101
Melik İzzeddin, 100

Melik Kutbeddin Melik Şah, 96
Melik Mecdeddin Mes'ud Şah, 96
Melik Muğiseddin Tuğrul Şah, 96
Melik Muiziddin Kayser Şah, 96
Melik Nasreddin Berkyaruk, 96
Melik Nizameddin Arğun Şah, 96
Melik Nureddin, 95
Melik Nureddin Sultan Şah, 96
Melik Sancar Şah, 96
Melik Şihabü'd-Devle Kutalmış, 80
Melik Zünnun, 95
Melikşah, 81, 87, 93
Melikşâh, 85
Melitene, xiii, 10, 21, 34, 43, 51, 61, 178
Melitia, 25, 26
Melitiahililerin (Malatyalıların), 26
Meluia(ni), 26
Meluiani, 26
Membic, 81, 86
Memefir, 152
Memlûkler, 125
Menayik, 106
Menbiç, 84, 86
Mengüçik, 88
Menteşe, 38, 128
Menteşeoğlu, 127
Menuas, 25
Mercu'l-Hasâ, 46
Merv, 75
Mervan b. Muhammad, 44
Mervan b. Muhammed, 48
Mervanoğulları, 76
Merzifon, 107, 147
Mes'ud, 94, 95
Mesleme b. Abdilmelik, 44
Mestur, 140
Mesud, xvi, 75, 105
Mesurlık Deresi, 106
Meşeli, 152
Meyyâfârkîn, 97
Mezopotamya, 16, 19, 28, 32, 42, 48, 51, 77, 126
Mıgırdıç Portakalyan, 147
Mısır, 33, 34, 42, 43, 82, 83, 99, 106, 107, 126, 127, 131, 141, 155, 165
Mısırlılar, 83
Mihael, 87
Mihael Dukas, 86
Mihail, 86
Mikâ'il, 73
Miloş Obiliç, 122
Minşar, 106
Minua, 25
Mirdâsîlerden Mahmud, 84

Miryokefalon, 179
Mişelli, 152
Mitanni, 15, 23
Moğol, iv, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 125
Mohenjodaro, 21
Moltke, 172, 173, 174
Moriméné, 34
Mu'izzeddin Kayser-şah, 96
Muaviye, 43
Mugan, 98, 104
Mugiseddin Tuğrul, 96
Muhammed b. Abdillah b. Abdirrahman b. Ebî Amreti'l-Ensari, 44
Muhammed b. el-Eş'as, 44
Muhammed b. er-Reşîd, 44
Muhammed b. İbrahim, 47, 48
Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el Cezerî, xiv
Muhammed Gıyaseddin, 92
Muhyiddin Mes'ud-şah, 96
Munzur, 172
Murad, xviii, 121, 122, 129, 137, 162
Murat, 174
Musa b. Ka'b, 46
Musa Yabgu, 73
Mustafa Paşa, 117, 137, 143
Musul, iv, 15, 76, 93, 132
Muşani, 26
Muşkiler, 24
Mut, 124
Mutahharten (Tahirten), 126
Mutallu, 28
Mutmur, 8, 140, 152
Muzafereddin Veşablaş oğlu Nizamedin Suhrab, 101
Muzaffereddin oğlu, 102
Muzaffereddin Yavlak Arslan, 105
Mülhidler, 99
Müslümanlar, 43, 81, 131, 145
Müşir Şakir Paşa, 142
Müzeniyye, 49

N

N'rb, 11
Nabatlı Hristiyanlar, 45
Nâdir, 82
Nahcivan, 102
Naram-Sin, 22, 28
Nareen, 177
Narin, 110
Nasireddin Berkyaruk, 96
Nasru'd-devle, 76

Nasuheddin Farsi, 102
Nehr-i Abbas, 106
Nerses, 146
Never, 54, 55
Nevre, 81
Nig, 77
Niğde, 96, 107, 123
Nikopolis, 10
Niksar, 82, 87, 88, 95, 96, 124
Nişâbur, 75
Nizâm ül-mülk, 85
Nizamü'l-Mülk Ebu Ali Hasan b. Ali b. İshak,
80
Numan Necmeddin-i Kırşehir, 103
Nur Buhârâ, 72
Nureddin Mahmud, 96
Nurhamam, 106
Nusaybin, 42, 76, 93

O

Oğuzlar, 12, 71, 72, 75, 77, 82, 122
Olympias, 32
Onar, 19, 20, 29, 59, 64, 114, 121, 152, 200
Ormansırtı, 8, 60, 152
Orofernes, 33
Orta Anadolu, 25
Ortaköy, 37, 155
Osman Ağa, 154
Osman b. Affan, 43
Osman Koca, 63
Osman Paşa, 7, 111, 113, 117
Osmanlı Devleti, 109
Osmanpaşa, 59, 118, 142, 153, 158, 160, 162,
165, 263
Otoha, 54, 55
Ovaâbâd, 140

Ö

Ögeday Kaan, 98
Ömer b. Abdilaziz, 45
Ömer Bey, 138
Önasya, 27, 33
Örenler, 92
Ösneden köyü, 37
Ösneden ovası, 37

P

Pacalı, 7, 152, 161, 162, 255
Pağhanin, 175
Pağnik, 19, 20, 40, 52

Pağnikevranbeyi, 151
Pağnikkundu, 152
Palu, 24, 25, 89, 139
Pampa, 22
Paris, 157
Patnos/Paşatepe, 30
Pavlikanlar, 51
Pazarlı, 25
Peküsü, 151
Penga, 10
Perge, 20
Pers, xiii, 16, 29, 30, 32, 33, 178
Persler, 29, 32, 178
Pertek, 174
Petronas, 50
Pildaros, 90
Pinaros çayı, 32
Pinik Ana, 121
Pirali, 152
Ponponios, 59
Pontus, 89
Poşadı, 140
Poşadı, 140
Ptolemaioslar Devleti, 34

Q

Quera'nın Taşesi, 26
Qulbitarrini, 26

R

Ra'bân, 49
Raban, 90
Rahabot, 93
Rahva, 85, 86
Rakhat, 11
Rakka-Suguru'l-Cezire, 48
Refahiye, 10
Revan, 137
Rey, 80
Roma, 16, 17, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
44, 52, 55, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70,
78, 79, 89, 178, 179, 184, 188
Romanos, 85, 86
Romanos Diogenes, 71, 82, 83, 86, 87
Rosudan, 98
Ruha, 132
Rum, 100
Rum Defter Kethudâsı Mahmud, 137
Rum kavmi, 86
Rum Selçukluları, 45
Rûmiyye-i suğrâ, 129

Rumlar, 41, 43, 44, 45, 46, 48, 75, 81, 83, 84
Rus, 167
Rusya, 20, 147, 149
Rutik, 152
Rutop, 152
Rükneddin Süleyman, 96

S

Sabar Türkleri, 70
Sadak, 10
Safevî, 130, 137
Safvan, 43
Sağıluşağı, 152, 166
Sahib Mühezzibedin, 102
Sahib Şemseddin, 101
Sakalar, 28, 178
Sakarya, 82
Salambria, 11
Saldek, 152
Salınbaşı, 54
Salih b. Ali, 47
Salmanassar, 24
Samagar, 105
Sâma-niler, 73
Samosata, 11, 50, 51
Samsamüddin Kaymaz, 104
Samsat, 27, 43, 50
Samsata, 89
Samsun, 15, 50, 107, 124, 129
Sanduk, 83
Sarabraka, 10
Sarauené, 34
Saravraka, 11
Saray, 152
Saray mahallesi, 61
Sarduri, 25, 26
Sargarauséné, 34
Sargon, 27
Sarıçiçek Dağları, 175
Sarıkamış, 127
Sarıkaya, 106
Sarıçiçek Dağları, 175
Sarus, 87
Sasani, 43
Sasanî, 70
Sasaniler, 42, 43
Sase, 26
Sason, 146
Sasun, 80, 148
Satala, 10
Satikli, 7, 61, 152, 199
Sebasta, 12, 171
Sebastee, 51

Sekisu (Sekiz su), 7
Sekü, 106
Selâmlı, 152
Selçuk, 71, 72, 73
Selçuklular, xvi, 15, 71, 73, 84, 86, 90, 94, 97,
100, 106, 107, 108, 109, 114, 121, 141, 150
Seleucie, 51
Selevkoslar, 33
Selge, 20
Selgûs, 48
Semeği, 151
Semerkand, 72, 126
Senatus, 34
Sencer-şah, 96
Senekerim, 74, 89
Senir, 49
Serge, 142
Seyfuddevle Ertokuş, 8
seyl-vürde, 81
Sırbistan, 125
Sırp, 122, 128
Sirt, 106
Sicilya, 84
Siird, 97
Silifke, 51, 83
Silvan, 76, 83, 84, 97
Simaki, 106
Sincar, 76, 97, 132
Sinikli, 152
Sinop, iv, 15, 88, 123
Sipahiuşağı, 7, 8, 10, 152
Sis, 101, 102, 104
Sitti Zeynep, 121
Sivas, iv, xx, 1, 15, 17, 51, 82, 84, 88, 89, 90,
91, 92, 95, 96, 97, 101, 105, 107, 114, 123,
127, 129, 136, 137, 141, 166, 171, 179
Siverek, 132, 137
Sivri-Hisarı, 128
Solon, 29
Söğütâbâd, 140
Söğütlü, 106
Söğütlüçay, 6, 7, 61, 63, 161
Söğütlüçay Ovası, 8
Söphene, 35
Stefan Lezareviç, 122
Stefanos, 77
Strabon, xiii, 33, 34, 35, 178
Suceyin, 17, 36, 65, 66, 233
Suçeyin, 152
Sugeçti, 152
Suinik, 43
Suissa, 11
Sulak, 52
Sultan Alaeddin Keykubat, 98

Sultan Alp Arslan, 83
Sultan Korusu, 137
Sultan Melikşah, 90
Sumaysat, 11
Sumeysat, 49
Suriye, 16, 22, 32, 42, 43, 70, 82, 83, 101, 130
Surûc, 49
Süleyman b. Davud, 80
Süleyman Şah, 90
Süleymangil'in Say, 63
Süleymanşah, 88
Sülüklü Pınar, 106
Sürgü, 36

Ş

Şadyâh, 75
Şah İsmâil, 130, 137
Şahinşâh, 93, 94
Şahruh, 129
Şahu, 26
Şakir Paşa, 141, 157, 158
Şalva oğlu, 103
Şam, 24, 43, 44, 47, 49, 81, 84, 95, 99, 100,
126, 127, 128, 137, 143
Şami, 106
Şamil Keş, 137
Şamlu, 12, 130
Şamramaltı, 21
Şapuh, 74
Şebinkarahisar, 17
Şeddâd oğulları, 75
Şehabiyye-i Kübra Medresesi, 106
Şehir Karşısı, 142
Şemseddin Kazvini, 98
Şepik, 113, 152
Şeref-üd-devle, 89
Şerek, 152
Şerûr, 130
Şeyh Haydar, 130
Şırzı, 19
Şimsat, 43
Şimşat, 48
Şirvan, 137
Şirzo, 140
Şirzu, 140
Şivini, 26
Şotik, 140, 144
Şuppiluliuma, 23

T

Tabal ülkesi, 24
Tacüddin oğulları, 124
Taif, 99
Talas, 70
Tall Cubayr, 48
Tanısa, 152
Tanışman, 92
Tanza, 97
Tapsakos, 32
Taranta, 50
Tarhan, 152
Tarhunazi, 27
Tarkhaniotes, 84
Tarkhunazi (Tarhunazi), 28
Tarmaşirin, 125
Taron, 79
Tarsus, 27, 43, 48, 51, 88
Taşan oğulları, 124
Taşbaşı, 78
Taşdelen, 151, 152
Taşdibek, 152
Taşe, 26
Taşeli, 124
Taşköprü, 152
Taylor, xxi, 66, 67, 174, 175, 176, 177
Tebriz, 85, 102, 130
Teişeba, 26
Telepinuş, 23
Tell-i Abdâ, 49
Tephrike, 50, 51
Tepte, 152, 177
Terme, 124
Thebai, 32
Theodosiopolis, 50
Theodosiupolis, 43
Tırşın yaylası, 20
Tiflis, 96
Tiglatpileser, 25
Tilgarimmu, 28
Tille, 30
Timur, 125, 126, 127, 128, 129
Tocolar, 26, 152
Tokat, iv, 15, 16, 86, 87, 88, 96, 103, 107, 124,
129, 147, 179
Tomisa, 35
Topal Fahreddin Ayaz, 104
Toros, 2, 23, 34, 123
Toroşlar, 16, 22, 79
Trabzon, 124, 147
Trakya, 32, 50
Tuğrul Arslan, 93, 94
Tuğrul Bey, 74, 75, 76, 78, 79, 80

Tukak, 73
Tuluk, 136
Tumişki, 26
Turanta, 45
Tus, 75
Tuşpa, 16
Tuthalya, 23
Türk, xiii, xvi, xvii, xviii, 3, 12, 13, 15, 20, 28,
59, 60, 66, 69, 70, 71, 74, 75, 78, 79, 80, 81,
82, 83, 84, 88, 89, 90, 93, 96, 97, 107, 110,
125, 126, 128, 130, 149, 150, 166, 168, 169,
170, 176, 177, 178, 179, 206
Türkistan, 20, 71, 72, 73, 87
Türkiye, xx, 2, 69, 76, 139, 167, 169, 178
Türkiye Selçukluları, xvi, 45, 121
Türkiye Selçukluları Devleti, 105
Türk-Moğol Devleti, 105
Tyanitis, 34
Tyrus, 70

U

Ukayl oğulları, 76
Ulaçlı, 152
Ulu Cami, 136
Ulu Camii, 106, 236, 237, 240
Umeyr b. el-Hubab, 43
Umeyr b. el-Hubâb es-Sülemî, 43
Urartu, 28
Urartular, 24, 25, 54
Urfa, 42, 83, 86
Urmiye, 19, 76
Urmiye Gölü, 19, 89
Ursel, 84
Uruk, 21
Usfünâ, 82
Uygurlar, 12

Ü

Üçtepe, 152
Üsküdar, 155

V

Van, 20, 24, 43, 150
Van gölü, 25
Van Gölü, 27
Van havzası, 16
Van Kalesi, 30
Varang, 82
Vasak, 77
Vasil, 74, 78

Vaspurakan, 43, 51, 74, 77, 89
Vehsudan, 76
Veliyeddin Pervane, 102
Vijna, 152
Vijne Çifliği, 17
Visakbaşı Garib, 101

W

Wasini, 26

Y

Yağı-basan, 95
Yâkup Bey, 122
Yakzan b. Abdula'lâ b. Ahmed b. Yezîd b. Esîd
es-Sülemî, 48
Yama Dağı, 4, 175
Yanıklar, 152
Yarpuz, 9
Yassı-çimen, 97
Yaurani, 26
Yavuz, iv, 129, 130
Yaylacık, 113, 152, 165
Yazıhan, 4
Yazılı, 7, 152
Yemen, 99
Yeniköy, 20
Yerenge, 20
Yeşil Yayla, 17
Yeşilköy, 146
Yeşilyayla, 61, 152
Yıldırım Bayezid, 122, 123, 125, 126, 127, 128
Yozgat, 129, 147
Yörük Gölü, 137
Yukarı Çöreng, 155
Yukarı Mezopotamya, 32, 71, 91
Yukarı Ulupınar, 164, 166, 259
Yukarı Ülke, 15
Yukarı Yabanlı, 152
Yukarı Yenice, 156
Yunan, xiii, 32, 67, 69, 179
Yunanlı Gabriel, 90
Yunus, 73
Yunus derbendi, 98
Yusuf, 73, 126, 127, 129
Yusuf el-Harezmî, 87
Yusuf Kamil, 165, 258

Z

Zahireddin, 102
Zamal, 27

Zamantı, 8, 87, 88
Zandak, 72
Zapşsa, 26
Zenocopi, 38
Zeytun, 148
Zibatra, 48, 50

Zibetra, 49
Zimara, 10, 11
Zincirli, 27
Zompa, 152
Zorhap, 164
Zururi, 106

